

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 4 (96), 2019

Шілде-тамыз/ Temmuz-Ağustos

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayım ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numarasıyla kayıtlıdır.

Türkistan/Türkistan
2019

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№ 4 (96), 2019

Июль-август / July-August

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельством о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005.

Туркестан/Turkestan
2019

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР
доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
PhD Сердар Дағыстан, ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Йылдыз Мұса	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Абдрасилов Болатбек	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Челик Юксел	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Беркимбаев Камалбек	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қожаоғлы Тимур	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Екер Суер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Билгин Азми	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Пилтен Пусат	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Абуов Әмірекұл	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	ф.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Илларионов Василий	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Дениз Себахат	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Кенжетәев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсүн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Алашбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(А. Ясауи университеті, Түркістан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Cengiz Tomar

EDİTÖR YARDIMCILARI
Dr. Serdar Dağıstan, Dr. Nurlan Mansurov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Timur Kocaoğlu	– Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

YAYIN KURULU

Pusat Pilten	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadikov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Vasiliy İllariyonov	– Prof. Dr. (Kuzey Doğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Alaşbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Jiyeubayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR
Dr. Serdar Dağistan, Dr. Nurlan Mansurov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi University, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Timur Kozhaoglu	– Prof. Dr. (Michigan University, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Bashkent University, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)

EDITORIAL COUNCIL

Pusat Pilten	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. Dr. (Bashkir State University, Ufa)
Vasiliy Illariyonov	– Prof. Dr. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. Dr. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. Dr. (Institute of Language and Literature, Tashkent)
Gulshen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
M. Fatih Andy	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Nagima Koshanova	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erlan Alashbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (A. Yassawi University, Turkestan)

УЧРЕДИТЕЛЬ
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
доктор, профессор Женгиз Томар

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
PhD Сердар Дагыстан, к.ф.н. Нурлан Мансуров

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ
Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Муса Ыылдыз	–	док., проф. (Университет Гази, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	–	д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Юксел Челик	–	док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Камалбек Беркимбаев	–	д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Тимур Кожоаглы	–	док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)
Суер Екер	–	док., проф. (Университет Башкент, Анкара)
Азми Билгин	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Пусат Пилтен	–	док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Амрекул Абуов	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	–	д.ф.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	–	д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	–	д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Василий Илларионов	–	д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск)
Хатип Миннегулов	–	д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	–	д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	–	д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Себахат Дениз	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Хазретаали Турсун	–	д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Нагима Кошанова	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	–	к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Алашбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	–	(Университет им. А.Ясави, Туркестан)

Құрметті оқырман!

Түркология журналының кезекті №4 (96) санында Түркия, Қазақстан, Әзербайжан және Башкортостан ғалымдарының түркологияға қатысты он бір мақаласы мен бір кітап таныстырылымы жарияланды.

Журналымыздың «Тіл тарихы және құрылымы» айдарында Н.Мансұровтың қазақ тілінде қолданылатын діни терминдердің мағыналық сыр-сипатын ауызекі сөйлеудегі мағыналық ұғымдар бойынша саралаған мақаласы, Н. Алиеваның Нахчыван диалектісінің әзербайжан тілі диалект жүйесіндегі орнын, орыс тілінен өткен сөздердің тілдің лексикалық құрылымына кірмей, тек диалектілерде ғана қолданылатынын көрсеткен мақаласы, қыпшақ тілінде жазылған Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak сөздігіндегі синоним сөздер, яғни қыпшақ тілі аясындағы синоним сөздерді қарастырған Ж. Өзгүрдің мақаласы, башқұрт тілінің диалектологиялық аудиокорпусына қажетті дыбыстық материалдардың талдамасын жасаған З.А. Сиразитдинов, Л.А. Бускунбаева, А.Ш. Ишмухаметовалардың мақаласы, көне түрік тіліндегі қатаң дауыссыз дыбыспен басталатын сөздердің Анталия аймағының диалектілерінде сақталуы және таралуы, сондай-ақ Түркия түрікшесіндегі дауыссыз дыбыстардың жіктелуін талдаған Ж.Гөргечтің мақалалары берілді.

«Әдебиеттану және фольклор» айдарында Р.М. Алиевтің лирикалық поэзиядағы сопылық ойдың 4 кезеңі - шарифат, тариқат, ақиқат, мағрифат, Құдайға құлшылықты сипаттаған мақаласы, Е. Латифованың түрлі этникалық топтар мекендейтін Кавказиядағы Солтүстік-Батыс Әзербайжан халқының ұлттық ойындарына талдау жасаған еңбегі, қазақ әдебиеті тарихын кезеңдерге бөлу жолындағы ізденістерге шолу жасап, бүгінгі әдебиет тарихының келелі мәселелерін, оның даму жолдарын ғылыми жүйеге түсіруге негізделген еңбектерді қазіргі ұрпаққа насихаттау жолдарын ұсынған Е. Алашбаев, Ш. Үсенбаева, Е.Жасымбековтың мақаласы ұсынылды.

«Археология және өнер» айдарында Қ.Е.Ералин мен Г.Қ.Ералинаның қолөнер шебері Қ.Тасовтың өмірі мен шығармашылығының өнертанымдық қырлары қарастырылса, «Ясауитану» айдарында Р.Бейсетаевтың Ясауидің сопылық ілімі және оның негізінде Түрік қоғамында ұлттық тұтастықтың қалыптасуы мәселесіне қатысты мақаласы жарияланды. «Философия және дін» айдарында Ф.Әлекберлі түркі өркениетінің тарихына назар аударғанда миф, дін және ұлттық құндылықтарды ескеру қажеттілігіне баса назар аудару керектігі жайында ой айтады. Бұдан кейін О.Гөкдемирдің Сүлеймен Каан Ялчынның «Әзербайжан тілінің грамматикасы» кітабын оқырманға таныстыруды мақсат еткен мақаласы берілді.

Түркологияның өзекті мәселелерін талқылап, зерттеу нәтижелерін журналымызда бөліскен авторларға алғысымызды білдіре отырып, Түркі халықтарының тарихы, тілі, әдебиеті, фольклоры, өнері, философиясы және Ясауи іліміне қатысты тақырыптарды қамтыған ғылыми зерттеулердің басын қосатын «Түркология» журналының жаңа саны түркологияның дамуына өз үлесін қосады деп сенеміз.

Editörden

Türkoloji dergisinin yeni sayısıyla karşınızdayız.

Dergimizin bu sayısında Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan ve Başkurdistan'dan bilim insanları tarafından kaleme alınan Türkoloji alanının güncel konularına dair on bir makale ve bir yayın değerlendirmesi yer almaktadır.

Dergimizin “Dil Tarihi ve Yapısı” bölümünde yer alan N. Mansurov'un makalesinde Kazak dilinde kullanılan dinî terimlerin anlam özellikleri temelinde kalıplaşan malzemeler araştırılmıştır. N. Aliyeva'nın çalışmasında ise Rus dilinden Nahçivan diyalektine giren sözler üzerinde durulmuş ve bu sözlerin sadece diyalektlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. C. Özgür araştırmasında Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük ve gramer kitaplarından biri olan *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak*'ta yer alan eş anlamlı kelimeleri inceleyerek Kıpçak Türkçesi söz varlığı bağlamında sinonim kelimeleri ele almıştır. Z. A. Sirazitdinov, L. A. Buskunbayeva ve A. Ş. İşmuhametova'nın ortak makalelerinde Başkurt Özerk Cumhuriyeti Ufa İlmî Araştırmalar Merkezi Dil Bilimi ve Edebiyat Enstitüsü Laboratuvarında saha araştırmalarından elde edilen ses malzemelerinin transkripsiyon ilkeleri üzerinde durulmuştur. C. Görgeç'in çalışmasında Eski Türkçede ötümsüz olarak başlayan sözcüklerin Antalya yöresi ağızlarında korunup korunmadığı araştırılmış ve incelenen ilçe ağızlarındaki dağılımı ortaya konulmuştur.

“Edebiyat ve Folklor” bölümünde yayımlanan R. M. Aliyev'in makalesinde, hem âşık şiirinde, hem de aşk destanlarında âşık ve maşukların tasavvuf düşüncesine uygun olarak şeriat, tarikat, marifet ve hakikat aşamalarından geçerek, Allah'a kavuşmaları tasvir edilmiştir. E. Latifova ise araştırmasında farklı etnik özelliklere sahip Kafkasya bölgelerinden biri olan Kuzey Batı Azerbaycan halklarının halk oyunlarını ele almıştır. Y. Alashbayev, Sh. Usenbayeva ve Y. Dzhasymbekov'un ortak kaleme aldıkları makalede, Kazak edebiyatının referans kaynakları ortaya konularak gelişim safhalarını tasnifte kat edilen yol değerlendirilmiştir.

“Arkeoloji ve Sanat” bölümünde K. E. Eralin, G. K. Eralina'nın makalesinde el sanatları ustası K. Tasov'un hayatı ve edebi kişiliğinin sanatsal yönü ele alınmıştır.

“Yesevîlik Bilgisi” bölümünde yer alan R. Beiysetayev'in çalışmasında, Hoca Ahmet Yesevi'nin öğretileri ile Türk toplumunda tasavvuf geleneği temelinde ulusal bütünlük oluşumu sorunu ele alınmıştır.

“Felsefe ve Din” bölümünde F. Alekberli'nin makalesinde Türk uygarlık tarihi üzerinde durulurken öncelikle mit, din ve milli değerlerin dikkate alınması gerekliliği vurgulanmaktadır.

“Yayın Değerlendirme” bölümünde ise O. Gökdemir tarafından, Dr. Süleyman Kaan Yalçın'ın kaleme aldığı *Azerbaycan Türkçesi Grameri* künyeli eserin tanıtımı ve değerlendirmesi yapılmaktadır.

Türkoloji'nin güncel konularını ele alarak çalışmalarının neticelerini dergimizde paylaşan yazarlarımıza müteşekkirimiz. Türk halkının tarihi, dili, edebiyatı, folkloru, sanatı, felsefesi ve Yesevîlik bilgisi alanlarının güncel konularını kapsayan bilimsel araştırmaları bir araya getiren dergimizin yeni sayısının Türkoloji'nin gelişimine ve akademik camiaya katkıda bulunacağını umuyoruz.

Н. Б. Мансұров

ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

Діни терминдердің қажеттілігі

Аңдатпа

Мақалада тілімізде қолданылатын діни терминдердің мағыналық сыр-сипаты қалыптасқан материалдар бойынша қарастырылған. Негізге алынған тілдік талдаулар сөздіктер мен ауызекі сөйлеудегі мағыналық ұғымдар бойынша сараланған. Талдау барысында кірме сөздердің термин ретінде орнығып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тілімізде орын алған ұғымы мен атқаратын қызметтері қарастырылады. Автор қоғамның сан қилы өмір саласында болып өткен түрлі құбылыстардың тілге, оның ішінде сөздік қорға тигізетін әсерін сөз етеді. Онда кез келген халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени және рухани болмысы негізінде өзінің сөздік қорының элементтерінде өзге тілдермен болған ауыс-түйістің орын алғандығын келтіреді. Сондай-ақ мақалада тілдің кірме сөздер арқылы кемелденіп, оның қолданылу аясы кеңіп, сөздік қоры байып отыратыны да ерекше атап өтіледі. Бұл өз кезегінде өзге тілден енген сөздердің тілден алатын орнын, қолданылу саласын, мағыналық өзгерістерге ұшырау жолдарын, сонымен қатар кірме сөздердің лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тұрғыда түрленіп, сыртқы формасын өзгертіп жіберетінін де көрсетеді. Өйткені қандай сөз болмасын ол өзге тілге енген кезде мағыналық тұрғыда өзгеріске түсіп, сол тілде қолданушылардың қабылдау ерекшеліктері негізінде айналымға енетіні көрініс табады.

Кілт сөздер: кірме сөз, діни терминдер, терминдік мағына, сөздік қор

N.B. Mansurov

Candidate of Philology, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

Requirement in Religious Terms

Abstract

The article discusses the semantic nuances of religious terms functioning in the language. The linguistic analysis taken as a basis is made on the example of lexical concepts selected from dictionaries and spoken language. During the analysis, the features of the functioning of borrowed words in the role of terms, their role and functions in the language are revealed. The author concludes that any borrowed word changes its meaning in the process of borrowing and is used due to the peculiarities of perception of native speakers of that language.

It also emphasizes that the language is rich in vocabulary, the scope of its use and its vocabulary is rich. This, in turn, illustrates the linguistic location of the words that come

from other languages, the sphere of application, the way to meaningful changes, as well as lexical, grammatical, and phonetic changes in the word, and changes its outward form. Whatever it is, it is reflected in the fact that when it comes to a different language, it is transformed into a meaningful way and is based on the peculiarities of users' perceptions in that language.

Key words: word access, religious terms, value of term, dictionary fund

Адамзат баласының негізгі қатынас құралы – тіл, ол бүгінгі күнге дейін талай тарихи кезеңдерді басынан өткерді. Кез келген халықтың белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени қалыптасуы оның тілінен көрініс табады. Ал олардың өзге елдермен қарым-қатынасы сол тілдегі сөздердің өзара алмасуына алып келеді. Тіпті әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің ұқсастығы, біріне бірінің жақындығы да көрші отырған халықтың өзара тығыз байланысынан келіп туындайды.

Қоғамның сан қилы өмір саласында болып өткен түрлі құбылыстардың барлығы да тілдің сөздік қорына өзіндік әсерін тигізеді. Сондықтан кез келген халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени және рухани болмысы сол тілдің сөздік қорының элементтерінде өзге тілдермен болған ауыс-түйісін алға тартады. Мұндай өзгерістерді қарастыру әрі оларды талдап-саралау, мағыналарын ашып көрсету қай кезде де маңызды.

Қазақ тілі өзінің сан ғасырлық тарихи даму барысында бірнеше тарихи кезеңдерден өтіп, онда тілдің сан түрлі кедергілеріне тап болғанын көруге болады. Қоғамда орын алған оқиғалар тілдің басқа салаларын былай қойғанда лексика саласына қаншалықты әсері болғанын тіл мамандары талайдан бері сөз етіп келеді. Сол себепті тілімізге өзге тілдердің тигізген әсерін сөз еткенде алғаш осы тарихи кезеңдерге (факторларға) назар аударамыз.

Тіліміздің мұндай кезеңдердегі ерекшеліктері қазіргі қазақ тілінің сөздік қорынан орын алған көптеген кірме сөздердің әлеуетін көрсетеді. Олар: орыс, грек, латын, араб, иран, монғол, т.б. тілдердің элементтері. Бұл элементтердің тілімізден орын алуы түрлі тарихи кезеңдерге байланысты. Бірі көршілік қарым-қатынас негізінде ертеректе орын алса, бірі жаугершіліктің салдарынан, ал енді бірі мәдени байланыстардың жемісі ретінде, яғни жазба деректер арқылы ауысқандығын білдіреді.

Тілдің мұндай кірме сөздер арқылы кемелденіп, оның қолдану аясы кеңіп, сөздік қоры байып отыратынын да ерекше атау керек. Бұл

өз кезегінде өзге тілден енген сөздердің тілден алатын орнын, қолданылу саласын, мағыналық өзгерістерге ұшырау жолдарын, сонымен қатар кірме сөздердің лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тұрғыда түрленіп, сыртқы формасын өзгертіп жіберетінін де көрсетеді. Аталған мәселелерді жан-жақты талдап, зерттеп, анықтау тіл мамандары үшін де, жалпы халық үшін де қажет.

Тіл тарихын зерттеу, ізденістер жүргізудің рөлі қызықты әрі қиын мәселелердің бірі. Айталық, сөздік қорымыздан орын алған араб, иран діни терминдерінің қолданысы соңғы жылдары айрықша назар аудартады. Өйткені қазақ тілінің сөздік құрамында сонау ерте кезден сіңісіп кеткен діни сөздер өте көп. Қазіргі таңда тілімізде сирек қолданылатын, бірақ халық ауыз әдебиетінен, қала берді бұрынғы қисса-дастандардан жалпы халыққа жақсы түсінікті болмаған сөздерді саралап, талдап, қолданыстағы мағынасын нақтылау бүгінгі күннің талабы. Басқасын былай қойғанда, еліміз егемендік алған тұста дінімен қайта қауышқан кезден бастап-ақ осы іспетті сөздердің тілімізден көптеп орын алуы оларды жете танып білу қажеттігін ұсынады.

Бүгінде еліміз егемендігін алған тұста тілімен қоса көнеден бірге жасасып келетін дінімен де қайта қауышты. Біршама уақыт қол үзген халық ислам дінімен етене жақындасты. Ол заңды да. Сан ғасыр бойы бірге жасасып келген дін атаулыны кешегі кеңестік құрылым жікке бөлген-ді. Ал тәуелсіздік серпіні үзілгенді жалғап, ажырағанды қосты. Нәтижесінде мұндай сабақтастық тілімізге көптеген сөздердің, оның ішінде діни сөздердің қайта айналымға енуіне еркін жол ашты. Алайда мұндай сөздердің түп төркініндегі құрылымы, яғни арабша, иранша, оған қоса бүгінде қазақшаланған үлгілері қатар қолданылуына жол берілді.

Міне осы жайттарды жалпы оқырманға дұрыс түсіндіру мақсатында жүйелі әрі кеңірек мәліметтер беру үшін бірнеше кірме сөздердің мағыналары жайлы ізденістерді ұсынғанды жөн санадық. Ұсынылған сөздер бүгінде дін саласында кеңінен қолданылып жүрген әрі көпшілікке түсінікті бола қоймаған сөздер қатарын құрайды. Негізінен қазіргі таңда ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілде жиі қолданылып жүрген сөздер. Олардың қай тілден енгендігі, яғни сол тілдегі (арабша, иранша) нұсқасы да қоса берілген. Әр діни сөздің түпнұсқасындағы мағыналарына барынша қысқаша түсінік беріліп, тіліміздің қолданысындағы негізгі және ауыспалы мағыналары ұсынылған. Кейбірі мысалдармен нақтыланған. Мақсатымыз – мұндай сөздерді бір ретке келтіріп, оқырман қауымның назарын мағыналық

қолданыстарына аудартып, бір жүйеге келтіру жолдарын ұсыну.

Ұсынылған ізденістеріміз қазақ тіл білімінің алдында тұрған діни терминдердің қолданысы жайлы келелі бір мәселені толығымен шешіп тастамаса да, олар жайлы зерттеулерге жан-жақты талдау жасап, саралап, қарастыруда өзіндік ықпал жасайды деп білеміз.

Расында, соңғы жылдары діни терминдер жайы жиі сөз етіліп, түрлі деңгейдегі сөздіктер жарияланса да оларды бір ізге түсіру, мағыналық қолданысын жалпы халыққа айтып жеткізуде олқылықтар жеткілікті деуге болады. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің ғылыми қызметкері Н.Қ. Шүленбаев «Дінтану терминдерінің мағынасын дұрыс түсінбеу кей жағдайда адамдардың санасында дін туралы жағымсыз түсініктердің пайда болуына әсер етеді. Өйткені атау мәнін түсінбеген жалпы халық белгілі бір терминнің бұрмаланып түсіндірілген мағынасын шындап қабылдап, сеніп қалады» деп келтіреді [1].

Шындығында, дін атаулымен қайта қауышқан тұстан бермен қарай діни терминдердің біршамасы мағыналық тұрғыда біржақты қабылданып, теріс ұғымда пайдаланылып, тіпті айтуға да болмайтындай дәрежеге жеткендігі жасырын емес. Шығыс тілдері сөздерінің көп мағыналылығын танып білмегендіктен ондағы сөздердің өзімізге жат болған бір ғана ұғымын алып, ал негізгі жағымды сипаттарын көрмей-білмей келгеніміз де дін Исламға кері әсерін тигізіп, жат пиғылдарды тудырып келді. Мұның барлығы сол сөз мағынасын дұрыс ұғынбаудан туындаған. Онымен қоймай, өзгелерді де солай сендіргіміз келеді. Қасиетті Құран Кәрімнен орын алған мұндай сөздердің барлығы бір ғана мағынада қолданылып, соның негізінде топтастырылмаған. Онда көп ретте Жаратушыны тану, адамгершілік қағидасын сақтау, жаман қасиеттерден тыйылу, өзгенің мүлкіне қол сұқпау, кедей-кепшікке көмектесу, шарифат амалдарына бойұсыну, т.т. сипатында қолданылады.

Бүгінде тілдік ұғымда жат саналып жүрген терроризм, экстремизм, салафизм, ваххабизм, т.б. сияқты түрлі -измдерден құралған терминдер біржақты, яғни теріс ұғымда сипатталады. Осы негізде кей кірме сөздердің де мағыналары жағымсыз ұғымда қолданылып, тілдік айналымнан шет қалуда. Мүмкін ол сөздер сыртқы құрылымынан-ақ өзге тілден енгендігін танытатын болар. Десе де, кейбірінің көп мағыналы екендігі ескеріле бермесе керек-ті. Мұны А.А.Реформатский былай деген: «Слова в языке, как уже было сказано выше, большей частью многозначны, но в речи люди достигают

однозначного понимания. Это получается потому, что люди в речевом общении имеют дело не с изолированными словами, как в словаре, а с целым, где слова выступают в связи с другими словами и обстановкой речи» [2, 60-б.].

Жалпы тілімізде сөздердің мағыналары жайлы алғаш сөз еткен Р. Барлыбаев. Ол сөздердің қолданыстағы мағыналарының тарылуы мен кеңеюі жайын қарастырған [3].

Ал кірме сөздер бойынша, оның ішінде шығыс араб, иран сөздерінің қазіргі қазақ әдебиеті мен ауызекі тілінде қолданылып жүргендігіне белгілі ғалым, шығыстанушы Л.З. Рустемов түрлі бағытта талдау жасап, олардың семантикалық сипатын саралап, өзгерістерін қарастырады. Мұндай сөздердің мағыналық жағынан өзгеріске ұшырауындағы ерекшеліктерді саралай келе сөздердің бір тілден екінші тілге ауысу кезінде орын алатын мағыналық өзгерістерді де атап көрсетеді [4].

Жалпы, сөздердің мәні мен мазмұны жайлы терең зерттеу жұмысын жүргізген тілші-ғалым Р. Сыздықованың еңбегі орасан. Ол сөздердің мәні мен мазмұнын ашып, олардың жазба нұсқалардағы қолданыстарына сипаттама беріп әрі сөздердің ескерткіштер мен жеке ақын-жыраулар тіліндегі мағыналарына талдау жасап, семантикалық өзгерістерін атайды [5].

Міне осындай мәселелерді негізге алып, тілімізге бір кездері орнығып, кейіннен қолданыстан қол үзіп қалған біршама сөздерді сараладық. Оларды бір ізге келтіру, реттеу, төл тілдегі ұғымын таныту тұрғысында жүйелі қарастырдық. Аталған мәселе бүгінде тіл үшін де, дін үшін де қажет деп білеміз. Бұл жөнінде белгілі ғалым, тіл маманы Ө.Айтбайұлы: «Жүйелілік талабы термин құрайтын элементтер мен белгілерді іріктей білу жүйесіне тікелей байланысты. Іріктеу сәтінде ол белгілердің біртектестігіне қатты көңіл бөлумен қатар, терминдер жүйесінің дұрыстығы белгілі жүйе бойынша белгілерді іріктеуге ғана емес, сонымен бірге сол белгілердің қай түрде болатынына да байланысты екенін ескеру қажет» [6, 16-б.], - дейді.

Діни сөздердің тілімізде қажеттілігі мен қолданысына да ерекше назар аудару керек. Онда сөздің бір ғана мағынасын негізге алмай, тілдік әрі терминдік мағынасындағы сипатын ескере келе, өзге тілден енген, әсіресе, шығыс тілдерінен кіріккен сөздердің көп ретте жағымды мәнін түсіну керектігін ұғыну да артық болмас.

Асхаб. Сөздің түбірі араб тіліндегі اصحاب (*асхаб*). *ар.* 1. Жолдас. 2. Дос, тамыр-таныс. Асхаб сөзі араб тіліндегі صاحب (*сахибун*) сөзінің

көпше түрі. Негізгі мағынасы *жол көрсетуші, серік, дос, жолдас* ұғымын береді [7, 418-б.].

Сөздің тілдік қолданыстағы терминдік мағынасы – Мұхаммедтің (с.а.у.) жақтаушы достары. Сондықтан асхаб сөзі Пайғамбарымыз (с.а.у.) жанында жүрген, жорықтарда бірге болған, қиындықтарда қасынан табылған адамдарға қарай айтылған. Олар ұлы бастаманы қолдаушылар ретінде саналған соң діни қызметтер мен лауазымдарға да ие болған. Мәртебелері биік, алар жалақылары да жоғары болды. Бір сөзбен айтқанда, дін Исламның таралуына ерекше үлес қосқан асхабтар жайы тарихта өзіндік із қалдырған.

Ал бүгінде бұл сөз, негізінен, дін қызметкерлерінің тілдік қолданысынан кең орын алған. Оның солай болуы да орынды. Өйткені асхабтардың ерліктері, атқарған қызметтері, дінге жасаған амалдары, тіпті тақуалықтары мен әулиеліктері жайлы жазылған еңбектер уағыз-насихат ретінде айтылады.

Ахи. Сөздің негізі араб тілінде *أخي (axi). ар.* Аға, дос [7, 16-б.]. Бүгінде көпшіліктің ауызекі сөйлеуіндегі ахи сөзінің мағынасы «дос», «бауыр» ұғымында қолданылады. Әрине, сөздің төл тілдегі айтылуы қиындық тудырмаған соң тіліміздегі дыбысталуы да қолайлы. Алайда қазақ тілінің дыбыстық құрамынан ерекшеленетін сөздің естілуі қашанда жат тілдік екені аңғарылады. Сол себепті ахи сөзі айтылғанда оның кірме сөз екендігі тез танылады. Ал мағыналық қолданысы көп ретте бауыр, яғни аға, туысқан, жігіт, т.б. ұғымында кеңірек сипатталады. Мұның негізі бүгінде мұсылман қауымының арасында бір-біріне осылай тілдесуінің көрінісі.

Бидғат. Сөздің түбірі араб тіліндегі *بدعة (бид'эт).* ар. Жаңаша, жаңашыл. Дінде көрсетілмеген жаңа дәстүрлер мен нәрселер, яғни дінге соңынан қосылған әдеттер. Шарифат иесінің (Алла немесе оның елшісінің) рұқсатынсыз Ислам дінінің кез келген бір құндылығын алып тастау не болмаса дінге жат нәрселерді оған киліктіру, қосу.

Фибрат. *عبرة ('ибрэт).* ар. зат. Өнеге, үлгі, нақыл сөз, сабақ. ар. зат. Үлгі-өнегелік, тәлім-тәрбиелік мәні бар нақыл сөз.

Фибрат алар артыңа із қалдырсаң,

Шын бақыт - осыны ұқ,

Мәңгілік өлмейсің! (Шәкәрім. Адамдық борышың)

Жүніп. *جنب (жунуб)* 1. діни. Арамдау. 2. Бөтен, жат. ар. Адам баласының бойынан мәнидің шығуы. Жүніп – ерлі-зайыптылардың арасындағы жақындық қарым-қатынас негізінде орын алады. Бұл күйге түскен адамдарға діннің ғибадаттарын орындауға тыйым жасалған.

Айталық, намаз оқу (бес уақыт, жұма, айт, нәпіл, жаназа намаздары), қағбаны тәуеп ету, құран ұстау және оны жатқа оқу.

Алайда күнделікті дағды ретінде қалыптасқан дұғаларды мысалы, тамақтану мен өзге бастамалар алдында «бисмилланы» айту, т.б. оқуға болады. Сондай-ақ шарифатта жүніп бола тұра Алланы еске алу, оған жалбарыну күнәға саналмайды. Бұл ретте Айша анамыздың (р.а.) Мұслим арқылы жеткізілген мына хадисін келтіруге болады: «Пайғамбарымыз (с.а.у.) кез келген күйде Алланы есіне алатын».

Қарасаңыз жүніп күйдегі адамға асыл дініміз ең абзал ғибадаттарды орындауға тыйым салады. Демек, мұсылман баласы кез келген бастамасын, қажетті шаруасын оң болсын деген ниетпен тазару арқылы, яғни жүніп болған кезде ғұсыл алу сияқты амалдарды орындауы қажет. Ал бүгінде тілдік қолданыста жүніп сөзі көп ретте дін өкілдерінің шарифат амалдарын орындау жолдарын сөз еткен кезде жиі кездеседі.

Ижма. إجماع (ижма') ар. Бір ауыздан қабылданған шешім, бір пікірлік. діни. Белгілі бір шарифат үкіміне байланысты дін ғұламаларының бірлесіп айтқан ортақ пікірі, шешімі.

Истиғфар. إستغفار (истиғфар). Кешірім. ар. Кешірім. Күнә мен қателіктердің Алла тарапынан кешірілуі. Сөздің қолданысы Алладан кешірім сұрау ұғымында. Адамзат баласы жарық дүниеде қатекемшіліктерді жасап қояды. Оны кейде біліп, кейде білмей де жасап қалады. Тіпті оқыста ойламаған жерден күнәлі болуы мүмкін. Ең қиыны кейде сол жасайтын амалымыздың күнә екенін біле тұра, соған баратынымыз. Алла сақтасын шынайылықты сақтау, әділетті болу, сөзбен шамына тию, т.т. пендешілікте орын алады. Алайда адамзат баласы жасаған күнәсі үшін өкініп, әрдайым кешірім тілеп, тәубе ететіндігімен жарасымды.

Сол себепті иман тазалығы – Жаратушының тыйым салғандарынан тыйылып, жақсылық жасауға ұмтылу. Ол үшін қашанда Аллаға деген сенімділікті жоғалтпай, истиғфар жасау, яғни кешірім сұрау қажет. Алла Тағала қасиетті Құран Кәрімде: «...Алладан жарылқау тілеңдер. Шын мәнінде, Алла жарылқаушы, ерекше мейірімді» деп келеді («Музәммил» сүресі, 20-аят).

Алладан кешірім сұраудың абзал жолы истиғфар дұғасын айту. Өйткені Алла Тағала пендесінен ешқашан бетбұрмайды. Ол кешіруші әрі кешіруді жақсы көреді. Сондықтан сөздің кешірім сұрау ұғымындағы қолданысы бүгінде қазақ тіліндегі баламасына қоса араб

тіліндегі истиғфар үлгісінде тілдік айналымда орны-орнымен қолданылып келеді.

Ифтар. إفطار (ифтар). *ар.* 1. Тұтқан ораны ашу. 2. Таңғы ас. Діни мазмұндағы ұғымы – ислам дініндегі күндізгі ораның бітіп, күн батқаннан кейінгі ауызды ашу.

Қасиетті хадистердің бірінде «Рамазан айында кімде-кім бір кісіге ауызашар берсе, оған сират көпірінен өту оңайлатылады» деп келеді. Расында, бүгінде ас беру оңай болмағанымен сауапты іс. Өйткені ас берген жан ораза тұтқан адамның сауабындай сауап алады. Тағы бір хадисте: «Амалдардың абзалы бір мұсылманның айыбын жасыру, қарынын тойғызу, кем-кетігіне көмектесу арқылы оны қуанту» деген.

Бұл жайлы хадистер біршама. Десе де, сөздің ифтар үлгісіндегі қолданысы төл тілдегі қалыбын сақтап қолдануды сипаттайды. Сөздің ұғымы өзге тілдегі нұсқасы болса да, жалпы халық мұны бүгінде түсінуге қол жеткізген. Сондықтан сөздің осы үлгісі тіліміздегі ауызашар сөзімен қатарласа қолданылғанымен жалпы халық көп ретте қазақша нұсқасын пайдаланатынын атаған жөн. Ал ифтар сөзі дін өкілдері арасында көбірек қолданысқа ие.

Ихрам. إحرام (ихрам) *ар. діни.* Мұсылмандық бес парыздың бірі – қажылық сапарда қасиетті жерге келген кезде киілетін арнайы киім. Ихрам – киім. Қасиетті жерге аяқ басқанда киетін екі бөліктен құралған ақ мата. Бірі иық пен мойынды ораса, екіншісімен төменгі жағын жабынады.

Ихрам – қажылықты өтеу үшін киілетін киім. Оның түсі ақ. Бірақ оны кигенде ішінен дене көрінбейтін және ешқандай тігіс түспеген, яғни, тігілмеген болуы шарт. Әрбір ниет еткен мұсылман баласы бұл сәтте бақилыққа аттанар кезде шыны киім киетін кейіпке келіп, тәлбия дұғасын оқиды: «Сенің алдыңдамын. Ия, Алла сенің алдыңдамын (бұйрығыңды орындаудамын). Сенде ешқандай серік жоқ. Сенің алдыңдамын. Барлық мақтау, нығметтер және патшалық саған тән. Сенде ешқандай серік жоқ». Тәлбия дұғасынан кейін салауаттар айтылып, тілектер тілеу орынды.

Ихрам киген кісінің де өзіне лайықты жауапкершілігі, яғни уәжіптері бар. Бірінші, ихрамға белгіленген миқтардың бірінде кию. Екінші, тыйылған нәрселерді жасамау.

Қасиетті Қағбаның аумағында киелі мекендер «Харам», «Хил» және «Әфақ» орналасқан. Қажылық және умра ғибадаттарын орындаушылар аты аталған аумақтарға қарай ихрам киеді.

Пайғамбарымыз (с.а.у.): «Ешкім миқаттан ихрамсыз өтпесін», деген. Қажылық және умра ғибадаттары үшін миқаттан ихрамсыз өтіп кетсе, ондай жағдайда, құрбан шалады немесе қайтып, миқатта ихрамды киеді.

Ихрам киген адамға тыйым салынатын нәрселер бар. Ол шаш, сақал, мұрт, т.б. қысқарту, алу, бояу, т.с.с. Оған қоса тігілген киімдерді киюге тыйым салынады.

Ихсан. احسان (ихсан). *ар.* 1. Жарылқау, шапағат. 2. Қайырымдылық. Ихсан – Алла Тағаланы көріп тұрғандай Оған құлшылық қылу, ал терминдік мағынасы – қайырымдылық жасау. Тілімізде осы қайырымдылық жасау мағынасы кең қолданыс тапқан. Ол көп ретте қайырымдылық жасау, яғни қол ұшын беру, киім-кешек, тағамдар тарату, соңғы кезде ақшалай үлгісі де орын алып келеді. Сол себепті ихсан сөзі – қайырымдылық шараларында тілдік қолданыста кеңірек көрініс табады.

Түйіндей келгенде, тілдің басқа салалары сияқты діни терминдерді нақты түсініп, оларға талдау жасау – бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі. Өйткені аталған сөздерді дұрыс қолданып, олардың мәнін нақты түсінгенде ғана жалпы халық ол сөздерден жасқанбайтын болады. Сонымен бірге дініміз Исламға қарата айтылып жүрген кереғар пікірлер де туындамайды.

Міне, осындай ізденістер мен тілдік зерттеулер тек қана діни терминдер саналатын сөздердің орынды қолданылып, айналымға енуіне себепкер ғана болып қоймай, дінді дұрыс тануға, оның шарттары мен амалдарын орындауға деген көзқарастарды да дұрыстаған болады. Тіпті дінге деген күмәндарынан арылып, жат-жұрттық ағымдардың жетегінде кетуге де тосқауыл болады деп білеміз. Расында, Ислам діні – жамандық атаулыдан тыйылып, жақсылыққа үндейтін дін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шүленбаев Н.Қ. Дінтану терминдері мен атауларын дұрыс саралап жүрміз бе? <https://termincom.kz>
2. Реформатский А. А. Введение в языковедение/Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
3. Барлыбаев Р. Расширение и сужение значений слов в казакском языке. Автор.дисс.кан.фил.наук. Алма-Ата, 1963. -с.16.
4. Рустемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
5. Сыздыкова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 191 бет.

6. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
7. Арабско-русский словарь. Т. I. Ташкент: «Камалак», 1994. – 456 с.

REFERENCES

1. Shulenbaev N. K. Dintanu terimderi men ataulary`n dury`s saralap zhurmiz be? <https://termincom.kz>
2. Reformatskiy A. A. Vvedenie v yazy`kovedenie/Pod red. V.A. Vinogradova. – М.: Aspekt Press, 1996.- 536 s.
3. Barly`baev R. Rasshirenie i suzhenie znachenij slov v kazakskom yazy`ke. Avtor.diss.kan.fil.nauk. Alma-Ata, 1963. -s.16.
4. Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy` sózderi. Almaty: Gy`ly`m, 1982.- 160 b.
5. Sy`zdy`kova R. Sozder sojleidi. – Almaty` : Sanat, 1994. – 191 bet.
6. Aitbaiulu` O. Qazaq sozi (Qazaq terminologiyasy`ny`n negizderi). – Almaty` : Rauan, 1997. – 240 b.
7. Arabsko-ruskij slovar`. T. I. Tashkent: «Kamalak», 1994. – 456 s.

Аннотация

В статье рассматриваются смысловые оттенки религиозных терминов, функционирующие в языке. Взятый за основу лингвистический анализ выполнен на примере лексических понятий, выбранных из словарей и разговорного языка. В процессе анализа выявлены особенности функционирования заимствованных слов в роли терминов, их роль и функции в языке. Автор приходит к выводу, что любое заимствованное слово меняет свое значение в процессе заимствования и используется благодаря особенностям восприятия носителей того языка. В статье также подчеркивается важность улучшения языка с точки зрения словарного запаса, сферы его использования. Это, в свою очередь, также предполагает, что язык, используемый на другом языке, подвергается воздействию языка, области применения, способов, которыми он влияет на значимые изменения.

Ключевые слова: заимствованные слова, религиозные термины, значение термина, словарный фонд

(Мансуров Н.Б. Потребность в религиозных терминах)

Özet

Bu makalede Kazak dilinde kullanılan dinî terimlerin anlamsal özellikleri temelinde kalıplaşan malzemeler araştırılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan malzemeler sözlükler ile konuşma dilinden temin edilmiştir. Araştırmada alıntı sözlerin terim olarak yer alıp anlamsal olarak kullanılması ve dilimizde yüklediği görevler üzerinde durulmuştur. Sosyal hayatta gerçekleşen olayların dile ve söz varlığına etkisinden söz edilmiştir. Söz varlığında diğer dillerle olan ilişkilerin önemli olduğu vurgulanmıştır.

Makalede dilin alıntı sözlerle zenginleştiği ve kullanım sahasının genişlediği üzerinde özellikle durulmuştur. Başka dillerden alınan sözlerin konumu, kullanım alanı, anlamsal değişmelere uğrama yollarını, bununla birlikte alıntı sözlerin sözlük, gramer ve fonetik olarak çeşitlenip dış yapısını değiştirdiği de belirtilmiştir. Çünkü hangi dilde olursa olsun alıntı kelimeler dilde anlamsal olarak değişikliğe uğramaktadır.

Anahtar Kelimeler: alıntı söz, dinî terimler, terim anlamı, söz varlığı
(N. Mansurov, Dinî Terimlerin Gerekliliği)

Н.Я. Алиева

к.ф.н., доц., Нахчыванского отделения Национальной Академии наук Азербайджана
Нахчыван, Азербайджан (e-mail: naliyeva22@mail.ru)

**Положение нахчыванского диалекта в диалектной системе
азербайджанского языка**

Аннотация

Нахчыванский диалект, охватывая территорию Нахчыванской Автономной Республики, объединяют в себе южную группу диалектов и говоров Азербайджанского языка. В этой группе, обладающей чрезвычайно богатым лексиконом, сталкиваемся со многими словами и выражениями, не используемыми в литературном языке. В указанных диалекта эти выражения используются в таком фонетическом варианте, что один и тот же предмет или же понятие выражаются различными словами. Это богатая диалектическая лексика не образовалась внезапно, появилась в результате длительного исторического развития Азербайджанского языка. В обогащении словарного состава языка велика роль диалектной лексики. В результате исторического развития языка часть диалектизмов, утратив свои локальные особенности, входит в лексику литературного языка. В этом контексте изучение лексики диалектов и говоров имеет очень большое значение. В словарном составе Нахчыванского диалекта встречаемся с такими словами, которые когда-то использовались в древних письменных памятниках Азербайджана, впоследствии стали архаичными для литературного языка, однако в лексике диалекта сохранились и встречаются в родственном языкам. Это в свою очередь доказывает древность этих слов и историческую принадлежность их к Азербайджанскому языку.

В статье так же исследуются слова, перешедшие в Нахчыванский диалект из русского языка, и показано, что эти слова не вошли в лексический состав языка, они используются только в говорах в искаженной, соответствующей закономерностям данного говора форме.

Ключевые слова: диалекты и говоры Нахчыванской Автономной Республики, лексика, литературный язык, терминологическая лексика, слова без характера термина

N. Ya. Aliyeva

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nakhchivan Branch of the
National Academy of Sciences of Azerbaijan, Nakhchivan, Azerbaijan
(e-mail: naliyeva22@mail.ru)

**Position of the Nakhchivan Dialect in the Dialect System of
Azerbaijan Language**

Abstract

Nakhchivan dialect, covering the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, combines the southern group of dialects and dialects of the Azerbaijani language. In this group, which has an extremely rich lexicon, we encounter many words and expressions that

are not used in the literary language. In these dialects, these expressions are used in such a phonetic version that the same object or concept is expressed in different words. This rich dialectal vocabulary was not formed suddenly, it appeared as a result of the long historical development of the Azerbaijani language. The role of dialect vocabulary is great in enriching the vocabulary of the language. As a result of the historical development of the language, a part of dialectisms, having lost its local features, is included in the vocabulary of the literary language. In this context, the study of the vocabulary of dialects and accents is very important. In the vocabulary of the Nakhchivan dialect we meet with the words that were once used in the ancient written monuments of Azerbaijan, later became archaic for a literary language, but in the dialect's vocabulary, they are preserved and are found in related languages. This, in turn, proves the antiquity of these words and their historical belonging to the Azerbaijani language. In the Nakhchivan dialect there are many similar and different features with the literary language. Therefore, it is under the influence of the literary language that this branch of linguistics develops, the vocabulary of dialects and accents are enriched by the literary language. However, the literary language, taking advantage of it, enriched its vocabulary. In the paper the words, which have passed into it from Russian to Nakhchivan dialect, are investigated and it is shown that these words haven't been included into lexical structure of language, they are used only in dialects in distorted form, corresponding to the regularities of the given dialect.

Keywords: dialects and accents of Nakhchivan Autonomous Republic, lexicon, literary language, terminological vocabulary, words without term character

Введение

Нахчыванская Автономная Республика, представляющая собой составную часть Азербайджанской Республики, будучи одним из самых южных районов Южного Кавказа, расположена в юго-западной части Малого Кавказа. Её территория на севере и северо-востоке граничит с Арменией, юге и юго-западе Иранской Исламской Республикой и Турцией. Общая территория равна 5,5 тысяч км², население составляет 435 тысяч человек.

Предметом наших исследований являются Нахчыванские диалекты и говоры, изучение которых способствует формированию определённого мнения о других диалектах и говорах Азербайджанского языка. Их изучение представляет важность также для выявления процессов развития и историко-географического ареала семейства тюркских языков, к которому относится Азербайджанский язык. В связи с тем, что территория распространения Нахчыванских диалектов и говоров расположена сравнительно далеко от центра, они сумели сохранить свой древний лексический уровень, и смогли уберечься от воздействия чужих языков. Характерный для всех диалектов мировых языков, в том числе и Азербайджанского языка процесс слияния с литературным языком здесь происходил более

медленно. Всё это, а также до сих пор сохранившиеся в языке местного населения диалектологические особенности ещё больше повышают важность исследования с точки зрения языковедения. Наблюдаемые нами диалектические единицы также играют большую роль в обогащении лексики языка за счёт внутренних возможностей. Для объяснения их этимологии важно провести сравнительное исследование с родственными языками, их диалектами и говорами. Поэтому во время исследования местами мы также обратились к материалам из этих языков. Ведущая роль русского языка в постсоветском пространстве стала главным фактором, обусловившем его сильное влияние над Азербайджанским языком. Поэтому можно считать естественным процесс изучения слов данного языка, прошедших через Нахчыванские диалекты и говоры.

Существование уже в седьмом веке диалектов и говоров тюркских народов подтверждают научные факты и источники. Впоследствии, в результате определенных перемещений, произошедших исторически, внешнего воздействия, постепенно пройдя путь развития под воздействием географических факторов, примерно в одиннадцатом веке сформировались уже говоры, отличные друг от друга лингвистическими особенностями [1, с. 15].

Однако самым живым и сильным свидетелем сказанному нами является «Дивани лугат ат-тюрк». В этом фундаментальном труде Махмуда Кашгари с большим успехом показал состояние тюркских говоров в одиннадцатом веке. Здесь в то же время откровенно показаны взаимоотношения друг с другом этих говоров. В дальнейшем в XV-XIX веках появились несколько исследовательских работ на основе говоров чагатаев и османских тюрков.

В исследовательской работе, взяв за образец предыдущие диалектологические исследования, основными были признаны прошедшие испытания в существующих исследованиях методы. При этом применялись многие традиционные методы лингвистики - изобразительный, изобразительно-сличительный, сравнительно-сопоставительный, систематизирующий, историко-сравнительный методы и способы.

Лексика Нахчыванского диалекта

Как и в каждом языке, и в Азербайджанском языке понятие диалекта и говора, с точки зрения лингвистики представляет собой отличающееся от литературного языка фонетическими, грамматическими и лексическими особенностями регионального

характера живую разговорную речь. Литературный язык тесно связан с диалектами и говорами, и за их счет в него входит определенное число новых слов. Однако, несмотря на преимущественное формирование литературного языка за счет местных говоров, на современном этапе говоры столь большого влияния на литературный язык не оказывают. Вместе с тем, говоры играют важную роль в обогащении литературного языка, особенно его словарного состава.

Постепенная утеря диалектами и говорами своих свойств делает актуальным их серьезное исследование именно в настоящее время. Поскольку постепенное уменьшение и фонетических, и лексических, и синтаксических различий между говором и литературным языком создает трудности в их изучении. Именно с этой точки зрения и изучение Нахчыванского диалекта является одним из важнейших и актуальных вопросов, стоящих перед нашим языковедением. «Слова, входящие в словарный состав диалектов и говоров Нахчыванской группы, как и в лексике других диалектов и говоров, можно поделить на две группы: 1) Слова, имеющие терминологический характер; 2) Слова, не имеющие терминологический характер» [3, с. 337].

Вышесказанное может быть отнесено к словам, входящим в обе группы.

Раньше местные говоры обладали большой независимостью. Однако по причине быстрого повышения у всего населения массовой грамотности и общего культурного уровня в силу претворения в жизнь всеобщего образования, местные говоры начали терять свои особенности. Несмотря на это, и сегодня говоры играют важную роль в обогащении литературного языка. Определенная часть словарного состава литературного языка постоянно растет за счет местных говоров. Получение от местных говоров, повышающих красоту литературного языка, обогающих его слов необходимо [4, с. 71].

Основу лексики каждого языка составляют самобытные слова. Основа словарного состава Азербайджанского языка, в том числе наших диалектов и говоров, состоит из слов тюркского происхождения. То есть в нем встречаются заимствованные из других языков слова. Вообще, хотя Азербайджанский язык и относится к семье языков тюркской системы, с древних времен состоял в связи и отношениях с рядом кавказских и других языков, смешался с ними как в культурных, так и в бытовых вопросах. В результате этого в словарном составе и литературного Азербайджанского языка, и диалектов и говоров появились определенные изменения. Поэтому,

хотя основное место в нем занимают слова тюркского корня, есть и слова, пришедшие из других языков. Без них лексика какого-либо языка или диалекта развиваться не может. Этот процесс порождается из естественной потребности языков и начался с очень древних времен, с налаживанием народами друг с другом связей. Наряду с этим, в обогащении словарного состава языка велика роль диалектной лексики. В результате исторического развития языка часть диалектизмов, утратив свои локальные особенности, входит в лексику литературного языка. В этом контексте изучение лексики диалектов и говоров имеет очень большое значение. В силу развития науки, техники и отсутствия соответствий многочисленным терминам, возникшим в результате этого развития, вынужденно прибегают к помощи других языков. Однако богатый словарный материал диалектов и говоров, относящийся к различным областям, дает возможность для создания названий пришедшим в язык новым терминам на основе народного языка.

В словарном составе Нахчыванского диалекта встречаемся с такими словами, которые когда-то использовались в древних письменных памятниках Азербайджана, впоследствии стали архаичными для литературного языка, однако в лексике диалекта сохранились и встречаются в родственным языкам: Например: слово *ağuz* в Нахчыванском диалекте обозначает «молоко, которое дают домашние животные в течение двух-трехдневного периода после родов». Данное слово в том же значении используется в тюркских, также обозначает кушанье, приготовляемое из такого молока. «В других диалектах и говорах Азербайджанского языка встречаем это слово в форме *ağruz*» [2, с. 124].

В Турецком литературном языке слово *ekmek* «хлеб», в Азербайджанском языке *çörək* в наших говорах употребляется, можно сказать, в одной и той же форме и значении. В Нахчыване встречаем варианты *əppəu//əpbək*. Заметим, что это слово сходным образом употребляется также и в других тюркских языках. В башкирском и татарском есть слово *iktäk*, в казахском, киргизском *nan*, узбекском и туркменском употребляется как *ekmek*.

Слово *kurik//kürük//kurux* в Нахчыване употребляется в значении «новорожденный жеребенок». В Азербайджанском литературном языке это слова *qulun*. «Лексема *куру* у древних тюрков употреблялась в значении «ценный, достойный», у шумеров «полезный» [5, с. 465]. Известно, что лошади всегда занимали особое место жизни и в быту

тюркских народов. Наши прадеды на охоту и на войну выезжали на конях, конь для них был и другом и напарником. То, что в древности турки этим словом называли новорожденную лошадь, еще раз показывает значение, какое они придавали лошадям. Как в литературном языке, как и в наших диалектах и наречиях можно встретить много лексических единиц, связанных с лошадыю. Одним из таких единиц в Нахчыванском диалекте является *кулих*, которая в литературном языке употребляется как *гулун*.

Лексическая единица *гулун* имеет очень широкий ареал употребления. Так, это слово в близких значениях используют многие тюркские народы. Например, «на киргизском языке слово *кулун* означает «шестимесячный жеребёнок»; на алтайском, каракалпакском, тувинском, узбекском, уйгурском и якутском языках *кулун*, на башкирском *колон*, на ногайском *кулин* означают «жеребёнок до годовалого возраста» [6, с. 514]. В словаре В.В.Радлова *кулун* дается в том же значении. В «Китаби-Деде Коркут» мы встречаем лексему *гулун*, которая употреблена в значении «жеребёнок»: «*Ох, мама, мама! Разве от арабских коней не родится жеребёнок (гулун)?*»

Наблюдения, проведенные нами во время исследования, дают возможность утверждать, что корень этого слова - слово *kur*, и оно сформировалось в результате звукоподражания. Потому что, ласково подзывая коня, говорят «*kurre-kurre*».

Такие лингвистические события дает возможность получить интересные языковые факты во время проведения исследований. Сравнительные исследования такого рода позволяют наглядно проследить как историю языка, так и состояние диалектов и говоров в древние времена. Ведь во время исследования мы встречаем такие слова, которых уже нет в наш современный период, либо они уже стали архаизмами в результате постепенного снижения частоты их употребления. Тем не менее, эти слова используются в наших диалектах и говорах. Здесь мы встречаем и те слова, которые в данной форме были употреблены в древних письменных памятниках и произведениях классиков, но в нашем современном литературном языке они употребляются в другом фонетическом варианте.

Нахчыванский диалект охватывает большую территорию и обладает красочными диалектными особенностями. Одной из таких особенностей является использование в словарном составе диалекта слов, перешедших из русского языка. Самым продуктивным периодом для перехода слов из русского языка в наш, в том числе и в наши

диалекты и говоры, стал период установления советской власти в Азербайджане. Таким образом, русский язык был основным средством международной коммуникации в СССР, что стало основным фактором, обусловившим этот процесс. Благоприятные географические условия нашего региона с древности способствовали возникновению здесь торгового центра, и это обусловило переход слов из других языков в наш.

Ситуация использования заимствованных слов в словарном составе диалектов часто не такая, как в литературном языке. Такие слова, в соответствии с внутренними законами развития языка, по сравнению с заимствованиями в литературном языке гораздо больше подвержены изменению, как по форме, так и по содержанию [4, с. 342].

Нахчыванском диалекте такие слова используются меньше, чем в других диалектах и говорах Азербайджанского языка. Это, конечно же, обусловлено географическим положением Нахчывана, тем, что он находится в отдалении от границы, и вследствие этого местное население сравнительно меньше общается с русскоязычным населением. «Слова с одного языка на другой условий и времени, по разным причинам, и пытаются различными способами» [7, s. 194].

А. Исакова пишет: «Русские заимствования под воздействием фонетических норм языка сибирских татар изменились графически и подчинились закону сингармонизма. Были отмечены следующие комбинаторные изменения звуков: эпентеза, протеза, эпитеза и диэреза» [8, с. 36].

В Нахчыванском диалекте области консонантизма наблюдаются мены согласных, обусловленные заменой звуков русского языка звуками, близкими родному языку: п>б: *подвал*>*badval*, *проверка*>*bravirka*, *пачка*>*başqa*;

б > п: *бутылка*>*potulka*, *бетон*>*peton*;

к > х: *доктор*>*doxdur*, *трактор*>*tiraxdor*;

к > г: *духовка*>*tuxofqa*, *колхоз*>*qalxoz*;

ч > ш: *бочка*>*боишга*, *ручка*>*руишга*;

«В казахском языке тоже нередко можно встретить подчинение произношения законам орфоэпии национального языка:

зілмәнке<землянка, *бәтінке*<ботинки, *картон*<картошка, *дәбрение*<удобрение [9, с. 180].

В системе вокализма наблюдаются следующие мены гласных:

В первом слоге:

е-и: *медал*>*midal*;

у-о: *бутылка* > *potulka*;

о-э: *фонарь* > *фэнэр*;

о-у: *очеред* > *uçret*;

а-э: *начальник* > *наçәnniу*, *лампа* > *lәmpә*;

Во втором слоге:

о-э: *свободный* > *islәbidni*;

о-у: *пальто* > *baldun*; *телефон* > *delfun*; *балкон* > *балгун*;

доктор > *doxdur*;

В конце слова:

о > э: *ведро* > *vedrә*; *метр* > *metrә*;

а > э: *щетка* > *şotqu*;

Заключение

В результате проводимого над Нахчыванским диалектам исследования мы сделали вывод, что регион имеет специфические диалектические особенности, история формирования которых уходит в глубокую древность. Диалектические особенности создают условия для прослеживания пути исторического развития Азербайджанского языка, дают много интересных фактов об истории языка и открывают возможности для объяснения ряда этнолингвистических процессов, происходящих в языке. Семантическое значение тюркоязычных слов, составляющих основу лексики Нахчыванским диалектам, составляет тождество со многими другими тюркскими языками. Проведение таких сравнительных исследований на диалектологической основе имеет большое значение в выявлении уровня языковых взаимоотношений между разноязычными народами. В итоге можно сказать, что в различных исторических этапах в результате межязыковых интеграций словарный состав диалектов и говоров претерпел ряд изменений. Но и в этом процессе население приспособило эти слова к языковым особенностям своего языка и национализировало их. Следует отметить, что русские заимствования в Азербайджанских диалектах и говорах являются результатом длительных языковых контактов русских и азербайджанцев на территориях совместного компактного проживания. Словарный состав диалектов и говоров формируется в течение долгого времени, и каждый исторический период оставляет в нем свои следы. Поэтому является естественным, что в говорах одного народа можно наблюдать следы языков тех народов, с которыми у него существуют взаимоотношения, и одновременно тот язык также оказывает влияние на соседние языки и их словарный состав.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чобанзаде Б.В. Избранные произведения. Баку: Восток-Запад, 2007. - 336 с.
2. Ширалиев М.Ш. Основы Азербайджанской диалектологии. Баку: Восток-Запад, 2008. - 416 с.
3. Диалекты и говоры Нахчыванской группы Азербайджанского языка. Баку: Азерб. Издательство АН ССР, 1962. - 326 с.
4. Джафаров С.А. Современный Азербайджанский язык. Лексика. Баку: Восток-Запад, 2007. - 191 с.
5. Рзаев Ф.Г. Из истории этногенеза населения Нахчывана. Баку: АГУП, 2013. -528 с.
6. Словарь тюркских наречий. Анкара: Башбаканлык Басымев, 1992. - 1183 стр.
7. Курбанов А.М. Современный Азербайджанский литературный язык. Баку: Просвещение, 1985. - 408 с.
8. Исакова А.А. Русские заимствования в словаре диалектов Сибирских татар Д.Г.Тумашевой. Вестник Томского Государственного Университета, 2016, № 413. - С. 34-37.
9. Мусаев К. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. - 226 с.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. – 767 с.
11. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. – 676 с.

REFERENCES

1. Chobanzade B.V. Izbrannyye proizvedeniya. Baký: Vostok-Zapad, 2007. - 336 s.
2. Shiraliev M.Sh. Osnovy Azerbaidjanskoi dialektologii. Baký: Vostok-Zapad, 2008. - 416 s.
3. Dialekty i govory Nahchyvanskoi grýppy Azerbaidjanskogo iazyka. Baký: Azerb. Izdatelstvo AN SSR, 1962. - 326 s.
4. Djafarov S.A. Sovremennyy Azerbaidjanskiy iazyk. Leksika. Baký: Vostok-Zapad, 2007. - 191 s.
5. Rzaev F.G. Iz istorii etnogeneza naseleniia Nahchyvana. Baký: AGÝP, 2013. -528 s.
6. Slovar týrkskih narechii. Ankara: Bashbakanlyk Basymevi, 1992. - 1183 str.
7. Kúrbanov A.M. Sovremennyy Azerbaidjanskiy literatýrnyy iazyk. Baký: Prosveenie, 1985. - 408 s.
8. Isakova A.A. Rýsskie zaимstvomaniya v slovare dialektov Sibírskih tatar D.G.Týmashevoi. Vestnik Tomskogo Gosýdarstvennogo Ýniversiteta, 2016, № 413. - С. 34-37.
9. Mýsaev K. Leksikologiya týrkskih iazykov. M.: Naýka, 1984. - 226 s.
10. Sevortian E.V. Etimologicheskii slovar týrkskih iazykov (obetýrkskie i mejtýrkskie osnovy na glasnye). M.: Naýka, 1974. – 767 s.
11. Drevnetýrkskii slovar. L.: Naýka, 1969. – 676 s.

Аңдатпа

Нахчыван автономиялық республикасының аумағын қамтыған Нахчыван диалектісі оңтүстік диалектілер мен әзербайжан тілінің диалектілерін біріктіреді. Лексикасы өте бай бұл топта әдеби тілде қолданылмайтын көптеген сөздер мен тіркестер бар. Тілдің сөздік қорын байытуда диалектілік лексиканың рөлі зор. Тілдің тарихи дамуы нәтижесінде диалектизмдердің бір бөлігі өзінің жергілікті ерекшеліктерін жоғалтып, әдеби тілдің лексикасына енеді. Бұл тұрғыда диалектілердің сөздік қорын зерттеу өте маңызды. Нахчыван диалектісінің лексикасында бұрын Әзербайжанның көне жазба ескерткіштерінде қолданылған, кейінірек әдеби тіл үшін көнерген сөздер кездеседі. Бұл сөздердің ежелгі екендігін және олардың әзербайжан тіліне тарихи тиесілі екендігін дәлелдейтін мысалдар жетерлік. Мақалада сонымен қатар орыс тілінен Нахчыван диалектісіне өткен сөздер қарастырылып, бұл сөздер тілдің лексикалық құрылымына кірмегенін, олар диалектілерде ғана қолданылатыны көрсетілген.

Кілт сөздер: сөз, сөз тіркесі, сөздік қор, әдеби тіл, терминологиялық лексика, Нахчыван диалектісі

(Н.Я. Алиева. Нахчыван диалектісінің әзербайжан тілі диалект жүйесіндегі орны)

Özet

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde konuşulan Nahçıvan lehçesi güneydeki diyalektler ile Azerbaycan Türkçesinin diyalektlerini birleştirmektedir. Söz varlığı bakımından çok zengin olan bu grupta edebî dilde kullanılmayan pek çok söz ve terkipler mevcuttur. Dilin söz varlığını zenginleştirmede diyalektlerin rolü büyüktür. Dilin tarihî gelişimi neticesinde lehçelerin bir kısmı yerel özelliklerini kaybedip edebî dilin söz varlığına girer. Bu açıdan diyalektlerin söz varlığını araştırmak son derece önemlidir. Nahçıvan lehçesinin söz varlığında önceden Azerbaycan'ın tarihî yazma eserlerinde kullanılan ancak sonradan edebî dil için birer arkaik unsura dönüşen kelimelerle karşılaşılmaktadır. Bu kelimelerin eskicil olduğunu ispat eden örnekler oldukça fazladır. Makalede Rus dilinden Nahçıvan lehçesine giren sözler de araştırılıp bu sözlerin sadece lehçesinde kullanıldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: kelime, kelime grubu, söz varlığı, edebî dil, Nahçıvan diyalekti

(N. Y. Aliyeva, Nahçıvan Diyalektinin Azerbaycan Türkçesi Diyalektleri İçindeki Yeri)

C. Özgür

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir-Türkiye
(e-mail: kipcakistan@hotmail.com)

Kıpçak Türkçesi Söz Varlığında Sinonim Kelimeler

Özet

Kıpçak Türkçesi kendi içinde 1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca) (14. yy.), 2. Memlûk Kıpçakçası (14 - 16. yy.), 3. Ermeni Kıpçakçası (16. - 17. yy.) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu lehçeyle yazılmış eserler özellikle söz varlığı bakımından oldukça zengindir. Sinonim; literatürde eş ve yakın anlamlı anlamdaş, müteradif kelimeler için kullanılan bir terimdir. Tarihi Kıpçak Türkçesinde **16000** küsür kelime bulunmaktadır. Eserlerde geçen kelimelerin sinonim olup olmama bakımından değerlendirilmesi, ortaya konulması, sınıflandırılması ve gösterdiği özelliklerin belirlenmesi konusu üzerine bugüne kadar kapsamlı bir inceleme yapılmamıştır. Bu bildiride Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük ve gramer kitaplarından biri olan *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak*'de yer alan eş anlamlı (sinonim) kelimeler incelenerek Kıpçak Türkçesi söz varlığı bağlamında sinonim kelimeler ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: kıpçak türkçesi, söz varlığı, sinonim, yakın anlamlılık, *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak (Kİ)*

C. Ozgur

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir, Turkey
(e-mail: kipcakistan@hotmail.com)

Synonyms in the Kipchak Language

Abstract

Kipchak Turkish is divided into three parts as 1. Steppe Kipchak (Kumanca) (14th century), 2. Mameluke Kipchak (14th-16th century), and 3. Armenian Kipchak (16th-17th century). The works written in this dialect are especially rich in vocabulary. Synonymous; is a term used in the literature for synonym and close meanings.

There are more than **16000** words in Historical Kipchak Turkish. To date, no comprehensive examination has been conducted on the evaluation, presentation, classification and determination of the features of the words in terms of whether they are synonymous or not. In this notification, synonym words in the context of Kipchak Turkish vocabulary are examined.

Key Words: kipchak turkish, vocabulary, synonym, close meaning, *Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrak (Kİ)*

Giriş

Kıpçak Türkçesi Türkoloji literatüründe; Güney Rusya'da, Kırım'da, Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşamış göçebe Türklerin, bunun yanında Mısır ve Suriye'de hüküm sürmüş Memlûk Devleti'nin (1250-1517)

yönetici ve asker sınıfı ile Ukrayna'da yaşamış Türkleşmiş Ermeniler tarafından konuşulan yazılan Türkçeyi tanımlamaktadır.

Orta dönem Türkçesinin batı kolunu oluşturan bu dönem 13-17. yüzyılları içine almaktadır. Tarihî Kıpçak Türkçesi, işte bu farklı kaynak, zaman ve çevrelere göre üç grup altında incelenmektedir: 1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca), 2. Memlûk Kıpçakçası, 3. Ermeni Kıpçakçası [1, s. 1-2] olmak üzere.

Eş anlamlılık; “iki ya da daha çok göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterenlerin aynı göstereni belirtme özelliği (Ör. siyah ve kara)” olarak tanımlanmaktadır [2, 77]. Eş anlamlı (sinonim) kelimeler anlam bakımından birbirine benzerlik gösteren, birbirine yakın olan kelimelerdir. Bir dilin kendi içinde veya bir dile girmiş yabancı kelimelerde de eş anlamlı kelimeler olabilir [3, s. 55-56].

Tarihî Kıpçak Türkçesi söz varlığında Ermeni Kıpçakçası dışında 16000 civarında kelime tespit ediyoruz (Toparlı vd. 2003). Hazırladığımız bildiride Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış ilk ve en önemli sözlük ve gramer kitabı olan *Kitâbü'l-İdrâk lî-Lisâni'l-Etrak* (Kİ) üzerinde eş anlamlı (sinonim) kelimeler işlenmektedir. Eş anlamlı kelimeler ve eş anlamlılıkla ilgili baktığımızda yapılan birkaç çalışma dikkatimizi çekmektedir [4; 5; 6].

Konu oldukça geniş ve kapsamlıdır. Bu yüzden bildiride Kİ'de yer alan (A, B, Ç, D, E harfleri) kelimeler taranmış ve örnek olarak alınmıştır. Kİ'de 3000 dolayında kelime vardır. Bazı kelimelere eserde Kıpçakça ve Türkmençe şeklinde kayıt konulmuştur. Eski Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliği söz varlığı bakımından ikili-çoklu-karışık olarak farklı lehçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Oğuz) özelliklerine sahip kelimelerin eserlerde görülmesidir. Bu tip kelimeler Kİ örneğinde; 1. Farklı Kökten ve Kökenden Gelenler, 2. Çok Yazımlı ve Karışık Örnekler olmak üzere bir araya getirilmektedir.

1. Farklı Kökten ve Kökenden Gelenler

ağı (Kİ: 2) ~ *cömert* (Kİ: 25): Eli açık, cömert.

alp (Kİ: 3) ~ *yigit* (Kİ: 125): Yiğit.

antat- (Kİ: 4) ~ *kaçğur-* [Türk]: Mahzuz olmak; hoşnut olmak, zevk almak.

armağan (Kİ: 5) ~ *bağış* (Kİ: 14): Hediye.

asığ (Kİ: 6) ~ *aslan* (Kİ: 6): Fayda.

aşnu (Kİ: 7) ~ *burun* (Kİ: 23): Önce.

ata (Kİ: 7) ~ *baba* (Kİ: 13): yalnız babada anlam nüansı var; küçüğün büyüğe, büyüğün küçüğe hitap ettiği zaman söylediği kelime, büyük.

aydın (Kİ: 8) ~ *ışık* (Kİ: 42): Işık, nur.

C. Özgür. Kıpçak Türkçesi Soz Varlığında Sinonim Kelimeler.

- ayut* (Kİ: 8) ~ *di-* (Kİ: 34), ~ *sözle-* (Kİ: 93): Söylemek.
ayman (Kİ: 8) ~ *koz* (Kİ: 80): Ceviz.
az bolmak (Kİ: 9) ~ *eksil-* (Kİ: 10): Azalmak.
balçık (Kİ: 14) ~ *çamur* (Kİ: 26): Çamur.
barça (Kİ: 15) ~ *kamuğ* (Kİ: 68): Bütün.
basa (Kİ: 15) ~ *sonra* (Kİ: 92): Sonra.
başak [Kıpç.] (Kİ: 15) ~ *demren* (Kİ: 33): Okun ucundaki sivri demir. Bir de ok demiri anlamında *sağan* var (Kİ: 85).
bazık (Kİ: 16) ~ *yaman* (Kİ: 118) ~ *yavuz* (Kİ: 123): Fena, kötü.
bıldırak (Kİ: 20) ~ *yapraq* (Kİ: 119): Yapraq.
bit (Kİ: 19) ~ *bürçe* (Kİ: 25): Bit, pire, kehle.
biti- (Kİ: 19) ~ *yaz-* (Kİ: 123): Yazmak. Yine bunlara yakın anlamda *çızlaş-* kelimesi vardır (Kİ: 30).
borla (Kİ: 21) ~ *üzüm* (Kİ: 116): Üzüm.
böyürçin [Kıpç.] (Kİ: 32) ~ *bıldırçin* (Kİ: 20): Bıldırçin.
bulun (Kİ: 23) ~ *yağma* (Kİ: 117): Yağma.
bük- (Kİ: 24) ~ *oyna-* (Kİ: 64): Oynamak.
büzük (Kİ: 25) ~ *arğa* (Kİ: 6) ~ *köt* (Kİ: 53): Arka, kıç.
ças (Kİ: 27) ~ *tuz* (Kİ: 109): Tuz.
çeçe barmaq (Kİ: 27) ~ *çıçlaq* [Kıpç.] (Kİ: 29): küçük parmaq.
çek- (Kİ: 28) ~ *tart-* (Kİ: 99): Tartmak.
çıgan “bahil, çingene” (Kİ: 29) ~ *çıgmar* “kıskanç, çingene” (Kİ: 30).
çınkar- (Kİ: 30) ~ *çender-* (Kİ: 28): İyice aramak.
çok (Kİ: 31) ~ *köp* (Kİ: 52) ~ *öküş* (Kİ: 65): Çok.
çor (Kİ: 31) ~ *ig* (Kİ: 38): Hastalık. Hasta anlamında *çorlu* kelimesi geçmektedir (Kİ: 31).
çüprek (Kİ: 32) ~ *ton* (Kİ: 105): Elbise.
çömçe (Kİ: 31) ~ *kepçe* (Kİ: 45): Kepçe.
ebçi (Kİ: 9) ~ *katun* (Kİ: 73) ~ *avrat* < Ar. (Kİ: 7): Hatun, hanım.
er (Kİ: 11) ~ *erkek* (Kİ: 12): Erkek.
erin (Kİ: 12) ~ *tutaq* (Kİ: 108): Dudak.
esri [Türkm.] (Kİ: 12) ~ *bars* (Kİ: 15): Pars.
eş (Kİ: 12) ~ *karındaş* (Kİ: 70): Eş, arkadaş, kardeş.
etmek (Kİ: 12) ~ *çörek* (Kİ: 31): Ekmek, çörek kelimesinin küçük ekmek, peksimet anlamı da var.
evrek (Kİ: 13) ~ *kaz* (Kİ: 74): Kaz.
eygenle- [Kıpç.] (Kİ: 13) ~ *oyanla-* (Kİ: 26): Gemlemek.

2. Çok Yazımlı Karışık Örnekler

ağla- (Kİ: 2) ~ *iğla-* (Kİ: 41): Ağlamak.

- ağlağ* (Kİ: 2) ~ *oğlağ* (Kİ: 61): Keçi yavrusu.
ağuz (Kİ: 2) ~ *auz* [Kıpç.] (Kİ: 3): Koyun ve emsalinin doğurduğu zaman ilk sütünden yapılan yoğurt.
arı (Kİ: 5) ~ *aru* (Kİ: 6) ~ *arığ* (Kİ: 5): Bal arısı, saf, temiz.
arğ (Kİ: 5) ~ *aruğ* (Kİ: 6): Zayıf.
asığ (Kİ: 6) ~ *aslan* (Kİ: 6): Fayda.
aşuğ (Kİ: 7) ~ *aşığ* (Kİ: 7): Ayak topuğundaki kemik.
beg (Kİ: 16) ~ *bey* (Kİ: 17): Bey, beyin Kıpçaklarda “emir” anlamına geldiği yazıyor.
bek (Kİ: 16) ~ *berk* (Kİ: 17): Kuvvetli, sağlam.
bekit- (Kİ: 16) ~ *berkit-* (Kİ: 17): Sağlamlaştırmak.
ben [Türkm.] (Kİ: 17) ~ *men* (Kİ: 58): Ben.
beynir < Fars. [Türkm.] (Kİ: 17) ~ *penir* (Kİ: 67) ~ *çiet* (Kİ: 28): Peynir.
bilgü [Türkm.] (Kİ: 18) ~ *bilewü* (Kİ: 18): Bileği.
bo- (Kİ: 20) ~ *boğ-* (Kİ: 20): Boğmak.
boğag (Kİ: 20) ~ *boğaz* (Kİ: 20): Boğaz.
boynuz (Kİ: 21) ~ *muyuz*, *muynuz* (Kİ: 59): boynuz.
buğday (Kİ: 20) ~ *çaç* (Kİ: 25): Buğday, ikinci kelimenin temizlenmiş buğday anlamı da var. Bir de yakın anlamlı kavut [Kıpç.] kavrulmuş buğday anlamındaki kelime var. Kelimenin *buyday* şeklinde Kıpçakça kayıtlı şekli de verilmiş.
bu kez [Türkm.] (Kİ: 22) ~ *buğuz* (Kİ: 22) ~ *büker* [Türkm.-Kıpç.] (Kİ: 24): Bu kez.
çala (Kİ: 26) ~ *çalaça* (Kİ: 26): Az, azıcık.
çeri (Kİ: 28) < Far. ~ *çerik* (Kİ: 28): Asker.
çıgar- (Kİ: 29) ~ *çıkdur-* (Kİ: 30): Çıkarmak.
çındır- (Kİ: 30) ~ *çınra-* (Kİ: 30): Zannetmek.
deke (Kİ: 33) ~ *teke* (Kİ: 101) ~ *eçki* [Kıpç.] (Kİ: 9) ~ *keçi* (Kİ: 43) ~ *erkeç* “Kıpçaklarda iğdiş edilmiş keçi” (Kİ: 12) ~ *çepiş* “Biraz büyümüş keçi” (Kİ: 28): Keçi.
delük (Kİ: 33) ~ *telik* (Kİ: 101): Delik.
dep- (Kİ: 34) ~ *tep-* (Kİ: 102): Depmek.
depe (Kİ: 33) ~ *tepe* (Kİ: 101): Tepe.
depren- (Kİ: 33) ~ *tepren-* (Kİ: 101): Hareket etmek.
deze (Kİ: 34) ~ *tezek* (Kİ: 102): Tezek.
dın (Kİ: 35) ~ *tn* (Kİ: 104): Ruh.
dik- (Kİ: 34) ~ *tik-* (Kİ: 102): Dikmek.
dil (Kİ: 34) ~ *til* (Kİ: 102): Dil.
dile- (Kİ: 34) ~ *tile-* (Kİ: 103): Dilemek.

- dilençi* (Kİ: 34) ~ *tilençi* (Kİ: 104): Dilenci.
dilkü (Kİ: 35) ~ *tilkü* (Kİ: 103): Tilki.
direk (Kİ: 35) ~ *tirek* (Kİ: 103): Direk.
diz (Kİ: 35) ~ *tiz* (Kİ: 103): Diz.
doğ- (Kİ: 35) ~ *tog-* (Kİ: 104): Doğmak.
dolkuş ~ *tolkuş* (Kİ: 35): Tulum; kelimenin t'li şekli d'li şeklinin yanında gösterilmiştir.
döz- (Kİ: 36) ~ *töz-* (Kİ: 107): Sabır ve tahammül etmek.
dumlu (Kİ: 36) ~ *tumlu* (Kİ: 107): Soğuk.
durur (Kİ: 36) ~ *turur* (Kİ: 108): Ek fiil, bildirme.
dügün (Kİ: 36) ~ *toy* (Kİ: 106): Düğün.
düken- (Kİ: 36) ~ *tüken-* (Kİ: 109): Tükenmek.
dümen (Kİ: 36) ~ *tümen* (Kİ: 109): Tümen.
dün (Kİ: 36) ~ *tün* (Kİ: 109): Gece.
dütün (Kİ: 37) ~ *tütün* (Kİ: 110): Duman.
düzel- (Kİ: 37) ~ *tüzel-* (Kİ: 110): Düzelmek.
egir (Kİ:10) ~ *eygir* (Kİ: 13): Siyah renkli at.
egin (Kİ: 10) ~ *eygir* (Kİ: 13): Kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı sırt.

Sonuç

Hazırladığımız bu makalede; Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski sözlük ve gramer kitaplarından biri olan Kİ'de yer alan eş anlamlı (sinonim) kelimeler incelenmiştir. Bildiri kapsamında A, B, Ç, D, E harfleriyle başlayan kelimeler taranmıştır. Görüldüğü gibi tek bir eserden seçilen örnekler bu konunun gerek tarihî, gerekse bugünkü Türk lehçeleri için önemini ortaya koymaktadır. Yapılacak kapsamlı, bütüncül çalışmalarla bu konunun en ince ayrıntısına kadar ele alınıp açığa çıkarılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Özgür, C. Kitâbü'l-hayl, İstanbul: Çantay. 2003.
2. Vardar, B. vd. Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü. Ankara: TDK. 1980.
3. Korkmaz, Z. Gramer terimleri sözlüğü, Ankara: TDK. 1992.
4. Pilten, Ş. Türkçede eş anlamlılık (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara. 2008.
5. Çakıroğlu, E. Azerbaycan dilinin sinonimler lügati adlı sözlüğün Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılarak Türkiye Türkçesine çevirisinin yapılması

- (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Bilim Dalı, Nevşehir. 2013.
6. Sert, G. (2018). Anlam alanı ve anlam ezgisi açısından eş anlamlı durum sıfatları (derlem tabanlı bir inceleme (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir.
  7. Caferoğlu, A. (1931). Kitâb al-idrâk li lisan al atrâk, İstanbul: Evkaf Matbaası (Kİ).
  8. Toparlı, R. (2003). Kıpçak Türkçesi sözlüğü. Ankara: TDK.

Андатпа

Кыпшақ тілі үшке бөлінеді: 1. Дала кыпшақ (Құман тілі) (14 ғ.), 2. Мәмлүк кыпшақ (14-16 ғасыр) және 3. Армян кыпшақ (16-17 ғ.). Бұл диалектіде жазылған шығармалар сөздік қоры жағынан өте бай. Синоним - жақын мағыналы сөздер үшін қолданылатын термин. Тарихи кыпшақ тілінде 16000-ға жуық сөздер кездеседі. Бүгінгі күнге дейін шығармаларда кездесетін сөздердің синонимдік мағыналарына қатысты белгілерін анықтау бойынша кешенді сараптама жүргізілмеген. Мақаламызда кыпшақ тілінде жазылған көне сөздік және грамматикалық кітаптардың бірі - Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak сөздігіндегі синоним сөздер, яғни кыпшақ тілі аясындағы синоним сөздер қарастырылады.

Кілт сөздер: сөздік, кыпшақ тілі, синоним, жақын мағынасы, Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak (Kİ)

(Ж.Өзгүр. Кыпшақ тіліндегі синоним сөздер)

Аннотация

Кыпчакский язык делится на три части: 1. Степной кыпчакский язык (Куманский) (14 век), 2. Мамлюкский кыпчакский язык (14-16 века) и 3. Армянский кыпчакский язык (16-17 века). Произведения, написанные на этом языке, особенно богаты словарным запасом. Синоним-термин, используемый в литературе для синонимичных и родственных семантических слов. В старокыпчакском языке насчитывается более 16000 слов. До настоящего времени не было проведено тщательного исследования по оценке, выявлению, классификации и определению признаков слов, встречающиеся в произведениях, с точки зрения того, являются ли они синонимами или нет. В данной статье рассматриваются синонимы в контексте кыпчакской лексики, исследуя слова-синонимы, содержащиеся в произведении Kİ, которое является словарем и грамматической книгой, написанной на кыпчакском языке.

Ключевые слова: кыпчакский язык, лексика (словарный запас), синоним, родственное значение, Kitābü'l-İdrāk lī-Lisāni'l-Etrak (Kİ)

(Озгюр Ж. Слова-синонимы в лексике кыпчакского языка)

З.А. Сиразитдинов¹, Л.А. Бускунбаева¹, А.Ш. Ишмухаметова²

¹к.ф.н., Уфимский федеральный исследовательский центр Российской академии наук, Уфа, Башкортостан/Россия (e-mail: sazin11@mail.ru)

¹к.ф.н., Уфимский федеральный исследовательский центр Российской академии наук, Уфа, Башкортостан/Россия (e-mail: buskl@yandex.ru)

²МНС, Уфимский федеральный исследовательский центр Российской академии наук, Уфа, Башкортостан/Россия (e-mail: ishmuhametova_anita@mail.ru)

Об обработке звуковых материалов для диалектологического аудиокорпуса башкирского языка

Аннотация

В статье рассматриваются принятые в лаборатории лингвистики и информационных технологий ИИЯЛ УФИЦ РАН принципы транскрибирования аудиоматериалов полевых экспедиций. Данная работа начата по проекту составления аудиокорпуса по говорам восточного диалекта башкирского языка. Транскрипция выполняется в «полуорфографической записи», которая нашла широкое распространение в речевых корпусных разработках.

Авторами разработана единая система графической передачи диалектных особенностей с использованием специальных знаков и буквосочетаний для обозначения тех звуков, которых невозможно передать при помощи башкирской орфографии.

Единицей описания в корпусе являются не только слова, но и знаки сегментирования, символы, обозначающие паралингвистические элементы речи, такие как смех, кашель, вздохи, стоны, причмокивание, плач и др., хезитационные явления, сопровождающие живую речь.

При разработке аннотирования на уровне высказываний в орфографической записи был применен опыт создателей диалектологических и мультимедийных корпусов русского и калмыцкого языков.

Просодические характеристики речи, как ударение, интонация, тон, на данном этапе транскрибирования диалектного материала не учитывались. Явления элизии и ассимиляции, то есть изменения, происходящие в потоке речи на стыке слов, учитываются.

В диалектном корпусе такая многоуровневая разметка, включающая и паралингвистические элементы, хезитационные явления, окажется бесценным источником при исследовании языка с точки зрения когнитивных, социологических и психологических подходов и повысит информативность корпуса и расширит круг задач, решаемых с помощью корпуса.

Ключевые слова: лингвистика, башкирский язык, диалектология, корпусная лингвистика, транскрибирование, аудиоматериалы

Z.A. Syrazitdinov¹, L.A. Buskunbaeva¹, A.Sh. Ishmukhametov²

¹Candidate of Philology, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa, Bashkortostan / Russia (e-mail: sazin11@mail.ru)

¹Candidate of Philology, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa, Bashkortostan / Russia (e-mail: buskl@yandex.ru)

²Junior Researcher, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa, Bashkortostan / Russia (e-mail: ishmukhametova_anita@mail.ru)

On the Processing of Sound Materials for Dialectological Audio Enclosures of the Bashkir Language

Abstract

The article discusses the principles of transcribing audiomaterials of field expeditions adopted in the laboratory of linguistics and information technologies of the Institute of Physical Ural Physics Institute of the Russian Academy of Sciences. This work has been started on the project of compiling an audio corpus according to the dialects of the eastern dialect of the Bashkir language. Transcription is performed in a “semi-morphological record”, which is widely used in speech hulls.

The authors have developed a unified system of graphic transmission of dialect features using special characters and letter combinations to designate those sounds that cannot be transmitted using Bashkir spelling.

The unit of description in the corpus is not only words, but also segmentation marks, symbols denoting paralinguistic elements of speech, such as laughter, coughing, sighing, moaning, smacking, crying, etc., khizitatsionnye phenomena accompanying live speech.

When developing annotations at the level of statements in spelling, the experience of the creators of dialectological and multimedia corps of Russian and Kalmyk languages were applied.

Prosodic characteristics of speech, such as stress, intonation, tone, were not taken into account at this stage of transcribing dialect material. The phenomena of elision and assimilation, that is, changes occurring in the flow of speech at the junction of words, are taken into account.

In the dialect case, such multilevel markup, including paralinguistic elements, citation phenomena, will prove to be an invaluable source for studying language from the point of view of cognitive, sociological and psychological approaches and will increase the information content of the case and will expand the range of tasks solved with the help of the case.

Keywords: linguistics, Bashkir language, dialectology, corpus linguistics, transcribing, audio materials

В Лаборатории лингвистики и информационных технологий ИИЯЛ УФИЦ РАН начата работа над проектом диалектного фонетического корпуса башкирского языка. Проект предусматривает сбор и обработку обширного материала с охватом широкого круга информантов по поло-возрастным и другим социальным группам с перспективой создания представительного корпуса, включающего в

себя аудиоматериалы и их транскрипции по говорам восточного, южного и северо-западного диалектов башкирского языка.

Проект реализуется в три этапа. На первом этапе объектом исследования стал восточный диалект башкирского языка, ареалом распространения которого являются Абзелиловский, Баймакский, Белокатайский, Белорецкий, Бурзянский, Кигинский, Мечетлинский, Салаватский, Учалинский районы Республики Башкортостан, а также прилегающие к ним отдельные районы Челябинской, Курганской и Свердловской областей.

Отметим, что работы по созданию речевых диалектных корпусов стали популярными и востребованными в современной лингвистике. В России известны Саратовский диалектологический корпус, Мультимедийный корпус диалектных текстов Устьянского района Архангельской области, диалектные подкорпусы в составе Национального корпуса русского языка, ижемского говора коми языка, Национального корпуса калмыцкого языка и др. [Корпусы].

Следует отдельно отметить уникальный проект, разрабатываемый учеными Института языкознания РАН в сотрудничестве с Институтом системного программирования РАН, который представляет собой информационную систему, содержащую обширную информацию по уральским и алтайским языкам на базе экспедиционных аудиозаписей: корпусы, мультимедийные словари и пр. [Lingvodoc].

На данном этапе осуществляется сбор диалектного материала (запись информанта на диктофон на определенные темы), обработка материала для базы данных, которая включает членение аудиоматериала на коммуникативные эпизоды (фразы, синтагмы), транскрибирование и аннотирование. Вся работа по транскрибированию, синхронизации транскрипта с аудиоматериалом, представлению его литературного варианта и перевода на русский язык осуществляется в программе аннотирования ELAN. На рис.1 представлен пример аудиоматериала с транскрибированием, литературным вариантом транскрипции и его переводом на русский язык.

Транскрипция выполняется в «полуорфографической записи», широко распространенной транскрипции в речевых корпусных разработках [1, с. 4]. Эта транскрипция близка к фонематической, максимально приближена к орфографии современного башкирского языка. Была разработана единая система графической передачи

диалектных особенностей с использованием специальных знаков и буквосочетаний для обозначения тех звуков, которых невозможно передать при помощи башкирской орфографии.

Гласные фонемы:

Наряду с фонемами э, о, ө, у, ү, и, ы, э(е) выделены следующие гласные:

а* – гортанный звук (кара – ка*ра),

а^ – огубленный звук (алма – а^лма).

Согласные фонемы:

Наряду с фонемами б, й, ж, з, ҙ, д, к, қ, ғ, г, л, м, н, һ, п, р, с, ҫ, т, ф, х, ш, һ выделены следующие согласные:

v – билабиальная шумная согласная в (вакыт – вакыт, вәғәзә – вәғәзә),

б* – билабиальный вариант согласной [б] (арба – арб*а),

к* – гортанный вариант согласной [к] (калын – к*алын),

ф* – билабиальная согласная, близкая к [ф] (афын – аф*ын),

ҫ* – твердая верхнезубная согласная,

у^ – огубленный вариант гласной [у] (юк – йу^к),

ү^ – огубленный вариант гласной [ү] (күп – кү^п),

и* – гласная близкая к [е] (кил – ки*л),

йа – вместо буквы [я] (як – йак),

йу – вместо буквы [ю] (юл – йул),

йе – вместо буквы [е] в начале слова (емеш – йемеш).

Для различения аллофонов использованы знаки (*, ^) с учетом их ввода в ELAN.

Надо отметить, что вышеуказанная транскрипция применяется только при транскрибировании башкирских слов. Вкрапления из русского языка представлены в оригинальной орфографической записи, если они под влиянием башкирского языка не подвергались видоизменениям: *ана шул (э-э) нейзәрҙә беззең (э-э) буш вакытында / теге # насиф # вакыты бөттө нисә / китереб беззең капка төб*әнә өйөб куйа торғандар ийе инде // 'после посева / когда не было в них необходимости / приносили к нам и складывали возле ворот //'*. Октоторпом (#) в транскрибированных текстах отмечается переключение языковых кодов (с башкирского на русский).

Единицей описания в корпусе являются не только слова, но и знаки сегментирования, символы, обозначающие паралингвистические элементы речи, такие как смех, кашель, вздохи, стоны, причмокивание, плач и др., хезитационные явления, сопровождающие живую речь.

При разработке аннотирования на уровне высказываний в орфографической записи был применен опыт создателей диалектологических и мультимедийных корпусов русского и калмыцкого языков [2; 3; 4].

Особое внимание уделяется и непреднамеренным остановкам информационного потока в процессе коммуникации, которые обусловлены целым рядом факторов как индивидуальных, психологических, так и физиологических. Как заметил американский паузолог О'Коннор, «паузы могут сказать о человеке не меньше, чем слова, что в разговоре на них уходит 40—50% времени.» [Цит. по: Введенская и др. 2005]. Поэтому разработчиками было решено зафиксировать паузы хезитации при транскрибировании диалектных текстов.

В большинстве случаев такие паузы возникают в случае наличия у говорящего определенных сложностей «в планировании текущего высказывания – чем больше этих сложностей, тем более вероятно появление паузы хезитации и тем больше ее продолжительность» [5].

В потоке речи информанта различают короткую паузу ( ) и длительную (..).

Паузы хезитации могут быть и заполненными некоторыми звуками, в таком случае соответствующие буквенные символы ставятся внутри скобок: напр., (ы-ы).

В потоке речи в связи со спонтанностью и неподготовленностью устной речи нередко наблюдается употребление неправильных конструкций в грамматическом плане, повторов, вставных конструкций, самокоррекций, обрывов [6, с. 24]. Иначе говоря, неподготовленная устная речь самоорганизуется в процессе порождения, в отличие от речи письменной, где наблюдается только фиксированный результат [7, с. 27].

В процессе транскрибирования аудиофайлов вышеуказанные хезитационные явления учитываются и передаются специальными знаками.

Самокоррекция возникает в тех случаях, когда информант решает, что по той или иной причине определенный фрагмент порожденного им высказывания не соответствует тому, что он намеревался произнести. Информант немедленно реагирует на ошибку, например, на неправильное слово в соответствующем контексте

(лексико-семантические ошибки) или некорректную грамматическую форму (морфо-синтаксические ошибки), и в последующем исправляет неверный элемент корректным с помощью замены: *Этийемде (э-э) сугышка [алып кителгэн] / алып киткэндэр март айында // 'Отца [был отправлен] отправили на фронт в марте'* [информант 1].

Особое место занимают в потоке речи обрывы (..), когда информант начинает произносить то или иное слово, по какой-то причине, не закончив ее, начинает вновь: *анан азак (ы-ы) / уралдан бер # участок # алыб / ул уралдагы учасканы / (//) өй.. (//) / беззең өйзән ул бер + умбиш километр йер / урал аша үтэргә кирәк / урал аша / шул // 'потом взяли на урале покосный участок/ до которого было около пятнадцати километров от нашего дома / и надо было перейти через урал / вот'* [информант 5]

Просодические характеристики речи, как ударение, интонация, тон, на данном этапе транскрибирования диалектного материала не учитывались.

Языковые явления, такие как элизия и ассимиляция, то есть изменения, происходящие в потоке речи на стыке слов, тоже выделяются специальным знаком (+). Например: + *оланайымдар беззең менән йәшәй (ммм) — оло апайымдар беззең менән йәшәй 'старшая сестра со своей семьей живет с нами'* [информант 10].

Если в письменной речи структурно-смысловое членение высказывания осуществляется с помощью пунктуационных средств, то в устной речи звуковой поток делится на синтагмы (/) (смысловое целое, отделенное небольшой паузой) и фразы (//) (законченное целое, которое может состоять из группы синтагм, но может состоять и из одной синтагмы, и которое нормально характеризуется конечным понижением тона» [8, с. 87].

Специальные знаки транскрибирования:

/ – знак сегментирования синтагмы;

// – знак сегментирования повествовательного высказывания (членение на фразы и синтагмы осуществляется с учетом интонационно-синтаксических характеристик отрезков звуковой цепи);

! ? – знак сегментирования вопросительных и восклицательных фраз;

(..) – знак длительной паузы в потоке речи информатора;

( ) – знак паузы хезитации, если она заполнена некоторыми звуками, соответствующие буквенные символы ставятся внутри скобок: напр., э (э-э);

- (//) – обрыв высказывания перед последующим словом;
 [ ] – самокоррекция (неправильное слово или грамматическая форма, которые в последующем исправляются информантом);
 .. – обрыв слова перед последующим словом;
 \$ Н – не поддающееся расшифровке или неуверенно расшифрованное слово или словосочетание;
 \$ С – паралингвистический элемент речи – смех;
 \$ К – паралингвистический элемент речи – кашель;
 \$ В – паралингвистический элемент речи – вздох, стон, причмокивание и др.
 # ... # – переключение языковых кодов (с башкирского на русский);
 + – для указания языковых явлений, как элизия и ассимиляция (+баралманы – бара алманы, +кайтыб*ара – кайтып бара).

В диалектном корпусе такая многоуровневая разметка, включающая и паралингвистические элементы, хезитационные явления окажется бесценным источником при исследовании языка с точки зрения когнитивных, социологических и психологических подходов и повысит информативность корпуса и расширит круг задач, решаемых с помощью корпуса.

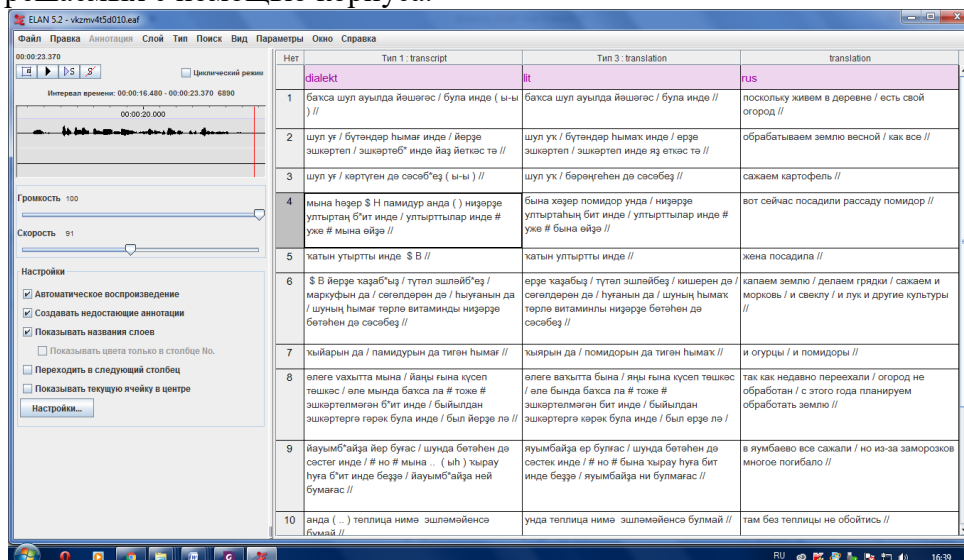

Рис. 1. Пример представления аудиоматериала с транскрибированием, литературным вариантом транскрипции и его переводом на русский язык в системе ELAN.

На сегодняшний день обработаны аудиофайлы 30 информантов по Бурзянскому, Учалинскому и Дуванскому районам Республики Башкортостан. Предстоит сбор полевых материалов по населенным пунктам остальных районов, которые были определены как опорные для построения Диалектологического атласа башкирского языка.

В дальнейшем планируется разработка корпуса-менеджера для осуществления поисковых запросов по транслитерации и литературному эквиваленту.

Материалы диалектного корпуса внесут вклад в пополнение лексикографического фонда по диалектам башкирского языка за счет выявления новых лексических единиц, расширения семантических значений уже зафиксированных диалектизмов.

Сегодня повсеместно наблюдается нарушение орфоэпических норм национального языка носителями всех слоев городского населения и молодым поколением на селе. Создание аудиокорпуса разговорной речи носителей диалектов позволит выделить общие орфоэпические нормы, откроет возможность для разработки орфоэпического словаря, который, к сожалению, до сих пор отсутствует. Корпус разговорной речи носителей диалектов сыграет роль в сохранении своеобразия звучащей речи.

Корпус восточного диалекта башкирского языка также предоставит возможность свободного доступа лингвистов различной специализации к первичному диалектному материалу, выступит в качестве бесценного источника для изучения отдельного говора, установления территории распространения того или иного языкового явления, станет базой для изучения исторического развития и становления литературного языка, социолингвистического анализа, сравнительно-сопоставительных исследований языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кибрик А. А., Подлеская В. И. К созданию корпусов устной русской речи: принципы транскрибирования // Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы. 2003, № 10. С. 5–13.
2. Степанова С. Б., Асиновский А. С., Богданова Н. В., Русакова М. В., Шерстинова Т. Ю. Звуковой корпус русского языка повседневного общения «один речевой день»: концепция и состояние формирования // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог» (Бекасово, 4–8 июня 2008 г.). Вып. 7 (14). – М.: 2008. С. 488–495.

3. Куканова В.В., Бембеев Е.В., Убушаев Н.Н., Манджиева Б.Б. Устные тексты на калмыцком языке: запись и расшифровка // Вестник калмыцкого университета. 2013 г. №3 (19). С. 56–64.
4. Блинова О.В. Будешь задумываться / что говорить / а что не говорить: парадокс наблюдателя и речевой контроль в ОРД [Электронный ресурс]. URL: <https://www.slm.uni-hamburg.de/slavistik/forschung/veranstaltungen/symposium-sprachvariation/downloads-symposium-april-2016/blinova.pdf>. (дата обращения: 20.02.2019).
5. Белицкая А.А. О роли хезитационных пауз в спонтанной речи // Филология и литературоведение. 2014. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://philology.snauka.ru/2014/02/697> (дата обращения: 20.02.2019).
6. Бускунбаева Л. А. Закономерности речевой экономии и их отражение в башкирском языке. Уфа: Гилем, 2008. 140 с.
7. Звуковой корпус как материал для анализа русской речи. Ч. 1. Чтение. Пересказ. Описание /отв. ред. Н. В. Богданова-Бегларян. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2013. 532 с.
8. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским: пособие для студентов факультетов иностранных языков. М.: Изд-во лит. на иностр. языках, 1953 (1937). 257 с.
9. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Катаева Е.Ю. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для вузов 12-е изд. Ростов Н/Д: Феникс, 2005. – 544 с.
10. Саратовский мультимедийный диалектный корпус. [электронный ресурс] // URL: <http://ruscorpora.ru/sbornik2005/13letuchy.pdf>. (дата обращения: 25.03.2019); Мультимедийный корпус диалектных текстов Устьянского района Архангельской области [электронный ресурс] URL: <http://www.slavist.de/Pushkino/> (дата обращения: 25.02.2019); Национальный корпус русского языка. [электронный ресурс] URL:<http://www.ruscorpora.ru> (дата обращения: 25.10.2018); Корпус ижемского диалекта коми языка. [электронный ресурс] URL:<http://videocorpora.ru/ru/allmedia> (дата обращения: 25.03.2019); Национальный корпус калмыцкого языка. [электронный ресурс] URL:kalmcorpora.ru (дата обращения: 25.03.2019).
11. Информационная система для описания малочисленных языков народов мира. Создание описаний алтайских и уральских языков России, находящихся на грани исчезновения. [электронный ресурс] // URL: <http://lingvodoc.ispras.ru/info> (дата обращения: 20.03.2019).

REFERENCES

1. Kibrík A. A., Podlesskaia V. I. K sozdaniú korpýsov ýstnoi rýsskoj rechi: printsipy transkribirovaniia // Naúčno-tehnicheskaia informatsiia. Seriia 2: Informatsionnye protsessy i sistemy. 2003, № 10. S. 5–13.
2. Stepanova S. B., Asinovskii A. S., Bogdanova N. V., Rýsakova M. V., Sherstinova T. Iú. Zvýkovoi korpýs rýsskogo iazyka povsednevnogo obeniia «odin rechevoi den»: kontseptsii i sostoianie formirovaniia // Kompýuternaia lingvistika i intellektýalnye tehnologii: Po materialam ejegodnoi Mejdýnarodnoi konferentsii «Dialog» (Bekasovo, 4–8 iýnia 2008 g.). Вып. 7 (14). – М.: 2008. S. 488–495.

3. Kýkanova V.V., Bembeev E.V., Ýbýshaev N.N., Mandjueva B.B. Ýstnye teksty na kalmytskom iazyke: zapís ı rasshifrovka // Vestnik kalmytskogo ýnıversıteta. 2013 g. №3 (19). S. 56–64.
4. Blinova O. V. Býdesh zadýmyvatsia / chto govorit / a chto ne govorit: paradoks nablıýdatelia ı rechevoi kontrol v ORD [Elektronnyı resýrs]. URL: <https://www.slm.uni-hamburg.de/slavistik/forschung/veranstaltungen/symposium-sprachvariation/downloads-symposium-april-2016/blinova.pdf>. (data obraeniia: 20.02.2019).
5. Belitskaia A.A. O roli hezitatsionnyh paýz v spontannoı rechi // Filologıa ı literatýrovedenie. 2014. № 2 [Elektronnyı resýrs]. URL: <http://philology.snauka.ru/2014/02/697> (data obraeniia: 20.02.2019).
6. Býskýnbaeva L. A. Zakonomernosti rechevoi ekonomıı ı ih otrajenie v bashkırskom iazyke. Ýfa: Gilem, 2008. 140 s.
7. Zvýkovoı korpýs kak material dlia analiza rýsskoı rechi. Ch. 1. Chtenie. Pereskaz. Opisanie /otv. red. N. V. Bogdanova-Beglarian. SPb.: Filol. f-t SPbGÝ, 2013. 532 s.
8. Sherba L. V. Fonetika frantsýzskogo iazyka. Ocherk frantsýzskogo proiznosheniia v sravnenıı s rýsskim: posobie dlia stýdentov fakýltetov mostrannyh iazykov. M.: Izd-vo lit. na mostr. iazykah, 1953 (1937). 257 s.
9. Vvedenskaia L.A., Pavlova L.G., Kataeva E.Íý. Rýsskii iazyk ı kúltúra rechi: Ýchebnoe posobie dlia výzov 12-e izd. Rostov N/D: Feniks, 2005. — 544 s.
10. Saratovskii múltimedıunnyı dialektnyı korpýs. [elektronnyı resýrs] // URL: <http://ruscorpora.ru/sbornik2005/13letuchy.pdf>. (data obraeniia: 25.03.2019); Mýltimedıunnyı korpýs dialektnyh tekstov Ýstianskogo raiona Arhangel'skoı oblasti [elektronnyı resýrs] URL: <http://www.slavist.de/Pushkino/> (data obraeniia: 25.02.2019); Natsionalnyı korpýs rýsskogo iazyka. [elektronnyı resýrs] URL:<http://www.ruscorpora.ru> (data obraeniia: 25.10.2018); Korpýs ijemskogo dialekta komı iazyka. [elektronnyı resýrs] URL:<http://videocorpora.ru/ru/allmedia> (data obraeniia: 25.03.2019); Natsionalnyı korpýs kalmytskogo iazyka. [elektronnyı resýrs] URL:kalmcorpora.ru (data obraeniia: 25.03.2019).
11. Informatsionnaia sistema dlia opisaniia malochislennyh iazykov narodov mira. Sozdanie opisaniı altaiskih ı ýralskih iazykov Rossii, nahodiat'sia na granı ischeznoveniia. [elektronnyı resýrs] // URL: <http://lingvodoc.ispras.ru/info> (data obraeniia: 20.03.2019).

Аңдатпа

Мақалада Уфа федералды ғылыми зерттеулер орталығы Тіл білімі және Әдебиет ҒЗИ (ИИЯЛ УФИЦ РАН) лабораториясында алынған далалық экспедициялар аудиоматериалдарын транскрипциялау принциптері туралы айтылады. Бұл жұмыс башқұрт тілі шығыс диалектісі сөйленістерінің аудиокорпусын құру жобасы бойынша басталды. Жұмыстың транскрипциясы сөйлеу корпусы талдауларында кең қолданысқа ие болған «жартылай орфографиялық жазба» түрінде орындалды.

Авторлар башқұрт тілі орфографиясына сай келмейтін диалектілік дыбыс ерекшеліктерін жазба тәсілімен берудің бірыңғай жүйесін жасаған. Олар ол дыбыстарды білдіру үшін арнайы таңбалар мен әріп тіркестерін қолданған.

Корпустағы сипаттама бірлігі сөз ғана емес, сонымен бірге күлкі, жөтел, күрсіну, күңірену, таңдайын тақылдату, жылау, т.б. тәрізді сөйлеудің паралингвистикалық

элементтерін білдіретін және басқа да тірі сөзде қабаттаса қолданылатын хезитациялық құбылыстар – сегменттеу белгілері, символдар болып табылады.

Орфографиялық жазбадағы айтылым деңгейіндегі аңдатпаны құру кезінде орыс және қалмақ тілдерінің диалектологиялық және мультимедиялық корпусын құрушылардың тәжірибесі негізге алынды. Белгілі бір уақыттағы диалектілік материалды транскрипциялауда екпін, интонация, тон сияқты сөйлеудің просодиялық сипаттамаларына мән берілген жоқ. Элизия мен ассимиляция құбылыстары, яғни, сөйлеу ағынында сөз аралық түйісу кезінде пайда болатын өзгерістер зерттеу нысанына енгізілді. Құрамында паралингвистикалық элементтер, хезитациялық құбылыстар тәрізді көп деңгейлі өлшемдері бар диалектілік корпус когнитивтік, социологиялық және психологиялық тұрғысынан алғанда зерттеу кезінде баға жетпес қайнар көз болады. Сонымен бірге корпусстың ақпараттылығын ұлғайтады және корпус көмегі арқылы шешілетін міндеттер ауқымын кеңейтеді.

Кілт сөздер: лингвистика, башқұрт тілі, диалектология, корпуслық лингвистика, транскрипциялау, аудиоматериалдар

(З.А.Сиразитдинов, Л.А.Бускунбаева, А.Ш.Ишмухаметова. Башқұрт тілінің диалектологиялық аудиокорпусына қажетті дыбыстық материалдардың талдамасы)

Özet

Makalede Başkurt Özerk Cumhuriyeti Ufa İlmî Araştırmalar Merkezi Dil Bilimi ve Edebiyat Enstitüsü laboratuvarında saha araştırmalarından elde edilen ses malzemelerinin transkripsiyon ilkeleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmaya Başkurt Türkçesinin doğu diyalektine ait ses laboratuvarını kurma planı doğrultusunda başlanmıştır. Çalışmanın transkripsiyonu diyalekt araştırmalarında oldukça geniş kullanıma sahip “yarı orfografik yazma” şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Yazarlar Başkurt Türkçesi imlasına uymayan diyalektik ses özelliklerini yazma yöntemiyle vermenin metodlarını belirleyerek bu sesleri göstermek için özel damgalar ve harfler için ek işaretler kullanmışlardır.

Ses laboratuvarında sadece kelimeler değil, gülme, aksırma, tıksırma, hapşırma gibi konuşmanın paralinguistik elementlerini gösteren semboller de yer almaktadır.

Çalışmada Rus ve Kalmuk dillerinin diyalektolojik ve multimedya laboratuvarlarını kuran ekollerin tecrübeleri esas alınmıştır. Belli bir diyalektolojik malzemeyi transkripsiyonunda aksan, tonlama, vurgu gibi faktörler dikkate alınmamıştır. Sesin bir söylenişte çıkarılması ile asimilasyona bağlı değişiklikler, yani konuşma sırasında söz arasında meydana gelen değişiklikler araştırmaya dahil edilmiştir. Diyalektolojik ses laboratuvarı sosyolojik ve psikolojik açıdan bakıldığında araştırma açısından paha biçilemez bir kaynak olacaktır. Bununla birlikte ses laboratuvarının bilgi içeriğini artırmayı ve laboratuvar yardımıyla çözülen problemlerin kapsamını genişletecektir.

Anahtar Kelimeler: linguistik, Başkurt Türkçesi, diyalektoloji, transkripsiyon, ses malzemeleri

(Z. A. Sirazitdinov, L. A. Buskunbayeva, A. Ş. İşmuhametova, Başkurt Türkçesinin Diyalektolojik Ses Laboratuvarı İçin Gerekli Malzemelerin Araştırılması)

C. Görgeç

Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye
(e-posta: celalgorgec07@gmail.com)

**Antalya Yöresi Ağızlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin Korunumu
ve Dağılımı**

Özet

Bu çalışmada Eski Türkçede ötümsüz olarak başlayan sözcüklerin Antalya yöresi ağızlarında korunup korunmadığı ve incelenen ilçe ağızlarındaki duruma göre dağılımı incelenmiştir. Türkçedeki ünsüzler sınıflandırılırken kullanılan ölçütlerden birisi de oluşum sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesidir. Ünsüzler söylenirken ses telleri titreşmezse ötümsüzdür. Türkiye Türkçesinde /ç, f, h, k, p, s, ş, t/ sesleri ötümsüzdür. Bu sesler içinde ç>c, f>v, h>ğ, k>g, p>b, s>z, ş>j ve t>d olmak üzere ötümlü karşılıklar bulunmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesi ve ağızlarında bulunan ötümsüz /f, h/ sesleri, alıntı sözler dışında, Eski Türkçede bulunmasa da diğer ötümsüz ünsüzlerin korunması ya da ötümlü karşılıklarına dönüşmesi günümüz Türk dillerinin sınıflandırılmalarında önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. Örneğin; Eski Türkçede /k/ ve /t/ ile başlayan sözlerin çoğu Oğuz grubunda ötümlü karşılıkları olan /g/ ve /d/'ye dönüşürken diğer Türk lehçelerinde korunmaktadır. Oğuz grubu yazı dilleri ve ağızlarında ise durum standart değildir. Örnekleme gerekirse; “diken” sözü ölçünlü dilde “diken”, Antalya ağızlarında ise genel olarak “tiken”dir. Bu durum Antalya ağızlarında kimi sözcüklerde Eski Türkçedeki yapının aynen korunduğunu ve günümüz Kıpçak ile Karluk grubu Türk dillerine yaklaştığını gösterir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, antalya ağızları, eski türkçe, ağz bilimi, ses bilgisi

C. Gorgec

MA Student, Selcuk University, Konya, Turkey
(e-mail: celalgorgec07@gmail.com)

**Protection and Distribution of Old Turkic Voiceless in the Subdialects
of Antalya**

Abstract

In this study, it will be examined whether the words which started without voiceless in Old Turkic are preserved in the subdialects of Antalya and their distribution according to the situation in the subdialects of the district. One of the criteria used to classify consonants in Turkish is whether or not the vocal cords vibrate during formation. If the vocal cords do not vibrate while the consonants are spoken, they are voiceless. In Turkish /ç, f, h, k, p, s, ş, t/ sounds are voiceless. These voices include ç>c, f>v, h>ğ, k>g, p>b, s>z, ş>j and t>d. Today in Turkey Turkish and subdialects voiceless letters found are /f, h/ voices, quotes except the words, protection of old Turkic does not live

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

at the other voiceless consonants or transformed into voiced sound. Today this is recognized as an important criterion in the Turkic language classification. For example, in Old Turkic, most of the words that start with /k/ and /t/ are converted to /g/ and /d/, which are the synonymous equivalents in the Oghuz group, and are preserved in other Turkish subdialects. In the Oghuz writing languages and subdialects, the situation is not standardized. For example, the word “thorn” is “diken” in moderate language and “tiken” in Antalya subdialects. This situation shows that the structure in Old Turkic was preserved in some words in the dialect of Antalya and that it approached today's Kipchak and Karluk group Turkic languages.

Keywords: Turkish subdialects, antalya subdialects, old turkic, dialectology, phonetics

Giriş

Tarihî bir derinliğe ve coğrafi bir genişliğe sahip olan Türk dili, geçmişten günümüze kadar birçok ses değişimine uğramıştır. Bu değişimler, Türk dilleri ve ağzlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada da Eski Türkçede /k/, /t/ gibi ötümsüz seslerle başlayan sözcüklerin Antalya yöresi ağzlarında korunup korunmadığı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Art zamanlı ve eş zamanlı ses değişimleri birçok karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmasında ele alınmış, genellikle bu değişimler sadece sistematik bir şekilde gösterilmiş ve değişimlerin sebeplerine çoğunlukla değinilmemiştir. Bu çalışmayla, Türkiye Türkçesinin Antalya ağzları ile Eski Türkçe döneminin fonetik yapısı ötümsüz sesler üzerinde karşılaştırılarak yaşanan değişimlerin ya da eski yapıların korunmasının nedenlerinin ve Antalya yöresi ağzlarındaki dağılımının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu çalışma, en azından bir deneme girişimidir. Eldeki çalışma, malzeme açısından, Eski Türkçede ötümsüz seslerle başlayan sözcüklerin Antalya yöresi ağzlarındaki durumuyla sınırlandırılmıştır. Literatür tarama ve karşılaştırmalı gramer incelemesi, yöntem olarak kullanılmıştır.

Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her birine “ağız” adı verilmektedir. Yerel kullanım anlamında ağız, lehçeye karşıt olarak, çok dar bir alanda yer alır [1, s. 14]. Ağız denildiği zaman, “belli bir tarih diliminde, belli sosyal ve coğrafi koşullar altında bir dil topluluğu tarafından oluşturulan küçük sosyolektler” akla gelir [2, s. 133]. Antalya ağzları, Leyla Karahan tarafından yapılan sınıflandırmada Batı Grubu ağzlarının I. Alt Grubu’nda gösterilmektedir [3, s. 150]. Bu grubun en önemli özelliklerinden biri de ön seste yaşanan ötümlüleşmelerdir.

Ötüm, seslerin üretimi sırasında ses tellerinde meydana gelen titreşme durumudur ve seslerin sınıflandırılmasında ötümlü-ötümsüz ünsüz ayrımını doğuran niteliktir; aynı zamanda ünlü-ünsüz arasındaki temel ayrımlardan biridir; ünlüler genellikle ötümlüdür, ünsüzler ötümlü veya ötümsüz olabilirler. Ötüm yerine “titreşim” de denir [4, s. 206-207]. Yani /b/, /d/, /g/ gibi ses tellerinin titreşimiyle nitelenen sesler için “ötümlü”, /p/, /t/, /k/ gibi ses telleri titreşmeden oluşan sesler için “ötümsüz” terimi kullanılır [1, s. 195]. Bunlar sesbilimde “ayırıcı özellik” olarak kabul edilir. Ötümlü-ötümsüz sesler arasında *çift yönlü karşıtlık* (bilateral opposition) bulunmaktadır. Çift yönlü karşıtlık, Prag Okulu sesbilim anlayışında kabul edilen bir karşıtlık türüdür. Buna göre /t/ ile /d/ arasındaki karşıtlık tek bir özelliğe, yani [ötümlü] veya [ötümsüz] oluşuna bağlıysa iki ses arasında çift yönlü bir karşıtlık vardır [4, s. 74-75].

Oğuz grubu Türk dilleri ile ağızlarında Eski Türkçe [ET] ötümsüz olarak başlayan çoğu sözcüğün ötümlü karşıtlarıyla yer değiştirdiği ve yazı dilinde de öyle gösterildiği bilinmektedir. Oğuz grubunun bağlı karmaşık eş dillilik çizgisinde ET’ye göre söz başında t>d, q>ğ, k>g değişimleri yaşanır [5, s. 121]. Diğer Oğuz dillerinde olduğu gibi, Ölçünlü Türkiye Türkçesinde [ÖTT] de bu kuralın düzenli olarak işlenmediği görülmektedir. Örnekleme gerekirse ET’deki ön damak /k-/ sesi kurallı olarak ön damak /g-/ sesine dönüşürken (*köl*>*göl* örneğindeki gibi); art damak /k-/ sesi Türkiye Türkçesi Ağızlarında [TTA] genel olarak art damak /ğ-/’ye dönüşmüş fakat ÖTT’de eski şekil korunmuştur (ET *kapı*> ÖTT *kapı*, TTA *ğapı~kayı*). “k->g-, k->ğ-, t->d-” değişmelerindeki yoğunluk Batı Grubu ağızlarında, Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarına göre daha fazla olsa da [3, s. 116] ET’de ötümsüz seslerle başlayan *kəri*, *kéyik*, *tana*, *toļu* gibi kimi sözcüklerin düzenli olarak AYA’da ötümsüz biçimleriyle korunduğu tespit edilmiştir.

1. Ötümsüzlüğün ve Ötümlüleşmenin Türk Dilleri ile Ağızları İçin Önemi

Bir dilin sesbirim dizgesi, birbirleriyle sürekli ilişkide bulunan sesbirimlerde¹ yani fonemlerden oluşur. Sesbirimlerin dilin ses dizgesinden ayrı yaşaması düşünülemez ve bir dile özgü ses dizgesinin üyeleridir. Sesbirimlerin dizgelik özelliği, bunların birbirlerine karşı gelebilecek

¹ Bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, anlam ayırt edici soyut birime *sesbirim* (*phoneme*), denir (İmer vd., 2011: 222)

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

şekilde gruplara ayrılmasından anlaşılır. Mesela, ünsüzlerin ötümsüz-ötümlü (*p-b, t-d, s-z, k-g...*) şeklinde, taşıdıkları özelliklere göre gruplara ayrılması dilde sesbirim dizgesinin var olduğunu gösterir [6, s. 241]. Bu seslik özellikler, dil sınıflandırmalarını etkileyecek kadar önemlidir. Bütün Türk dilleri ses bilgisel~ses bilimsel yapılarına göre belirli tipler (gruplar), alt tipler (alt gruplar) ve modeller (somut diller) oluşturmaktadır. Bu ses bilgisel~ses bilimsel yapının bir kısmı bütün Türk dilleri için ortak iken bir kısmı belirli bir dil tipini oluşturmakta ve bir kısmı da bu dillerin belirli alt tip ve modellerini oluşturmaktadır [5, s. 188].

Sahip olduğu özellikler sebebiyle Antalya yöresi ağzları, dolayısıyla bağlı bulunduğu Türkiye Türkçesi, lehçe sınıflandırmalarında Oğuz grubu Türk dillerinden biri olarak gösterilir. Bu sınıflandırmalar genellikle fonetik ve morfolojik esaslara göre yapılmaktadır. Türkçe ile ilgili fonetik temelli yapılan lehçe tasniflerinde temel noktalardan biri ötümlüleşme olayı olarak düşünülmüştür (Örn. *tağlık* grubu, *dağlı* grubu vb.). Özellikle Oğuz grubu Türk yazı dillerinin ve ağzlarının ötümlüleşme doğrultusunda diğer yazı dillerine oranla sayısal açıdan yoğunluğu ve sistematik oluşu bu lehçe tasniflerini doğrular niteliktedir [7, s. 385].

Doğal olarak Türk dillerindeki ünsüzlerin gelişim süreçleri aynı anda olmamıştır. Bazı diller ve ağzlar bugüne kadar çok eski (arkeik) ünsüz sistemini korumuş, bazı diller de alt-katman ve yan-katman dillerin etkisiyle oluşan ve onları başka Türk dillerinden ayıran kendilerine özgü nitelikler kazandırmıştır [6, s. 102]. Çeşitli çalışmalarda Türk dilindeki asıl büyük ses değişmelerinin, Orta Türkçe döneminde yaşandığı belirtilmiştir. Bu dönem içerisinde ise Eski Oğuz Türkçesinde yaşanmıştır. Ancak bu ses değişimleri her zaman için sistemli değildir [8]. Oğuz grubu Türk dillerinde lehçeleşme niteliklerinden daha XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un anıt eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk* sayesinde haberdar olabilmekteyiz. Türk dilinde ötümlüleşme olayı Köktürkçe döneminde başlasa da Oğuzlarda genel bir eğilim olarak yaygınlaşmıştır. Bunu Kâşgarlı Mahmud şöyle örneklemektedir: "*Keltürür, keltürmek*. Bu, te ile dir ve Oğuz lehçesindedir. Türk dilinde dal ile dir. Oğuzlar hep bunu yapar; Türklerin aksine dal'ı te'ye; te'yi de dal'a çevirirler. Senin 'deve' anlamında *tewe* dediğine Oğuzlar deve derler. Türkler 'yine' anlamında *takı*, Oğuzlar ise *dakı* derler" [9, s. 289]. Korkmaz, bu verilerden yola çıkarak XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada t->d-değişiminin başladığını fakat Kâşgarlı'nın *tamak* "damak", *tamar*

“damar”, *tarıg* “darı”, *tavar* “davar, mal”, *tegül* “değil”, *til* “dil”, *tön* “dönmek” gibi sözcükleri de Oğuzca kaydıyla verdiği için t->d- değişimi için yazılanları kurallı bir değişim olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını, bu değişimin XIV-XV. yüzyıllar Eski Oğuz Türkçesinde dahi ince ve kalın sıradan sözcüklerde kuralsızlık gösterdiğini belirtir [10, s. 57-58]. Eski Oğuz Türkçesinin çağdaş temsilcisi Türkiye Türkçesi ve onun ağızlarıdır. Ayrıca bu kuralsızlığın sadece Oğuz grubu Türk dilleri ve ağızlarında değil, genel olarak söz başı ötümsüzlüğünü koruma eğiliminde olan diğer Türk dillerinde de sürmekte olduğu görülür.

Çağdaş Türk yazı dillerinde, özellikle onların ağızlarında, hiçbir biçimde düzene konmayan *p-b*, *t-d*, *k-g*, *k-ğ*, vb. söz başı ötümsüz ve ötümlü ünsüz çiftleri ortaya çıkar. Karşılaştırmak amacıyla bakarsak: Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında *palta-balta* ‘balta’, *toşan-dovşan* ‘tavşan’, *tiş-diş* ‘diş’; Kırgızcanın ağızlarında *putak-butak* ‘budak’; Kazakçanın ağızlarında *pal-bal* ‘bal’; Nogaycanın ağızlarında *pışak-bışak* ‘bıçak’; Özbekçenin ağızlarında *pütün-bütün* ‘bütün’ gibi örneklerle karşılaşmak mümkündür. Serebrennikov ve Gadjeva, Türk yazı dillerinden iki dil grubunun açıkça seçildiğini söyleyerek birinci gruba söz başında ötümlü patlayıcı ünsüzleri olan diller girdiğini ve bunlara *Oğuz dilleri* dendiğini belirtir. İkinci olarak, *Kıpçak dilleri grubu* adlandırmasıyla, söz başında patlayıcı, en çok ise ötümsüz patlayıcı ünsüzleri olan diller girer, diyen yazarlar, bundan şöyle bir sonuç ortaya çıkartmaktadır: Türk yazı dillerinde söz başında ötümlü patlayıcı ünsüzlerin ötümsüzlere ve bunların da aksine geçişini düzenleyen fonetik kanunlar hiçbir zaman olmamıştır [11, s. 39]. Elbette ki dilin canlı bir varlık olması, çeşitli fizyolojik ve çevresel etmenler nedeniyle ses değişimleri her dil için devam etmektedir. Ünsüzlerde olduğu gibi ünlülerde de değişken seslerin titreşimsizlik ve ötümlülük bakımından sesbirleşme süreci, bazı dillerde, mesela Altaycada, günümüzde bile sona ermemiştir [5, s. 76].

2. Eski Türkçenin Söz Başındaki Fonetik Yapısı ve Ötümlüleşme Olayları

Eski Türkçe denildiği zaman son zaman çalışmalarında Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinin dili olarak kabul edenlerin sayısı çoğunluğu oluşturmaktadır. Biz de çalışmamızda bu üç dönem eserlerinin dilini Eski Türkçe olarak kabul ettik.

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

Eski Türkçe döneminin ilk yazı dili olan Köktürkçede şu ünsüz fonemler bulunmaktadır: /p, b, t, d, k, g, ç, s, z, ş, m, n, ŋ, ñ, l, r, y/. Bununla birlikte /d, g, ŋ, ñ, r, z/ dışındaki tüm ünsüzler söz başında bulunur; /l, p, ş/ ünsüzleri yalnızca alıntı sözcüklerde söz başında bulunabilir [12, s. 65]. Bugün Türkiye Türkçesinde bulunan /c, f, ğ, h, j, v/ sesleri Köktürkçede yoktur. /c/ sesi Köktürkçede bulunmayan ya da belki de alfabede gösterilmeyen seslerdendir. Türkiye Türkçesinde /c/ ile başlayan Türkçe kökenli sözler ve ekler /ç/'lidir [13, s. 87-89].

Köktürkçede /t, k/ ötümsüz seslerinin ötümlü karşılıkları olan /d, g/ söz başında bulunmaz ve söz başında ötümlüleşme eğilimi görülmez. Bununla birlikte Köktürkçede ilerleyici ve gerileyici benzeşmeler sonucunda yaşanan ötümlüleşmelere rastlanılmaktadır. Köktürkçede ilerleyici yakın benzeşme sonucu şu ötümlüleşmeler yaşanabilmektedir:

1. /gt/>/gd/: *katıgdı* “sıkıca” < *katıgtı* krş. *ädgüti* “iyice”.

2. /mk/>/mg/: Verme-bulunma durumu ekindeki art-damaksıl /k/ ünsüzü bazı Yenisey yazıtlarında /m/den sonra ötümlüleşme eğilimi gösterir: *uyamga* “akrabalarım”, *artınga* “ardıma” fakat *yaşımka* “yaşıma”, *oglumka* “oğullarım”.

3. /nk/>/ng/: *kaganı* “hakanınki” fakat *bodunkı* “boylarınki”

4. /lk/>/lg/: *çölgi* “bozkırdaki” < *çölki [12, s. 72].

Bununla birlikte Köktürkçede gerileyici yakın benzeşme sonucu tek örnekte şu ötümlüleşmenin yaşandığı görülmüştür. /td/>/dd/: *biti(d)dim* “yazdırdım” < *bitittim*, *yaratı(d)dım* “yaptırdım” < *yaratıttım* [12, s. 73].

Eski Uygur Türkçesinde [EUT] ünsüz ötümlüleşmesi, genellikle iki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi olayıdır. Örneğin; k>ğ *yarlıgka-> yarlıga-* “buyurmak”, k>g *küçiki>küçigi* “küçüğü”, p>b *tüpi>tübi* “dibi”, t>d *kiterip>kiderip...* [14, s. 85]. Az sayıda da olsa *cök-* (<*çök-*) “çökmek” [14, s. 67] örneğinde olduğu gibi söz başında da ötümlüleşmeler başlamıştır.

Karahanlı Türkçesindeki ötümlüleşmelerin sebebi ise genel olarak herhangi bir ötümsüz ünsüzün iki ünlü arasında kalmasıdır. Bunun yanında metinlerde söz başında ötümsüz olması gereken bazı örneklerin ötümlüleştiği görülür. Örneğin: *dağ ol<tağ ol* “değil”, *dağı<tağı* “dahi”, *dal<tal* “kol, şube, dal” gibi [4, s. 5].

Örneklerden anlaşıldığı üzere ötümsüz /f/ ve /h/ seslerinin Köktürkçede bulunmaması, /k/ ve /t/ seslerinin ötümlü karşıtı olan /g/ ve /d/ seslerinin söz başında kullanılması bu dönemin ünsüz çeşitliliğinin azlığını

ve günümüzdeki bazı Türk dillerinde görülen eğilimleri taşımadığını gösterir. ET döneminde söz başında ötümlüleşmeye yok denilecek kadar az rastlansa da benzeşme ya da iki ünlü arasında kalma sonucunda birtakım ötümlüleşmelerin yaşanabildiği görülmektedir.

3. Antalya Yöresi Ağızlarının Söz Başındaki Fonetik Yapısı ve Eski Türkçedeki Ötümsüzlüklerin Durumu

AYA'da söz başı ünsüzlerin genel eğilime uygun olarak ötümlüleştiği fakat bazı sözcüklerde de ET'deki biçimiyle korunduğu görülür. Türlü nedenler olsa da bu değişimleri belli bir sisteme bağlamak mümkün gözükmemektedir. Eski Türkçeyi temel alarak söylersek, ötümlüleşme olayı, Baskakov'a göre *değişken yapıdaki seslerin bağımsız bir sesbirim olarak gelişimidir*. Bu durum dilin iç kurallarına göre tutarlı bir şekilde bazen de ekstralinguistik faktörlere bağlı olarak zıtlık esasına göre olmuştur: [k (~g~x~ğ~y~h)] gibi. Ünsüz sistemi her şeyden önce dilde var olan temel sesbirimlerin değişken sesleri hesabına zenginleşmektedir [5, s. 16-17]. Yani başlangıçta tek bir ses olan /k/'nin türlü değişimler sonucunda /g, x, ğ, y, h/ gibi seslere dönüşebilmesi söz konusudur.

ET'de /f, ş/ gibi ötümsüz seslerin söz başında kullanılmaması ve Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kullanılan /c, f, ğ, h, j, v/ seslerinin ET'de Türkçe kökenli sözlerde bulunmaması sebebiyle örnekler, AYA'da o sesleri taşıyan sözcükler bulunsa da, tüm söz varlığını karşılamamaktadır yani daha sınırlıdır. ET ile karşılaştırıldığında AYA'da en çok ötümlüleşen sesin /q (k)/ olduğu, sistemsiz karşıtlıkları barındıran sözlerin daha çok /t/ ve /k/ sesleriyle başladığı görülür. Bu iki ötümsüz ünsüz, AYA'da genelde alınma sözlerde ötümlüleşmekte, Türkçe sözcüklerde ise korunmaktadır. Aşağıda ötümlüleşme özelliğine göre sesler teker teker ele alınmış ve ET ile AYA arasında fonetik bir karşılaştırma yapılarak söz başındaki ötümsüzlüklerin ne derece korunduğu eldeki malzemeyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

I. /t~/d/ Ünsüzleri

/t/ ve /d/ sesleri ötümlülük karşıtlığıyla Türkçenin ses diziminde yer alır. /t/ ötümsüz, patlamalı; /d/ ise ötümlü, patlamalı bir sestir [15, s. 45]. Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî gramerini yeniden kurma (reconstruction) yöntemiyle ele alan Serebrennikov ve Gadjeva'ya göre Ön Türkçede söz başında /d/ ünsüzü kullanılmamıştır. Bir dizi çağdaş Türk yazı

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

dillerinde ve dolayısıyla ağzlarında kullanılan söz başı /d/ ünsüzü sonradan türemedir: *taş>daş* gibi [11, s. 46]. ET’de de söz başında /d-/ sesi bulunmamaktadır. Fakat Türk dillerinde /d/, köklü bir ses olarak, sonradan Türk dillerinde /y/’ye dönüşen, Ana Altaycadaki /d/ sesinin¹ karşılığıdır [16, s. 191]. Köktürkçede ötümsüz dış patlayıcısı /t/ her durumda bulunur. Buna karşılık ötümlü dış patlayıcısı /d/ söz içi ve sonunda bulunur [12, s. 66]. EUT’deki Türkçe sözcüklerde söz başında /d/ sesi bulunmaz, eklerin ve alıntılarının başında bulunur: *darm* (<Sanskritçe *dharma*) “akide” gibi [14, s. 67]. Görüldüğü gibi EUT’de /d-/ ile başlayan sözcükler de Türkçeye diğer dillerden, özellikle Sanskritçe ve Soğdca’dan, geçmiştir. ET’ye bakıldığında da sözcüklerin /d-/ ötümlü ünsüzünün ötümsüz karşılığı olan /t-/ ile başladığını görürüz [16, s. 192]. Karahanlı Türkçesinde de durum aynıdır. Günümüz Türk yazı dillerinin çoğunda söz başı /t/ ünsüzü korunmaktadır. Bu /t/ ünsüzünün iki tür yansıması Türkiye Türkçesi, Türkmen, Gagauz ve Tuva dillerinde de ortaya çıkar. Bazı sözlerde genel dilin baştaki /t/ ünsüzü korunur. Bununla birlikte bir dizi sözde baştaki /t/ sesi /d/ sesine dönüşmüştür. Kumukçada da *dögerék*, *damğa* gibi /d/ ile başlayan birkaç söz vardır [11, s. 45]. ÖTT ve AYA’daki ikili biçimlere örnek vermek gerekirse: *tok~doy-*, *tanı~danış-*.

/t-/>/d-/ değişimi Oğuzcanın en açık özelliklerindedir. Hatta bu durum Dîvânü Lugâti’t-Türk’te dahi dile getirilmiştir: “Kelimelerdeki bütün te’ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de’ye döner. Örnek: ‘Deve’ için kullanılan *tewe*’ye onlar *deve* ismini verirler” [9, s. 12]. AYA’da Oğuz grubu Türk dillerinin genel eğilimine uygun bir ötümlüleşme yaşansa da özellikle bazı sözcüklerin aynen korunduğu görülmektedir. Antalya ilçeleri özelinde yapılan akademik ağız çalışmalarında ET söz başı ötümsüz /t/ sesinin korunduğu örnekler şu şekildedir: *tā* “daha” (AYA-Fnk/386; Gz/214; Mnv), *tāca* (Gz/253; Mnv), *tācāna* (AYA-Elm/332), *taha* (Ak/286; Sr/247; AYA-Mnv/694), *tahı* (AYA-AI/264), *taġla* (Gz/249; Mnv), *tam* “ahır” (DS-Ant/10-3816), *tamārġarım* (Sr/372), *tana* (AYA-Gz/408; AYA-Kum/668; Mnv), *tanı-* “bakmak” (Mnv), *tanıġ* “heykel” (DS-Ak/10-3820), *tanıtmadıġıs* (Sr/375), *taġyıldızı* “çoban yıldızı” (DS-Sr/10-3822), *taġrı* (Elm/263), *tarak* “hayvanların çiğneyerek açtığı yol” (DS-Sr/10-3832), *tat* “dilsiz” (DS-Ak/10-3822), *tavög* “tavuk” (Gz/240), *tēle-* “bakmak” (Mnv), *tellen-* “alınmak; küsmek” (Mnv), *teġgerek* “yün eğirmeye yarayan tahta

¹ Ana Altaycada söz başında bulunan /d-/ veya /d̪-/ ünsüzüne karşılık olarak ET’de /y-/ ünsüzü bulunmaktadır (Ölmez, 1991’den aktaran Eraslan, 2012: 68).

araç” (DS-Ant/10-3878), *tepe* (Mnv), *terikmek* “bıkmak, usanmak” (DS-Ak/10-3891), *teyin* “sincap” (DS-Ak/10-3860), *teynek* (Gz/316), *tıkanı* (Sr/372), *tıkıcı* “azıcık” (DS-Mnv/12-4758), *tızıkmak* “koşmak” (DS-Gz/12-4761), *tikdirecek* (Sr/128), *tiken-tikeş* (Mnv; Sr/169; AYA-Kor/591), *tirik* “sincap” (DS-Akseki, Alanya, İbradı/10-3938), *tirkemişler* (Gz/315), *titirti* “titreme” (Mnv), *toğucak* “çamaşır yıkamaya yarayan tahtadan bir alet” (Mnv), *toğucu* (Sr/212), *toğuyup* (Elm/254), *tol* “geniş yer” (Mnv), *toļu* (Kor/247; Mnv), *top* (Gz/215), *top* “kepek ya da undan yapılan deve hamuru” (DS-Ant/10-3960), *topa* “yuvarlak hamur parçası” (Mnv), *topa* “yuvarlak, küre biçiminde” (DS-Al/10-3962), *topan* “köşe yastığı” (Mnv), *topar-* “toplu hâle gelmek” (Mnv), *toplanır* (Sr/372), *toprā* (Gz/214), *toyuk* “tavuk” (Mnv), *töşemä* (Ak/281), *töşēne* (Ak/228), *töşer* (Ak/175), *tuļuk* (Ak/224; AYA-Kpz/563; Mnv), *tülü maya* “dişi deve türü” (Mnv), *tüm* “düğüm” (Mnv), *tünle-* “gecelemek” (Mnv), *tünek* “kümes hayvanlarının kaldığı yer” (Ant), *tüngüme* “sıçramak” (DS-Elmalı, Finike, Kaş, Manavgat, Serik/10-3822), *tüngütmek* “hoplatmak” (DS-Finike, Kaş, Manavgat/10-4012), *tüşüniyēn* (AYA-Kpz/554), *tütü* “koku” (Gz/330; Mnv), *yēr töşşē* (Sr/205).

Oruç Aslan, bu değişimin ya da değişmemenin sebeplerini ünsüzlerin fonetik değerlerine bağlar. Ağızları da ilgilendiren sebeplerin başında sözcüklerin bünyesinde bulunan seslerin birbirleriyle etkileşimleri ve birlikte kullanıldıkları sözcüklerin etkisi, bulunmaktadır. Sonuncu etken zayıf bir nedendir [16, s. 195-196].

II. /k/~g/ Ünsüzleri

/k/ sesi ötümsüz, patlamalı bir damak ünsüzüdür. /g/ sesi ise patlamalı bir damak ünsüzü olmasının yanında ayırıcı özellik olarak ötümlülüğe sahiptir [15, s. 46].

Köktürkçede /k/ foneminin biri art öbürü de ön olmak üzere iki yan-türü vardır: ötümsüz artdamak patlayıcısı /q/ ve onun ön karşıtı /k/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur. Bununla birlikte Köktürkçede /g/ foneminin de biri art öbürü de ön olmak üzere iki türü vardır: ötümlü artdamak sızıcısı /ğ/ ve onun ön karşıtı /g/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur. /g/ fonemi soru edatı gu/gü dışında söz başında bulunmaz: bar-gu “var mı?” [12, s. 69]. EUT’de /g/ sesi Türkçe sözcüklerde söz ortasında ve sonunda bulunur [14, s. 68]. Karahanlı Türkçesinde de durum farklı değildir.

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

Ön Türkçenin söz başı /k/ sesi özellikle, Oğuz grubu Türk dilleri dışında, çok sabittir. Bazı Türk yazı dillerinde genel dilin /k/ ünsüzünün iki tür yansıması söz konusudur. Bazı durumlarda /k/ ünsüzü, ötümsüz /k/ sesi ile ifade edilir, bazen de onun yerine ötümlü /g/ sesi gelir. /k/ sesinin ikili yansıması Azerbaycan, Türkiye, Türkmen, Kumuk, Gagauz ve Kırım Tatar Türkçelerinde de gözlenir [11, s. 42-43]. ET’de ötümsüz öndamak /k/ sesi ile başlayan sözcükler ÖTT ve TTA’nın genelinde *kel->gel-*, *kör->gör-*, *köl->göl-*, *kir->gir-* örneklerinde görüldüğü gibi ötümlüleşmiş biçimleriyle kullanılır. ÖTT’de olduğu gibi Antalya ağzlarında da *kömür*, *kül*, *köprü*, *kes-*, *kirpi*, *kir* gibi bir dizi sözde eski yapı korunmaktadır. Fakat AYA’da Irak Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde de görülen ve Oğuzcanın ötümlüleşme eğilimine aykırılık gösteren *kölge*, *kéy-*, *kéyik* gibi örnekler de rastlanmaktadır. AYA üzerine yapılan çalışmalarda tespit edilen ötümsüz örnekler şu şekildedir: *kēcēni* “giyeceğini” (Kaş/425), *kéçe* (Gz/329; Mnv; Sr/212), *kélinnik kéyiliyér* (AYA-Koa/585), *kendimize* (Elm/281), *kendžiñ* (Sr/372), *kerañ* “kenar” (Gz/330), *kérçeg* (AYA-Fnk/395), *kéri~keri* “sonra” (AYA-Kpz/563; Kaş/425; Kor/278), *kēri* (AYA-Döş/313; Gz/249; Mnv), *kēri* (AYA-Ak/205), *kēser* (Mnv), *kēserile kēsdim* (Gz/252), *kesgi* “kesici alet” (Mnv), *kesig* (Elm/288), *keşir~keşir* “havuç” (DS-Elm/8- 277; Mnv), *kéttik* (AYA-Aksu/233), *kéydiñ* (AYA-Kaş/497), *kéydirdilerdin* (Sr/107), *kéydiridiK* (Kor/320), *keyellēdi* (Elm/371), *kéyerdik* (Sr/107), *keyērsiñ* (Elm/411), *keyig* (Elm/356), *kéyik~keyik* (Ak/199; Kor/235; Mnv), *keyimleri* (Elm/388), *keyinillēdi* (Elm/388), *kéyiyēller* (Kaş/425), *kéymem* (AYA-Kor/591), *kéyni* “sonra” (Ak/284), *kéyri* “sonra” (AYA-Gz/430), *kirmän* (Gz/215; Mnv), *kiyerdik* (Kaş/425), *kök boya* (Mnv), *köklü* (Sr/372), *köklük* “yeşillik, sebze ekilen bahçe” (Mnv), *kölge~kölgé* (Gz/269; Elm/354; AYA-Kor/593; Mnv), *kömbe* “fırında pişirilen bir çeşit kalın ekmek” (DS-Ak/8-2955; Mnv), *köplü* “köprü” (Mnv), *köPrü* (Kor/239), *kupay köpē* “kopay köpeği, bir av köpeği türü” (Mnv), *körpe* “yeni doğmuş koyun ya da keçi yavrusu” (DS-Kaş/8-2967; Mnv), *kös-* “ayağını uzatmak” (DS-Sr/8-2977; Mnv), *kösül-* “uzanıp yatmak” (DS-Ak/8-2977; Mnv), *kötünlük* “kötülük” (Mnv), *küçük* (Elm/94), *küçüüz* (Gz/253), *kül* (Ak/267; Sr/212; Mnv), *külün* “yeni doğan at ve eşek yavrusu, kulun” (DS-Ant/8-2997), *küncü*¹ “susam” (Aksu), *künde* (Kor/297; Sr/121), *küşlü* (Sr/212), *kürü-*

¹ Eski Uygur Türkçesinde de kullanılan *künçit* sözü Orta İranca *künjit*, Toharca *kuñcit* şeklindedir ve alıntıdır (Eraslan, 2012: 587).

“sürüklemek” (Mnv), *küy-* “gözlemek, beklemek” (DS-AI/8-3056), *kötür* (Sr/296), *üş kundē* (AYA-Kum/661).

III. /k/~ğ/ Ünsüzleri

Art ünlülerin etkisiyle yumuşak (art~arka) damakta çıkarılan /k/ ve /ğ/ ünsüzleri ötümlülük açısından birbirlerinin karşıtlarıdır [15, s. 46]. Yukarıda belirtildiği gibi Köktürkçede de art ünlülü sözcüklerde kullanılan /k/ ve /ğ/ sesleri bulunmaktadır. Ancak /ğ/, söz başında kullanılmaz. EUT’de de /ğ/ sesi Türkçe sözcüklerde sadece söz ortasında ve sonunda bulunur [14, s. 68]. Karahanlı Türkçesinde de durum Köktürkçe ve EUT ile aynıdır.

Ses bilimsel açıdan artdamak /k/ ünsüzü telaffuz için zor bir sestir. Buna göre de bazı Türk yazı dillerinde onun zayıflaması söz konusudur. Türkiye Türkçesi ve ağızlarının yanı sıra söz başı /k/ ünsüzünün ötümlüleşmesi süreci Azerbaycan ve Türkmen Türkçesiyle birlikte Kumukçanın ağızlarında ve aynı biçimde Orta Asya Türk yazı dillerinin ağızlarında gözlenmektedir [11, s. 39-40].

TTA’nın Batı grubu ağızlarındaki dolayısıyla AYA’daki en güçlü ötümlülük eğilimlerinden biri olan /k/>/ğ/ değişmesinin yaşanmasında fizyolojik sebeplerin yanında akraba olmayan dillerin fonetik eğilimleri de etkili olabilir. Örnekleme gerekirse: “Farsçada, Arapça kelimelerdeki قك, kalın ge (ğ) şeklinde telaffuz edilir: مستقیم mustağîm (doğru, düz), قطره gatre (damla), تقدير tağdîr (takdir) gibi” [17, s. 251]. Bu konuda Eker de şöyle der: “Farsçada *qaf*, yalnızca alınma sözlerle sınırlı kalmış, söyleyişte *ğeyn* (Tür. gayın) ile birleşmiştir” [18, s. 374]. Özellikle Oğuzların, Farslarla yakın coğrafyalarda, hatta iç içe, çok uzun yıllar boyunca yaşamış ve yaşıyor olması bu fonetik eğilimin oluşmasında etkili olmuş olabilir. Mesela, Özbekçedeki ünlü yuvarlaklaşmalarında da güçlü bir Farsça etkisi görülür. Belki de bu sebepten dolayı AYA’da ötümsüz /k/ sesiyle başlayan örnekler az rastlanır. Son dönemlerde ise ÖTT’nin etkisiyle bu örnekler çoğalma ve standartlaşma yolundadır. Az sayıda olsa da tespit edilen örnekleri şöyle sıralamak mümkündür: *kaç* (Gz/213), *kağdırırağ* (Gz/270), *kağ* “elma, armut kurusu” (DS-AI/8-2599; Gz/273; Mnv), *kağı-* “öfkelenmek” (DS-Ak/8-2602), *karıklı* “buğday, arpa, çavdar karışımı” (DS-AI/8-2662), *karlama* “karın üzerine dökülen pekmez ya da meyve şurubuyla yapılan bir yiyecek” (Mnv), *kavcar* “darı kabuğu” (DS-Fnk/8-2668), *kıran* “kenar” (Mnv), *kırk* (Kaş/422; Kor/261; Ak/270; Mnv), *kırklarık* (Sr/364), *kırkma* “kâkül” (DS-Elm, Sr/8-2830,2831), *kırklık* “koyun ve keçi tüylerini kesmekte kullanılan makas” (DS-Kor, Elm/8-2830; Mnv), *kızıllamak*

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

“haksızlık etmek” (DS-Kor/8-2866), *kim* (Sr/124), *kocana* “nine” (DS-Ak/8-2890), *kösderiler* “gösterirler” (AYA-AI/259), *koymak* “etkilemek, dokunmak” (DS-Kor/8-2942), *kozak* “kozalak” (DS-Kor/8-2945), *kunlamak* “doğum yapmak” (DS-Ant/8-3002), *kuz* “güneş görmeyen taraf, kuzey” (Mnv), *küçük* (Sr/302).

Bu örneklerin kimisinde, belki de kişisel kullanımlara bağlı olarak, artdamaksillaşma yaşanmıştır: *kim*>*kim*, *küçük*>*küçük* (Sr) gibi.

IV. /s/~z/ Ünsüzleri

/s/ ile /z/ ünsüzleri sızıcı, dilucu-dişseti ünsüzleridir. İki sesin ayırıcı özelliği ise /s/ sesinin ötümsüz, /z/ sesinin ötümlü olmasıdır [15, s. 50]. Türk yazı dillerinin ve ağzlarının çoğunda söz başı /s/ ünsüzü korunmuştur ve bununla birlikte Ön Türkçede söz başında /z/ ünsüzü kullanılmamıştır [11, s.61-62]. Köktürkçede ötümsüz diş sızıcısı /s/ her durumda bulunabilir. Buna karşılık ötümlü diş sızıcısı /z/ söz içinde ve sonunda bulunur [12, s. 67]. EUT ve Karahanlı Türkçesinde de durum farklı değildir.

AYA’da bu tespit ve eğilime uygun olarak Türkçe kökenli sözcüklerde /s/>/z/ ötümlüleşmesi kişisel kullanımlar dışında yaşanmamaktadır. Sınırlı sayıda yabancı kökenli sözcükte bu ötümlüleşme olayı yaşanabilmektedir: *zopalarıñ* (AYA-Kaş/489), *zepseler* (AYA-Kum/656), *zabāla* (AYA-Mnv/679), *zoba* (Mnv) gibi.

Ötümlüleşme kavramı ve çağdaş Türk yazı dillerindeki ötümlüleşme olayıyla ilgili yapılan bir çalışmada ötümlüleşme olayının en az tespit edilebildiği sesler /s/ ve /ş/ ötümsüz ünsüzleri olmuştur. Bu seslerin ötümlü karşılıkları olan /z/ ve /j/ sesine dönüşümünün yalnızca Kuzeydoğu grubu Türk yazı dillerinde sözcük içerisinde tespit edilebilmiştir [7, s. 385].

V. /ş/~j/ Ünsüzleri

/ş/ ötümsüz, sızıcı, dilönü-sertdamak ünsüzü, /j/ ise ötümlü, sızıcı, dilönü sertdamak ünsüzüdür. /j/ sesi Fransızcadan ve Farsçadan alınmış sözlerle Türkçeye girmiş ve Türkçe ses düzenindeki bir boşluğu doldurmuş görünmektedir. /ş/ sesbiriminin çevresel bir üyesi olarak kimi ağzlarda kullanılmaktadır [15, s. 50]. Yabancı bir ses olması sebebiyle /j/ sesi AYA’da /c/ ve /ç/ patlamalı seslerine dönüşür: *garaca*<*garaja* (Kor/233), *candarma*<*jandarma*, *baraç*<*baraj* (Mnv) örneklerindeki gibi.

Köktürkçede ötümsüz öndamak sızıcısı /ş/ öz sözcüklerde yalnız söz içinde ve sonunda bulunur. Alıntı sözcüklerde ise söz başında da bulunabilir [12, s. 67]. EUT’de ise *şış* “şiş” örneğinde olduğu gibi söz başında da

bulunabilir [14, s. 69]. Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise /ç-/>/ş-/ değişmesiyle söz başında /ş/ sesi bulunabilmektedir. Örneğin; *çagıla->şagıla-* “bağırmaq, çağırmaq”, *çöpik>şöpik* “meyve yenildikten sonra atılan şey, çerçöp” gibi [4, s. 6]. Benzer şekilde AYA’da da /ç-/>/ş/ değişimi yaşanabilmektedir.

AYA’da söz başında /ş/ sesine ilişkin bir ötümlüleşme yaşanmamakla birlikte söz içinde bir örneğine rastlanılmıştır: *ijde* “işte” (Sr/255).

VI. /b~/p/ Ünsüzleri

Genel dilin çeşitli gelişme aşamalarında söz başı /p/ ünsüzü, belki de çok kullanılan patlayıcı bir fonemdir. Bu ses, tarih bakımından, söz başı /b/ ünsüzünden öncedir. Eski ve yeni Türk yazı dillerindeki *baş, balık, bol-, boş* vb. gibi sözler vaktiyle /p/ ünsüzü ile başlamıştır [11, s. 47]. Köktürkçede ötümlü çift-dudak patlayıcısı /b/ sesi her durumda bulunurken, ötümsüz çift-dudak patlayıcısı /p/ söz başında yalnız şu alıntı sözcükte bulunur: *pur(u)m* “Roma, Bizans” (KT D 4; BK D 5) < Partça *Frum* “Roma”. Söz içi ve sonunda her durumda bulunabilmektedir [12, s. 65]. EUT’de de /p/ ünsüzü alıntı sözcüklerde söz başında, Türkçe sözcüklerde ise söz ortasında ve sonunda bulunur [14, s. 69].

AYA’da ET’deki /b/ sesiyle başlayan (*bar, bar-, ber-* dışında) çoğu sözcük aynen korunmuştur: *bakır, baş, ben, bês, biñ, bişir-, boş* gibi. Bununla birlikte ET’de /b/ ile başlayan az sayıda sözcük AYA’da ötümsüzleşerek /p/ olmuştur: ET *bür-* “bürümek” > *pür* “çam, ardıç, ladin ağaçlarının iğne gibi ince yaprakları” (DS-AI/9-3495; DS-Mnv/12-4655), *pür* sözüne “kızak” (DS/9-3495) anlamıyla Serik’te de rastlanır. ET *baltu/baldu* > *palta* “balta” (Mnv); *paltabaş* [paltalı] “Çavuşkuşu” (DS-Gz/9-3387). *pambî* “pamuğu” (<bāmıķ) (Mnv) gibi.

Bunlar dışında /p/’ye dönüşen diğer örnekler ÖTT etkisiyledir: *bişir->pişir-* gibi. Bu örneklerde genellikle ikili kullanım ortaya çıkar: *bişi~pişi* “mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilen bir yiyecek türü” gibi.

VII. /ç~/c/ Ünsüzleri

/ç/ sesinin Ön Türkçede de bulunduğu ve sadece sürtünmeli bir ses olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Ön Türkçe ünsüz yapısında /c/

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

sesine yer verilmemektedir. Yani ikincil bir sestir [11, s. 67]. Köktürkçede ötümsüz diş-eti katışığı /ç/ her durumda bulunabilir [12, s. 66]. Yukarıda da belirtildiğı gibi Köktürkçede /c/ sesi bulunmamakta ve Türkiye Türkçesinde /c/ ile başlayan Türkçe kökenli sözler ve ekler /ç/ ötümsüzü ile başlamaktadır. EUT'de ise sadece Brahmi alfabesinin kullanıldığı metinlerde /c/ sesi gösterilmiştir: *coh* (<çog) “parlaklık”, *cök-* (çök-) “çökmek” gibi birkaç örnekte ötümlüleşmenin yaşandığı ve /c/ sesinin ikincil bir ses olduğu görülür [14, s. 67].

ET'de az sayıda örnekte söz başı olarak kullanılan /ç/ ünsüzüne *çöl*, *çorağ* gibi kimi ortak sözlerde AYA'da da söz başı olarak karşılaşılr. AYA'da /ç-/>/c-/ değişimine az rastlanılmaktadır: *cizersiñ* (AYA-Kum/663), *cırcıPıağ* (Sr/273) gibi. ET'de /ç/ sesiyle başlayan kimi ekler de AYA'da düzensiz olarak ötümsüz biçimiyle kullanılmaktadır: *dērmenci* “değirmenci” (Mnv) gibi.

VIII. /h/ Ünsüzü

/h/ sesi ötümsüz bir gırtlak ünsüzdür. Ünlü oluştan yalnızca ötümsüzlük özelliğıyle ayrılır [15, s. 55] ET'de söz başında bu ünsüz kullanılmaz. EUT'de ise alıntı sözcüklerle k>h değişmesiyle Brahmi metinlerinde görülür: *harin* (<karın) gibi [14, s. 68]. AYA'da ise çeşitli ses değişimleriyle Türkçe sözcükler de /h/ sesiyle başlayabilmektedir: *huraya* “şuraya”, *huna tēle* “şuna bak” (Mnv), *hōle* “şöyle” (Kor/260; Mnv) örneklerindeki gibi. Bunlardan *hindi* (<indi “şimdi”), *horda* (<orada), *hur-* (<ur- “vurmak”) gibi örneklerde söz başında /h/ türemesi görülmektedir.

/h/ ötümsüzünün ötümlü karşılığı olarak sayılan /ğ/ sesi Türk dillerinde ve ağzlarında söz başında kullanılmaz. Bundan dolayı Türkiye Türkçesi ve ET'de /ğ/ sesiyle başlayan bir örnek bulunmamaktadır.

IX. /f/~v/ Ünsüzleri

Her iki ünsüz de sızıcı ve altdudak-üstü diş ünsüzdür. Fakat /f/ ötümsüz, /v/ ise ötümlüdür [15, s. 50]. Her iki ses de ET'de yoktur. EUT'de ise Mani sahası metinlerinde bir ağız özelliğı olarak ve alıntı kelimelerde bulunur [14, s. 68]. Dolayısıyla AYA'da bu duruma uygun bir ses değişimi de bulunmamaktadır. ÖTT ve AYA'da kullanılan *var*, *var-*, *ver-*~*vēr-* sözleri ise ET'den /b-/>/v-/ sızıcılaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte AYA'da Türkçe sözcüklerde ön seste /v/>/f/ değişimi

yaşanabilmektedir: *furdum*<*vurdum* (Kor/293), *ocā Fur-* “ocağa yemek koymak” (Mnv), gibi.

X. Yarı Ötümlü Ünsüzler: [F], [K], [K̄], [P], [T]

Birçok Türkiye Türkçesi ağzında olduğu gibi AYA’da da çokça ara ses özelliğine sahip sesler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı yarı ötümlü (~ötümsüz) olan ünsüzlerdir. Yarı ötümlü ünsüzler ötümlü ünsüzler ile karşıt durumda olan seslerin birbirlerine dönüşümü esnasında ortaya çıkan ve arada kalan seslerdir. AYA’daki Türkçe sözcüklerin ön seslerinde çok az bulunmaktadır. Bu seslerin özellikleri ve örnekleri şu şekildedir:

[F]: /f/ ile /v/ arası, yarı ötümlü, sızıcı, sürekli bir diş-dudak ünsüzüdür [19, s. 92]. AYA’daki Türkçe sözcüklerde ön seste görülen örnekler şunlardır: *Furulurdu* (Kor/230), *ocā Fur-* (Mnv).

[K]: Ötümsüz, patlayıcı, öndamak ünsüzü /k/ ile ötümlü, patlayıcı öndamak ünsüzü /g/ arasında bir ünsüzdür [20, s. 99]. Çok örneği bulunmamaktadır. Genellikle iç ve son seste görülen bu sesin söz başındaki örnekleri şunlardır: *Kelcēsın* (Kor/278), *Kendi* (Mnv), *Kişi* (Kor/280), *Köktepe* “Göktepe” (Mnv), *Küççüdüm* (Mnv), *Küççük* (Kaş/422).

[K̄]: Artdamak /k̄/sı ile artdamak /ğ/sı arasında bir ünsüzdür [21, s. 60]. AYA’daki Türkçe sözcüklerde ön seste çok az örneğine rastlanılır: *Kalan* (Mnv), *Kağdı* “kalktı” (Sr/132).

[P]: Patlamalı, yarı ötümlü /p/-/b/ arası bir çift-dudak ünsüzüdür [20, s. 99]. Başlıca örnekler ise şunlardır: *Pağ* (Kaş/425), *Pağ’muş* (Kor/326), *Pilēm* (AYA-Kmr/551), *Pişirillē* (Kor/323),

[T]: /t/ ile /d/ arasında, yarı ötümlü, süreksiz bir ünsüzdür [19, s. 93]. Ön seste çok örneğine rastlanılmaz: *Tā* “daha”(Kor/291; Mnv), *Ta~Te* “bile, dahi” (Mnv), *Turum* (Sr/127).

4. Yaşanan Ötümlüleşmelerin ve Ötümsüzlüklerin Korunmasının Nedenleri

Türk yazı dillerinde ve ağızlarında ünsüzlerin, neredeyse bütün değişmelerini sarf edilen fizyolojik gücün yeterlilik eğilimi ile açıklamak mümkündür. Az ve çok derecede birleşik telaffuza sahip olan bütün sesler çoğu zaman sadeleşmiş veya tamamen başka nicelikteki sese çevrilmiştir [11, s. 75]. Tıpkı dünya dillerinde olduğu gibi Türkçenin sesleri de genel kabule göre en az çaba yasasının etkisiyle ünsüzden ünlüye doğru bir gelişim göstermektedir. Ünsüzden ünlüye doğru bir gelişim çizgisi gösteren

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

seslerin en belirgin ara aşaması sayılabilecek ses olayı *ötümlüleşme* olayıdır. Buna koşut olarak uzun ünlülerin kısalması, iki ünlü arasında bulunma durumu ve ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzlerin komşuluğu ötümlüleşme olayının belirgin sebepleridir [7, s. 385]. Tarihî ve çağdaş Oğuz grubu Türk yazı dilleri ve ağızları da bu en az çaba yasasına uygun olarak ötümlüleşme eğilimindedir. Hatta bu konuda Kâşgarlı: “*Dillerin en hafifi Oğuzlarinkidir*” der [9, s. 11]. Burada kast edilen Oğuzların konuşmada hece yutumuna sıkça başvurmaları ve ötümsüz sesleri ötümlüleştirme temayülleri olmalıdır. Kâşgarlı *tamur* “damar” maddesini açıklarken de “*Oğuzlar mim’in üstünlü hâliyle tamar derler. Onlar devamlı kolaylık peşindedirler; üstünlü şekil, harekelerin en kolayı olduğu için ona doğru giderler.*” der [9, s. 155]. Buna karşılık günümüz Oğuz dilleri ve ağızlarında söz başında ötümlü ve ötümsüz karşıtlıkların, belki de, belli bir sisteme bağlı olmaksızın ikili biçimlerinin bulunması dikkat çekicidir.

Baskakov, Türk yazı dilleri ve ağızlarının ses bilimsel yapısındaki farklılıklarının, bir taraftan boy ve dillerin belirli tarihî birleşmeleri sonucunda, diğer taraftan da yabancı alt-katman ve yan-katman dillerle karşılıklı etkileşimlerinin sonucunda oluştuğunu düşünür [5, s. 188]. Oğuzlarla yakın coğrafyaları paylaşan Farsların bu hususta özel bir yeri olduğu düşünülebilir. /h/, /x/, /j/ ünsüzleri muhtemelen, Farsçanın etkisiyle Türkçe ses dizgesine dâhil olmuş, ancak yazı dilinde sınırlı sayıda Türkçe sözde yer alabilmiştir. /c/, /f/ ünsüzlerinin Türkçe sesbirim dökümüne girmesinde, söz başında ikincil /d/, /p/ ve /g/ seslerinin bulunabilmesinde Farsçanın katkısı olabilir [18, s. 374]. Bunun yanında Baskakov, dudak ünsüzlerinin titreşimsiz ve ötümlü değişken seslerin sesbirimleşmesini, akraba olmayan (Arapça, Farsça, Rusça) dillerden büyük ölçüde kelime girmesine bağlı olarak Türk dillerinde ortaya çıkan bir son süreç olarak değerlendirir [5, s. 105]. Elbette değişken yapıdaki seslerin, ötümlülük ya da ötümsüzlük bakımından sesbirimleşmesi, dildeki ünsüzlerin çeşitlenmesine dolayısıyla zenginleşmesine katkı sağlamaktadır [5; 7].

AYA ile bağlı bulunduğu Oğuz grubu Türk dillerinde ötümsüzlüğün korunmasının sebeplerinden başlıcası lehçeler arası etkileşimdir. Bilindiği gibi Kıpçak ve Karluk grubu Türk dilleri ve ağızları, (*de-~de-~di-* gibi birkaç söz hariç) söz başı ötümsüzlükleri koruma eğilimindedir. Ağız araştırmalarında ötümsüzlüklerin korunmasını lehçe tabakalaşmasına bağlayan araştırmacılar bulunmaktadır. Genel Türkçe /k-/ ve /t-/ ünsüzünün

korunması Kıpçak etkisi olarak değerlendirilebilmektedir.¹

Bir diğer sebep eş sesli olan sözcüklerde anlam ayrımını ortaya koymaktır: *tolu* “dolu” ~ *dolu* “boş olmayan, boş”, *dana*² “bilgin”~ *tana* “dana”, *köz* “kor”~ *göz* “göz”, *tat* “dilsiz”~ *dat*- “tatmak”, *kıraç* “kenar” ~ *ğıran* “öldürücü salgın”, *tam* “tam, bütün”~ *dam* “ahır” gibi. Bu örneklerde sözler aynı kökten gelebileceği gibi, yabancı dillerden giren sözlerdeki benzerlikleri ortadan kaldırma amacı da güdülmüş olabilir. Kimi zaman da boğumlanma noktaları birbirine yakın olan ve birbirine dönüşebilen sesleri barındıran sözcüklerin eş sesli duruma geçmesini önlemek amaçlanmış olabilir: *tüm* “dügüm”~ *dün* “dügün” örneklerinde /m/ ve /n/ sesleri geniz ünsüzleridir ve diğer seslere göre birbirine daha kolay dönüşebilir. Bu sebep için verilen örneklerde ötümlü karşılığının anlam ayırıcı yani fonemik değere sahip olduğu görülür. Fakat *daş~taş*, *bişir~pişir*- örneklerinde daha doğrusu nöbetleşmelerinde bu karşıtlık fonemik bir değere sahip değildir.

Bu sebepler arasında dilin gösterge özelliğine değinmek de yerinde olacaktır. Dilin göstergelik yapısından söz açıldığında, bütünüyle dilin ve dil unsurlarının varlıklar ve durumlarla ilişkisi ve onlarla dolaylı olarak bağlanma kategorisi akla gelir. Dillik göstergelerin iki yönlü olma özelliği en önemli özelliklerinden biri olarak sayılır. Göstergenin iki yönü, gösteren ve gösterilen yönleri dilde bunların soyutlanması biçiminde kaydedilir. Konuşurların düşüncesinde anlamlar ve göstergelik biçimin içgüdümlük imgeleri biçiminde saklanır [6, s. 61]. Dilin psikolojik tarafı olarak da ele alınabilecek bu özellikteki bazı nesnelere verilen adların o nesnenin fiziksel yapısından bağımsız olmadığı düşünülebilir. AYA’da çok kısıtlı olarak örneğine rastlanılmaktadır. Örneğin; *tolu* sözcüğü somut olarak düşünüldüğünde sert bir karaktere sahip olduğu görülür. Bununla birlikte ötümlü olarak eş sesli karşıtı olan *dolu* sözcüğünün daha yumuşak bir karakter taşıdığı görülür. ÖTT’de bu sözcükler eş seslidir. Ancak AYA’da, aynı köke sahip, bu iki sözcüğün ötümlülük-ötümsüzlük esasında fonemik bir karşıtlığa sahip olması gösterge özelliğini akla getirmektedir. Zaten ayırıcı işlevi baskın olan dil göstergeleri sesbirimlerdir. Sesbirimler

¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Akar, Ali (2011). “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları”. 38. ICANAS Bildiriler (I. Cilt), Ankara, s. 23-38.

² Farsça *dānisten* “bilmek”> *dānā* “bilgin, bilgili”. Yöre ağzlarında, ÖTT’de sıkça kullanılsa da, *peşkir* “havlu” gibi sözlerin kullanılması Farsça yapıardan da haberdar olduğunu gösterir.

potansiyel olarak anlamla birleşir [6, s. 62].

Söyleyiş temelindeki bir diğer sebep vurgudur. Vurgulanan hece üzerine daha çok soluk baskısı düşer; ses tellerinin titreşim genliği artar; ağız ve geniz boşluklarında daha güçlü tınlama olur. Soluğun ses tellerini daha güçlü titreştirmesi söz konusudur. Soluk baskısı, ses yüksekliği gibi tanımlarla çok genel olarak belirlenen ‘vurgu’yu oluşturan sesletme ayrımlarından bazıları şunlardır: I. Sesin temel titreşim sayısı, II. Hecelerin görece şiddeti/yeğînliği ve III. Ünsüz yeğînliği¹ [15, s. 124]. Ötümsüz ünsüzler ile ötümlü ünsüzler, yalnızca birinde gürültünün olması diğerinde olmaması bakımından değil; ayrıca gürültünün katkısı yönünden de ayrılır. Ötümsüz ünsüzlerde gürültü kuvvetlidir. Ötümlü ünsüzler söylenirken ise, havanın şiddeti ötümsüz ünsüzlere göre daha hafiftir [6, s. 228].

AYA’da karşılaşılan ve kayıt altına alınan *Pilēm* (AYA-Kmr/551), *üç pēş* (AYA-Sr/805); *Paḳ, pēş* (Kaş/425) gibi ET’de dahi ötümlü /b/ sesiyle kullanılan sözcüklerin ötümsüzleşmesi ya da yarı ötümsüzleşmesi örneklerinde ise kişisel kullanımlar söz konusudur.

Sonuçlar

Bu çalışmada ET’de ötümsüz seslerle başlayan Türkçe kökenli sözcüklerin AYA’da korunup korunmadığı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Özellikle şu sözcüklerde söz başı ötümsüzlüğün korunduğu görülmüştür: *kaḳ* “elma, armut kurusu”, *keşir* “havuç”, *kēy-* “giymek”, *kēyik* “geyik”, *kēyim~kēysi~kēsi* “giysi”, *kölge* “gölge”, *kömbe* “bir çeşit ekmek”, *kösül-* “uzanıp yatmak” *kēri* “sonra”, *tā~tāca* “daha”, *taḷla* “tarla”, *tana* “dana”, *tiken* “diken”, *toḷu* “dolu”. Bu sözcüklerden bir kısmı ÖTT’de ötümlü biçimleriyle bulunmaktadır. *kölge*, *tiken* gibi kimi sözcükler ise Irak Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde de ET’deki gibi ötümsüz biçimleriyle yaşamaktadır.

Çalışmanın verilerinden hareketle Oğuzcanın genel eğilimlerine ve dolayısıyla ÖTT’ye de aykırı olarak en fazla ötümsüzlüğün korunmasının /k-/ ve /t-/ ünsüzlerinde karşıtlık ilişkisiyle eski biçimleriyle bulunduğu görülmüştür. Bu hâliyle AYA, fonetik açıdan ÖTT’ye göre ET’ye daha yakındır. Ancak AYA’da /k-/ sesi ötümlü karşıtı olan /g-/’ya dönüştüğü için ÖTT, /k-/ sesi bağlamında ET’ye daha yakındır. ET ile karşılaştırıldığında AYA’da en çok ötümlüleşen sesin /q (ḳ)/ olduğu, sistemsiz karşıtlıkları

¹ *Yeğînlik (intensity)*, söyleyiş sırasında havanın şiddetli veya sakin çıkmasıdır (Ahanov, 2013: 243).

barındıran sözlerin daha çok /t/ ve /k/ sesleriyle başladığı görülür. AYA'da ötümlüleşme olayının en az tespit edilebildiği ses /s/ ötümsüz ünsüzü olmuştur. Yani /s/ ünsüzü diğer Türk dillerinde ve ağızlarında olduğu gibi AYA'da da kendisini tamamen korumuştur.

AYA'da ötümsüzlüklerin korunmasının çeşitli nedenleri bulunmakla beraber başlıcalarını şöyle sıralamak mümkündür:

- I- Ötümsüzlüğün korunmasının sebeplerinden biri lehçeler arası etkileşimdir. Bilindiği gibi Kıpçak ve Karluk grubu Türk dilleri ve ağızları, söz başı ötümsüzlükleri koruma eğilimindedir. Ağız araştırmalarında ötümsüzlüklerin korunmasını Kıpçak etkisine bağlayan araştırmacılar bulunmaktadır. Yörede Karakoyunlu, Salur, Yıva gibi Oğuz boyları ve oymakları yerleşik olsa da leksik ve fonetik bağlamda belli bir Kıpçak etkisi olduğu da görülmektedir.
- II- Bir diğer sebep, *köz* “kor” ~ *göz* “göz” örneğinde olduğu gibi eş sesli olan sözcüklerde anlam ayrımını ortaya koymaktır. Bu sözcükler aynı kökten gelebileceği gibi, yabancı dillerden giren sözlerdeki benzerlikleri ortadan kaldırma amacı da güdülmüş olabilir. Kimi zaman da boğumlanma noktaları birbirine yakın olan ve birbirine dönüşebilen sesleri barındıran sözcüklerin eş sesli duruma geçmesini önlemek amaçlanmış olabilir.
- III- Bu sebepler arasında dilin gösterge özelliği de bulunmaktadır. Göstergenin iki yönü, gösteren ve gösterilen yönleri dilde bunların soyutlanması biçiminde kaydedilir. Dilin psikolojik tarafı olarak da ele alınabilecek bu özellikte bazı nesnelere verilen adların o nesnenin fiziksel yapısından bağımsız olmadığı düşünülmelidir. AYA'da çok kısıtlı olarak örneğine rastlanılmaktadır. Örneğin; *toļu* sözcüğü somut olarak düşünüldüğünde sert bir karaktere sahip olduğu görülür. Bilindiği gibi dolu, su zerrelere soğuktan donması ile oluşan ve yere buz hâlinde hızla düşen bir yağış türüdür. Bununla birlikte ötümlü olarak eş sesli karşıtı olan ve “içi boş olmayan, dolmuş, meşbu, pür, boş karşıtı” anlamına gelen *doļu* sözcüğünün daha yumuşak bir karakter taşıdığı görülür. ÖTT'de bu sözcükler eş seslidir.
- IV- Söyleyiş temelindeki bir diğer sebep vurgudur. Vurgulanan hece üzerine daha çok soluk baskısı düşer; ses tellerinin titreşim genliği artar; ağız ve geniz boşluklarında daha güçlü tınlama olur. Soluğun ses tellerini daha güçlü titreştirmesi söz konusudur. Ötümsüz ünsüzlerde

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağızlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

gürültü kuvvetlidir. Ötümlü ünsüzler söylenirken ise, havanın şiddeti ötümsüz ünsüzlere göre daha hafiftir.

V- AYA'da karşılaşılan ve kayıt altına alınan *Pilēm, üç pēş, Paḳ, pēş* gibi ET'de dahi ötümlü /b/ sesiyle kullanılan sözcüklerin ötümsüzleşmesi ya da yarı ötümsüzleşmesi örneklerinde ise kişisel kullanımlar söz konusudur.

Çalışmayla birlikte Antalya'nın Akseki, Manavgat, Serik gibi doğusunda bulunan ilçelerin ağızlarında Eski Türkçedeki ötümsüzlüklerin daha fazla korunduğu ve daha geniş yayılım alanına sahip olduğu görülmüştür.

Kısaltmalar

- Ak:** Akseki / (Aydın, 2009)
Al: Alanya
Ant: Antalya
AYA: Antalya ve Yöresi Ağızları / (Erdem ve Bölük, 2012)
Döş: Döşemealtı
DS: Derleme Sözlüğü
Elm: Elmalı / (Kulle Çoban, 2012)
ET: Eski Türkçe
EUT: Eski Uygur Türkçesi
Fnk: Finike
Gz: Gazipaşa / (Küçükballı, 2013)
Koa: Konyaaltı
Kor: Korkuteli / (Atmaca, 2017)
Kpz: Kepez
Kum: Kumluca
Mnv: Manavgat / (Görgeç, Manavgat ve Yöresi Ağızları)
ÖTT: Ölçünlü (Standart) Türkiye Türkçesi
Sr: Serik / (Bölük, 2011)
TTA: Türkiye Türkçesi Ağızları

KAYNAKÇA

1. Vardar, B. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü (2. b.). İstanbul: Multilingual Yayınları. 2007.
2. Akar, A. Ağız Araştırmalarında Artzamanlılık Sorunu. VIII. Uluslararası Diyalektoloji ve Jeolinguistik Kongresi (14-18 Eylül 2015)- Seçilmiş Bildiriler (s. 133-144). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi. 2017
3. Karahan, L. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması (3. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2014.
4. Hacıeminoğlu, N. Karahanlı Türkçesi Grameri (4. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 2013.
5. Baskakov, N. A. Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi. (Çevirenler: O. S. Karaca, ve K. Koç) İstanbul: Multilingual Yayınları. 2006.
6. Ahanov, K. Dil Biliminin Esasları (2. b.). (Çeviren: M. Ceritoğlu) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

7. Karaca, V. İ. Ötümlüleşme Kavramı ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Ötümlüleşme. *Zeitschrift für die welt der Türken/Journal of World of Turks (ZfWT)*, 8 (3), 2016. 369-390.
8. Öztürk, Jale. Ses Değişikliği Geçiren Kelimelerin Yazı Dilindeki Eski Şekilleri. *Güneyde Kültür*, 2003,14 (141).
9. Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2015.
10. Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
11. Serebrennikov, B. A. ve Gadjeva, N. Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihi Grameri. (Çevirenler: T. Hacıyev ve M. Öner) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2011.
12. Tekin, T. Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2016.
13. Ata, A. Orhun ve Uygur Türkçesi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 2010.
14. Eraslan, K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2012.
15. Demircan, Ö. Türkçenin Ses Dizimi (3. b.). İstanbul: Der Yayınları. 2009.
16. Oruç Aslan, B. Eski Türkçe'deki T-'li Kelimelerin Türkiye Türkçesi'ndeki İkili Şekilleri. *Türk Dünyası Araştırmaları* (160), 2006. 191-196.
17. Timurtaş, F. K. Tarihi Türkiye Türkçesi Araştırmaları III- Osmanlı Türkçesi Grameri (16. b.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım. 2017.
18. Eker, S. Türkçe-Farsça İlişkilerine Ses, Biçim ve Tümcebilgisi Düzeylerinde Eşzamanlı Genel Bir Bakış. *Turcologica, Essays on Turkish Linguistics* (79), 2009. S.373-382.
19. Atmaca, E. Antalya'nın Korkuteli İlçesi Ağzında Görülen Belirgin Ses Hâdiseleri. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 2007. S.115-155.
20. Erdem, M. D. ve Bölük, R. Antalya ve Yöresi Ağzları (Giriş-İnceleme-Metinler). Ankara: Gazi Kitabevi. 2012. [AYA].
21. Bölük, R. Serik (Antalya) Ağzı. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2011. [Sr].
22. Atmaca, E. Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağzları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017.
23. Aydın, A. Akseki (Antalya) Köyleri Ağzı. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2019. [Ak]
24. Erdem, M. D. ve Bölük, R. Kaş (Antalya) Ağzı Ses Özellikleri Üzerine. *Turkish Studies*, 411-452. 2011. [Kaş]
25. Görgeç, C. (Hazırlanıyor). Manavgat ve Yöresi Ağzları. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. [Mnv]
26. Kulle Çoban, E. Elmalı ve Yöresi Ağzları. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2012. [Elm]
27. Küçükballı, F. N. Gazipaşa (Antalya) Köyleri Ağzı. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2013. [Gz]
28. Türk Dil Kurumu. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (K) (2. b., Cilt VIII). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1993. [DS]
29. Türk Dil Kurumu. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (S-T) (2. b., Cilt X). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1993. [DS]
30. Türk Dil Kurumu. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (Ek-I) (2. b., Cilt XII). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1993. [DS]

C. Görgeç. Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümsüzlüklerin korunumu

31. Yüksel, C. Türkçede Ünsüz Ötümlülüğünün Sesbilgisel Çözümlemesi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2010.

Андатпа

Қазіргі таңда тамыры терең түркі өркениетін жаңғырту жолында түбі бір түркі халықтарының өткен тарихы, тілі мен әдебиеті, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігін қай қырынан болса да зерттеп, зерделеу өз маңыздылығын жоғалтпайды. Мақалада көне түрік тіліндегі қатаң дауыссыз дыбыспен басталған сөздердің Анталия аймағының диалектілерінде сақталуы және аймақтың субъективтік жағдайына байланысты таралуы, сондай-ақ Түркия түрікшесіндегі дауыссыз дыбыстардың жіктелуінде қолданылған өлшемдер қарастырылған. Ежелгі түрік тілінің құрылымы Анталия диалектісінде кейбір сөздерде сақталғанын және оның қазіргі қыпшақ және қарлұқ топтарының түркі тілдеріне жақын екендігін мысалдар арқылы талдау жасаған автор мақалада қатаң дауыссыз дыбыстардың құрамы мен жүйесін фонетика және фонологиялық ерекшеліктеріне қарай отырып жеке-жеке тани білудің ғылыми маңыздылығын көрсеткен.

Кілт сөздер: диалект, диалектология, фонетика, көне түрік тілі, Анталия диалектілері

(Гөргеч Ж. Анталия аймағы диалектілерінде көне түрік тіліндегі қатаң дауыссыздардың сақталуы және классификациясы)

Аннотация

В данном исследовании рассматривается вопрос о том, сохранились ли слова в местных говорах Анталии, которые начинались с глухого согласного в древнетюркском языке, а также их распределение в зависимости от ситуации в говорах исследуемой территории. Одним из критериев, используемых при классификации согласных в турецком языке, является вибрация голосовых связок во время формирования. Если голосовые связки не вибрируют во время произнесения согласных, то эти согласные являются глухими. В турецком языке звуки /ч, ф, х, к, п, с, ш, т/ (/ç, f, h, k, p, s, ş, t/) являются глухими. Эти звуки имеют противоположные звонкие звуки ç>c, f>v, h>ğ, k>g, p>b, s>z, ş>j и t>d. Глухие звуки /f, h/, которые имеются на сегодняшний день в турецком языке и его диалектах, хотя и не встречаются в древнетюркском языке, за исключением заимствованных слов, и сохранение других глухих согласных или их переход в их звонкие аналоги, считается важным критерием в современной классификации тюркского языка. Например, большинство слов, начинающихся на /к/ и /т/ (/k/ и /t/) в древнетюркском языке, в огузской группе языков преобразуются в звонкие аналоги /г/ и /д/ (/g/ и /d/), в то время как в других тюркских языках сохраняются. В огузской группе языков и диалектов ситуация нестандартная. Например, слово “diken” (“шип”) в стандартном языке “diken”, а в говорах Анталии “tiken”. Данная ситуация показывает, что структура древнетюркского языка сохранилась в некоторых словах говоров Анталии, и что она приблизилась к сегодняшним кыпчакским и карлукским группам тюркских языков.

Ключевые слова: диалекты турецкого языка, говоры Анталии, древнетюркский язык, диалектология, фонетика

(Гөргеч Ж. Сохранение и распределение древнетюркских глухих звуков в местных говорах Анталии)

R. M. Aliyev

Prof. Dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Bakü, Azərbaycan
(e-mail: ramill.aliyev@gmail.com)

Azerbaycan Âşıklık Sanatında Tasavvuf

Özet

Tasavvuf, âşıklık sanatının gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. XV. yüzyıldan başlayarak âşık yaratıcılığı bilhassa tasavvufi dünya görüşünün etkisi altında gelişmeye başlamıştır. Orta çağların Azerbaycan âşıkları kendi şiirlerinde Muhammed peygamberi (s.a.v.) ve Hz. Ali'yi onlara özgü ad ve terimler ile yâd etmişlerdir.

Ozan yaratıcılığı tasavvuf düşüncesine uygun gelmediği için yerini yavaş yavaş tasavvufî - irfanî ideolojinin geniş yansıdığı aşk destanlarına vermiştir. Ozan kahramanlık destanlarında yer alan Hızır, Hıdır İlyas gibi kutsal kişiler sufi aşğın yaratıcılığında bazen yerini koruyarak Hazreti Ali, evliya, derviş, seyyid gibi dini kutsallara terk etmiştir. Burada daha çok İslam dini dünya görüşü de etkisini göstermiştir. İslama ve şeriata uymayan sufi âşıklar Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Hz. Ali'nin ve dini şahsiyetlerin isimlerini aşk destanlarına dahil ederek, buta vermenin onlara özgünlüğünü kriter olarak almışlardır.

Bu makalede hem âşık şiirinde, hem de aşk destanlarında âşık ve maşukların tasavvuf düşüncesine uygun olarak 4 aşamadan (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) geçerek, Allah'a kavuşmaları tasvir edilmektedir.

Anahtar kelimeler: tasavvuf, sufi, ozan, âşık, buta verme, Hz. Ali, destan

R.M. Aliyev

Prof. Dr., Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
(e-mail: ramill.aliyev@gmail.com)

Tasavvuf in Azerbaijani Ashug Art

Abstract

Tasavvuf plays an important role in the development of the ashug art. Starting from the XV Century the ashug art has started to develop namely under the influence of the tasavvuf worldview. The medieval Azerbaijani ashugs used to mention the prophet Muhammad (peace be upon Him) and Khazrat Ali using special Sufi titles.

Being in contradiction with the tasavvuf worldview, the ashug art started to gradually lose its place to love eposes widely reflecting the ideology of tasavvuf. In the ashug eposes such divine personalities as Khizir, Khidir Ilyas were often being replaced with the religious personalities such as Khazrat Ali, ovliya, dervish, seyyid etc. Here the main influence was coming from the religion of Islam. Those Sufi ashugs, not conforming with the Islamic sharia, by means of introducing the names of such religious personalities as the prophet Muhammad (peace be upon Him), Khazrat Ali, were relating the process of giving of buta with those figures.

The article describes passing of the beloved ones through 4 phases (sharia, tariqa, morality, truth) in correspondence with the tasawwuf thought both in the ashug poetry as well as love eposes, and thus connecting with Allah.

Keywords: tasawwuf, sufi, ozan, ashug, giving of buta, Khazrat Ali, epos

Tasavvuf, dünya, kâinat, insanın manevi hayatı ve ahlaki değerler hakkında dinî ve felsefi düşüncedir.. Bu öğretilerde insanın kendi nefsi ile mücadele ederek onu terbiye etmesi, kendi varlığından, dünyasından geçerek Allah'a vücudunu teslim etmesi amacı güdülmektedir. Tasavvuf, dünyaya ve şeytana bağlı olarak aşağılanmamak, kendi nasibinden geçerek Hakk'ın kendisine verdiği nasibi aramak, zâhirden uzaklaşıp bâtına yakınlaşmak, sıkıntıları saklamak, temizlik, zariflik ve cömert olma gayretidir.

Tasavvufta, bir şeyhe bağlanma ya da şeyh olmazsa mürşide uyma geleneği vardır. Bu dünya görüşünde herhangi bir hiyerarşi yoktur, maksadı Allah'a ulaşmaktır ve son noktası ilme'l-yakîn derecesidir.

Tasavvuf tarihinin aşamaları zühd, tasavvuf ve tarikatlar dönemi olarak belirlenmiştir. Zühd dönemi İslam'ın ilk yayıldığı dönemlere denk gelmektedir. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra İslam fetihlerinin genişlemesiyle birlikte elde edilen ganimetler bazı müslümanları refah ve dünya arzusuna sevk etmiş ve tasavvuf bağımsız şekilde ortaya çıkmıştır.. Bazı müslümanlar ise kendi inançlarını sürdürerek İslam dininin esaslarının dışına çıkmadan peygamberin yolunda ilerlemeyi tercih etmişlerdir.. Peygamber döneminde mistik hayat, peygamberin yaşadığı gibi yaşamaktan ibarettir. Tasavvuf anlayışının kullanılmadığı dönemde İslam toplumu peygamberi kendine örnek almıştır. Bu çağın temel özelliği, hayatta yalnız yaşama, nefis ve istekleri dikkate almama, nefisle mücadele, sabır ve Allah'a tevekkül olmuştur. Bu döneme, tâbiîn (sahabeleri görenler) denir ve VIII. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir (Zühd dönemi).

Tasavvuf, öğretisi olarak ilk kez Basra'da Ebû Hâşim es-Sûfi tarafından ileri sürülmüştür. İlk tekke ise Suriye'nin Reml kentindeki Ebû Hâşim tekkesi olmuştur.

IX. yüzyıldan başlayarak sistemli hale gelmeye başlayan tasavvufta Zühd dönemini dikkate almazsak, bir taraftan prensip, kural ve yöntemler geliştirilirken diğer taraftan da yeni kurulan merkezlerde ve tekkelerde ilk faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. IX - X. yüzyıllarda bu teorik tecrübeler genelleştirilerek eserler yazılmış ve tasavvufun esasları tespit edilmiştir.

Tasavvuf kendini ilk defa Maruf Karhi yaratıcılığında göstermiştir. Bu düşünceye marifet unsurunu getiren Zünnûn Mısırî, tasavvufî halleri

yorumlayan Ceri es-Sakati, zühd ve tasavvufa yeni ölçütler getiren Bâyezîd Bistâmî, hak yolunda canından geçen Mansur Hallaç, İmam Gazali, Cüneyd Bağdâdî gibi üstadlar olmuştur. Tarikat kurucuları ise Abdülkadir Geylani (Kadirîlik), Ahmed Yesevi (Yesevîlik), Ahmet Rifai (Rifaîlik), Necmeddin Kübra (Kübravîlik), Şihabeddin Ömer Sühreverdi (Sühreverdîlik), Ebül-Hasan eş-Şazili (Şazîlik), Hacı Bektaş Veli (Bektaşîlik), Mevlana Celaleddin Rumi (Mevlevîlik), Bahaeddin Nakşibend (Nakşibendîlik), Hacı Bayram Veli (Bayramîlik), Nesîmî (Hurufîik), Şeyh Safiyeddin Erdebili (Safevîlik), Ömer Halveti (Halvetîlik). Bunlardan beşi; Kadirîlik, Sühreverdîlik, Hurufîlik, Safevîlik ve Halvetîlik Azerbaycan'da ortaya çıkmıştır. Demek ki, tasavvuf Azerbaycan için yabancı bir öğreti olmamıştır.

Sözlük anlamı "yol" olan tarikat tasavvufî anlamda Allah'a ulaşmak için, kendine özgü ayinleri olan yol demektir. Sufiler tasavvufu, ilmi – hâl; diğerleri ise ilmi – kâl olarak adlandırılmaktadır. İlmi – kâl, zahirî bilgi olup akla ve nakle dayanmaktadır. İlmi – hâl ise; batinî bilgi, zahmetle elde edilemeyen, kalbe süzülen, sezgi yoluyla elde edilen bilgiyi ifade etmektedir. Bu bakımdan sufiler Kur'an'ı anlama ve yorumlamada tevil yöntemi kullanmakta ve kendilerini hâl ehli, ilm-i ledün sahibi olarak görmektedirler..

Âşıklık sanatının doğmasında tasavvufun doğrudan rolü vardır. Ozan yaratıcılığı kahramanlık olaylarının tasvirini konu edinirken, âşıklık sanatı şiirde ve destanda aşkın terennümüne geniş yer ayırmaktadır. Fakat âşık bu aşkı erişilmez düzeyde terennüm ederken tasavvuf fikirlerinden de yararlanmaktadır. Örneğin âşık güzele atfedilen koşmada, sadece zahirî güzellikleri esas almaz, onun batinî yönlerini de tasvir etmeyi düşünür. Fiziki güzellik ile batinî ahlak üst üste geldiğinde metinde karakterin yüksek felsefi kavramı göze çarpar. Bunu en çok sûfî terimlerini kullanan âşığın şiirlerinde görmek mümkündür. Örneğin, biz âşıkların şiirlerinde ehl-i - hak, zati - mehman, zati - qürs, beytullah, marifet, sübhan, cennet, mey, saki vs. sûfî işaretlerin kullanılması ile gözle görünmeyen, ancak kalple hissedilebilen görüntü oluşturmalarının şahidi olur.

Âşıklık sanatında dinleyici ile tasavvuf arasında ilişki kuran saz âletidir. Saz, söz, nefes ve ses irfanın temel belirtisi gibi hal ve vecd niteliklerini kuvvetlendiren vasıtalar. Burada saz irfânî bir âlet olarak rol oynar, bu ise sazı ifa eden oyuncunun manevi dünyasına bağlıdır. Eğer âşık irfan halkıysa, okuduğu ruhani sözlerin anlamını kendinde taşıyorsa, saz da aynı özellikleri taşıyacaktır. Biz bunu ifa eden âşık havalarında da görüyoruz. Fahreddin Salim "hava" sözünün semavi bir özlem ve hal

anlamalarını ifade ettiğini yazıyor [1, s. 118]. O, "havalanmak" sözünün de tasavvufta vecd, övc, şiddetli hal basamaklarını oluşturan semavi dans niteliklerinden birinin içeriğinde olduğunu düşünüyor [1, s. 118]. Sazda saçmalığa (vecde) gelmek; yavaş sestem ve yavaş tempodan git gide yükselen tempolu ses perdelerine kadar cezbeyle gelme yoluyla gerçekleşir. Bu duruma yüksek yetenekli sanatçıların ifasında rastlanmaktadır. "Havalanma" kelimesinin bir anlamı da mest olmak demektir. Sûfi de semavi dans edince havalanır, mest olur, o zaman onun içtiği ilahî mey rastlantısal değildir ki; "mey", "şarap", "kadeh", "saki" gibi tasavvuf terimleri âşık şiirinde kullanılır.

Âşıklık sanatında tasavvuf, geniş anlamda; sanatçı âşığın sanatında ortaya çıkar. Dikkat edilirse, tasavvuf birçok üstad âşığın yapıtlarına kendi etkisini göstermiş ve onları sevdirmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren XX. yüzyıla kadar birçok âşığın şiirinde tasavvuf fikirleri, derin sevgi katları yer almaktadır. Diğer taraftan bunların açımı ise bazı durumlarda gerçekleşir. Âşık Abbas Tufarganlı, Âşık Kurbanî ve Hasta Kasım'ın eserlerinde tasavvuf derin anlam katmanlarına sahiptir. Allah'a giden yolda âşığın 4 aşamadan (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) geçerek, sonunda Allah'a kavuşması işlenir.

Âşık Abbas Tufarganlı'da:

Cuma günü gönlüm behrine vardım,
Gördüm ki, orada şahlar şahı var.
Üç yüz altmış altı sokak dolaştım
Dört yüz onun tamamen bendergahı var.

[2, s. 109]

Bu mısralarda sûfi âşığın 4 aşamadan geçerek Allah'a kavuşması fikri sunulur.

Kurbani'de:

Ey gönül, geygilən qarayı, handan eyleme,
Bir - ilahi, büyük aileyi viran eyleme,
Hak - taaladan seda geldi, Kurbani, çok gam yeme
Hiç olamaz hanədani - Sefi viran ola.

[3, s. 127]

Kurbani bu mısralarda Allah'a olan sevgisini, Şah İsmail'e olan sevgisi ile eşleştiriyor. Bir başka şiirinde ise kendisinin sûfi buluşlarını ortaya çıkardığını söyler:

Laməkan şəhrindən geldim cana ben,
Canlar ehli bir canan'a yetiştim,
Elden - ele, kaptan - kaba süzüldüm,
Damla idim, bir umman'a yetiştim.

Bir güzel'in eleğinden elendim,
Evet dedim, belasına belendim,
Yeri, göğü yaratandan dilendim,
Gevheri aradım, kana yetiştim.

[3, s. 132]

Kurbanî bu mısralarda kendisinin sūfî buluşlarını laməkan, canan, gevher, kan tasavvuf terimleri ile anlatmaya çalışıyor. "Âşık sūfî ve Hurûfî tarikatlarının insancıl içeriğini kavramış, hatta bu tarikatları kendine "yol - erkan" bilmiştir [3, s. 132].

Hasta Kasım'da:

Camiadan xatəmə gerdiş'i dolaşım benim,
Din benim, mezhep benim, yol benim, erkan benim,
Gül benim, bülbül benim, başak benim, reyhan benim,
Yerde, gökte gılman, arş'ta asıman benim.

[3, s. 260]

Bu mısralarda Hasta Kasım tasavvufla ilgili din, mezhep, yol, erkan, gül, bülbül, başak, reyhan, insan, gılman, arş, gökyüzü ve ad terimlerinin anlam katmanlarını açmaktadır.

Âşık Elesger'de:

"Evet" deyip, yol - erkana geldim,
Tablo oldu bağrımda aşkın kitabı.
Çeşmi - nübuvvete âşık oldum,
Bu soruya verrem yüz bin cevabı.

[4, s. 49]

Başlangıçta "elif"den dersim aldım,
Elest aleminden söyledim "evet",
Gerçekten iki güzel sevdim,
Biri Muhammed, bir Ali.

[4, s. 45]

Aşağıdaki şiirde ise Âşık Elesger kendisinin Hz. Ali'ye tutumunu, dine ve şeriata göre değil, onun Allah katında sergilediği tutuma göre izah etmektedir:

Benim âlemde sultanım Ali'dir,
Benim miri - cahanbanım Ali'dir,
Ne Dârâ tanırım, ne İskender,
Benim fakfuru hakanım Ali'dir.

Cenneti zahide verdim seraser,
Benim gülzari - rizvanım Ali'dir.
Eğer her kimsenin bir şahı olsa,
Benim de şahı - şahanım Ali'dir.

[1, s. 222]

Verdiğimiz örneklerden anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan âşıkları şiirsel olanaklara sahip olan üstad sanatçılardır. Onları bu mertebeye ulaştıran ise tasavvuf şiiri, onun terimleri, anlam özellikleri ve gizli işaretleri olmuştur. Azerbaycan âşık sanatının gelişmesinde tasavvuf büyük rol oynamıştır.

Âşıklık sanatında tasavvuf görüşlerinin yansıdığı türlerden biri de destanlardır. Bildiğimiz gibi, destanlar aşk ve kahramanlık destanları olmak üzere ikiye ayrılır. Aşk destanlarının "üstadname"sinden tutun da "duvakkapma"sına kadar sûfi görüşmeleri yansır. Böyle destanlardan "Leyla-Mecnun", "Aslı-Kerem", "Kurbanî", "Abbas-Gülgez", "Tahir-Zöhre" ve başka aşk destanlarında kullanılan buta, atışma, mücadele, vüsal, duvakkapma bölümlerinde tasavvuf görüşmeleri yansımaktadır. Bu destanlarda butanı âşık ve maşuk Hz. Ali'den, kırklardan, erenlerden, kalenderlerden, dervişlerden alır. Hz. Ali'ye mevla olarak hitap edilir, Allah'ın güzel isimleri gibi "Esmâül-Hüsna" kelimesi kullanılır. Örneğin, "Kurbanî" destanında buta aldıktan sonra söylenen şiirde tasavvuf terimleri çok kullanılır.

Uyumuştum, üstüme geldi erenler,
Sefil, ne uyudun, uyan dediler.
Uyandım gafletten açtım gözümü,
Al, ab-ı Kevserden iç, kan, dediler.

Uyandım gafletten, açtım gözümü,
Erenler payine sürttüm yüzümü,

Dindirdiler, hak söyledim sözümü,
Doksan bin kelime beyan dediler.

Kurbani, batıyorsun gam deryasına,
Avcı'nın meskeni dağ arkasına,
Bir taraması verirsin gönül pasına,
Âşıkı maşuka kurban dediler.

[5, s. 43–44]

Bu şiirde erenler, ab-ı kevser, beyan, kurban, gönül pası, âşık, maşuk, doksan bin kelime gibi kavramların tasavvufî anlamları ruhsal âlemle ilgili olup, Kurbanî'nin de üstadından aldığı dersin üst mertebesidir.

"Kitabi-Dede Korkut" ve "Köroğlu" destanlarında da irfânî konular ehl-i âşıkların Allah katında evliya, âşık derecelerine ışık tutmaktadır. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında Dede Korkut'un ağzından söylenen kelimeler, cümleler, örneğin, "beyaz alında beş kelime dua kıldık", "aksakallı baban yeri uçmağ olsun", "beyaz birçekli annen yeri cennet olsun", "ölüm vakti geldiğinde ari imandan ayırmasun", "günahınızı Muhammed Mustafa'ya bağışlasın" cümleleri irfan ve tasavvuftan haber verir.

"Köroğlu" destanında da sûfî dünya görüşün öğelerine çok rastlanır. Bu da "Köroğlu" destanının âşık yaratıcılığı olması, Köroğlu'nun kendisinin âşık olması, onun ağzından söylenen tasavvuf görüşlerinin XVI. yüzyılın ürünü olması ile ilgilidir. "Ali erkek" kolunda Alı/Alî isminin değişmiş şekli, toprak anlamına gelmesi (Türkmen "Goroğlu"unda "gor" sözünün mezar - toprak anlamında olması, kahramanın gor oğlu olması, Alı/Alî adının toprak anlamına gelmesi), Hz. Ali'ye Ebu Turab - toprağın babası denmesi vs. irfânî anlamda Ali erkeği Hz. Ali'ye yaklaştırır. Demek ki, Ali Köroğlu'nun sadece biyolojik - fiziksel anlamda babası değil aynı zamanda ruhani babasıdır. Bunu destanın yirminci bölümünde söylediği koşmada görmekteyiz:

Canım babacığım, nasıl türkü söylerem,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.
Kadir Allah verdi benim payımı,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali verdi, içtim kadehini,
Kaybetmişim, iyi buldum caddeyi

Hak yükseltti bu türkeman zadeni,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali qurşuyuptur belimi,
Uzun edip düşman üstüne dilimi,
Terk ediyorum Celali tek elimi,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

Ağam Ali görünmüştür gözüme,
Hak kapusu açılmıştır yüzüme,
Köroğluyum, bir kulak ver sözüme,
Aç kulağın, sözlerimi duy bir.

[6, s. 457]

Koşmada rastlanan "Kadir Allah verdi benim payımı", "Ağam Ali verdi, içtim kadehini", "Ağam Ali qurşuyuptur belimi", "Ağam Ali görünmüştür gözüme", "Hak kapusu açılmıştır yüzüme" cümleleri derin anlamlara sahip irfânî düşüncenin ürünü olarak dikkat çekmektedir. "Köroğlu" destanının çoğu varyantında bize ulaşmış olan tasavvuf görüşleri, basit bir düşüncenin ürünü olmayıp çağların sınavından geçen tasavvuf felsefesinin destana yansıyan geniş tesiridir.

KAYNAKÇA

1. Fahrettin Salim. Milli hafıza sisteminde irfan ve tasavvuf. Bakü: Bilim ve eğitim, 2010, 460 s.
2. Caferoğlu Ahmet. XVI. Yüzyıl saz şairlerinden Tufarganlı Abbas. /Ahmet Caferoğlu. Seçilmiş eserleri. Bakü: Mütercim, 2008, 408 s.
3. Namazov G. Ozan-âşık sanatının tarihi. Bakü: Bilim ve eğitim, 2013, 480 s.
4. Aşık Elesger. Eserleri, destan, rivayetler, hatıralar. Bakü: Doğu-Batı, 1999, 577 s.
5. Azərbaycan destanları. Beş ciltte. I. cilt. Bakü: Lider yayıncılık, 2005, 391 s.
6. Köroğlu. Bakü: Seda, 2005, 751 s.

Андатпа

Сопылық дәстүр жыраулық өнердің дамуында маңызды рөл ойнайды. XV ғасырдан бастап жыраулық өнерге сопылық дәстүрдің әсері тие бастаған. Орта ғасырда Өзбайжан жыраулары өлеңдерінде Мұхаммед пайғамбар мен Өзірет Әліге мадақ айтылған.

Жыраулардың шеберлігі сопылық пікірге, дәстүрге сәйкес келмегені үшін уақыт өте келе сопылық идеология ғашықтық жырларда көрініс таба бастаған. Жыраулардың батырлық жырларындағы Қызыр ата, Қыдыр ата, Илияс ата секілді қасиетті кісілердің бейнесі сопылық жырларда да жырланып, Өзірет Әлі секілді дін

ғұламалары мен дәруіштердің елге қызметі тілге тиек етілген. Бұл сынды жырларда исламдық идеологияның әсері байқалады. Ислам мен шариғаттың қағидаларына бағынбаған сопы жыраулар Мұхаммед пайғамбар мен Әзірет Әлі секілді дін ғұламаларының есімдерін лирикалық жырларға қосып жырлаған. Мақалада лирикалық поэзия мен жырлардағы ғашықтардың сопылық ойларының 4 кезеңі (шариғат, тариқат, ақиқат, мағрифат) суреттеліп, Құдайға құлшылықтары сипатталған.

Кілт сөздер: сопылық, жыршы, жырау, эпос, жыраулық өнер, Әзірет Әлі
(Р.М.Алиев. Әзербайжан жыраулық өнеріндегі сопылық дәстүр)

Аннотация

Суфизм играет важную роль в развитии ашугского искусства. Начиная с XV века ашугское искусство начало развиваться именно под влиянием мировоззрения суфизма. Азербайджанские ашуги средних веков упоминали пророка Мухаммада (с.а.с.) и Хазрета Али особенными суфийскими именами-терминами.

Из-за несоответствия с мировоззрением суфизма, ашугское искусство постепенно уступало свое место любовным эпосам, широко отображающим идеологию суфизма. В ашугских эпосах такие святые личности как Хызыр, Хыдыр Ильяс часто начинали уступать свое место религиозным святым, таким как Хазрет Али, праведник, дервиш, сейид и т.д. Здесь в основном чувствовалось влияние религии ислам. Суфийские ашуги, не соответствующие исламскому шариату, внося в любовные эпосы имена таких религиозных личностей, как пророк Мухаммад (с.а.с.), Хазрет Али, они воспринимали их подлинность как критерий. В статье описывается прохождение возлюбленных через 4 этапа (шариат, течение, нрав, истина) в соответствии с мышлением суфизм как в ашугской поэзии, так и в любовных эпосах, и таким образом воссоединение с Аллахом.

Ключевые слова: суфизм, суфи, озан, ашуг, Хазрет Али, эпос
(Р.М. Алиев Суфизм в азербайджанском ашугском искусстве)

E. Latifova

Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan
(e-mail: eletifova@mail.ru)

**Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi Halkının Geleneksel Halk
Oyunlarında Kadim Türk Folklorunun İzleri**

Özet

Türk halklarının tarihsel olarak Kafkasya'da eski kökleri bulunmaktadır. Türk dili, çok uluslu Kafkasya bölgesinde Orta Çağın başlarından itibaren yerli halklar arasında önemli bir iletişim aracı haline gelmiştir. Aynı zamanda Türkler kendi dilleriyle birlikte, eski halk gelenekleri de dahil olmak üzere kültürlerini bölge halkına aktarmışlardır. Bunun ispatını Kafkasya'nın farklı bölgelerinin folklorunu araştırırken gözlemek mümkündür.

Bu çalışmamızda, farklı etnik özelliklere sahip Kafkasya bölgelerinden biri olan Kuzey Batı Azerbaycan halklarının halk oyunlarını ele alacağız.

Bahsedilen oyunların bir bölümü tarafımızdan 1996-2015 yılları arasında saha çalışması yapılan ve bahsi geçen bölgede hem gözlemlenmiş, hem de yerel nüfusun yaşlı temsilcileri ile görüşülerek kaydedilmiştir.

Araştırmamız gösteriyor ki, bölgenin etnik çeşitliliğine rağmen halk oyunlarında büyük yakınlık gözlemlenmektedir ve bu yakınlığın oluşmasında Türk kültürünün önemli rolü olmuştur. Öte yandan, oyunlarda kullanılan birçok araç gereç, özel söz vs. bu oyunlarla diğer Türk halklarının oyunları arasında büyük ilişki olduğunu göstermektedir. Hatta bu oyunların derinlemesine incelenmesinin eski Türk katmanlarını gözlemlemeye imkân vereceği kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türk, folklor, Tuğay Melik, Kafkasya

E. Latifova

Doç. Dr., Baku State University, Baku, Azerbaijan
(e-mail: eletifova@mail.ru)

**Traces of Ancient Turkish Folklore in the Traditional Folk Dance of the
People of the Northwest Region of Azerbaijan**

Abstract

Historically, Turkic people have ancient roots in the Caucasus. The Turkic language has become an important way of communication among indigenous peoples since the beginning of the Middle Ages in the multinational Caucasus region. At the same time, the Turks, along with their own language, transferred their culture to the people of the region, including ancient folk traditions. The proof of this we can observe while researching the folklore of different regions of the Caucasus. In this study, we will discuss the folk dances of the people of North West Azerbaijan, one of the Caucasus regions with different

ethnic characteristics. Some of these games were observed and recorded, from the words of elderly representatives of the local population in the region where the fieldwork was conducted between 1996 and 2015.

Our research shows that despite the ethnic diversity of the region, great similarity is observed in folk dances and Turkic culture has played an important role in the formation of this affinity. On the other hand, there are many tools used in games – materials, special words, etc. This shows that there is a great connection between these folk games and the games of other Turkic peoples. Moreover, deep examination of these games will allow us to better observe the old Turkic layers.

Keywords: Azerbaijan, Turkic, folklore, Tugay Melik, Caucasus

Giriş

Halk oyunlarına yüzyıllar boyunca toplumların yaşam tarzı, geçimi, emeği, millî-manevi değerleri, hatta tarihi ve etnik meseleleri bile yansımıştır. Böylece halk oyunları, halkın tarih, dil, din ve inanç hafızasının temel verileri olarak da kabul edilebilir. Halk oyunlarına pedagoji ve psikoloji ilmi açısından bakıldığında bir takım ilginç hususlar görülür. Öyle ki halk oyunları, toplum üyelerinin ruhunu, fiziksel gücünü sağlamlaştırmak; idrak, fantazi, çeviklik gibi nitelikleri geliştirmek için çok değerli birer araç olarak kabul edilebilir.

Diğer uluslarda olduğu gibi, Azerbaycan halk oyunlarının da kökleri çok eski tarihe sahiptir. Bu oyunlar yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa geçerek halkın geçiminden ve geleneklerinden etkilenecek daha da zenginleşip gelişmiştir. Nesilden nesile aktarılan oyunlarda halkın düşünce tarzı, istekleri ve işleri yansıtılır [1, I hisse, s. 246]. Bu nedenle de halk oyunlarını inceleyerek bir anlamda onları yaratıp geliştirmiş halkın geçtiği tarihi yolu da izlemek mümkündür. Azerbaycan halkının oyunları, eğlence ve âdetleri; doğa güçleri ile mücadele, tarım ve hayvancılıkla sıkı ilişki içerisindedir [2, s. 44].

Araştırmamıza göre bahsi geçen bölgedeki yaygın halk oyunları şöyle sıralanabilir: 1) Mevsimsel Oyunlar: "Menekşe", "Seyran", "Tuğay Melik" vs.; 2) "Mezheke" denilen Tiyatro içerikli oyunlar: "Han-han", "Kuşkuş" vs.; 3) Spor içerikli oyunlar: "Dire-dövme", "Kara kazan", "Cıdır"; 4) Çocuk Oyunları: "Yaşın-bacı", "Top-yığın", "Çiling-ağaç", "Kalakurma" vs.

Yöntem

Ele alacağımız konunun tetkik edilmesinde çeşitli yöntemlerden yararlanmaya çalışacağız. Bunlar içerisinde Azerbaycan halk oyunları hakkında yazan yazarların verdikleri malumatları ve oyun çeşitlerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, incelenen bölgede yerli yaşlı kuşak

temsilcilerinden konuyla ilgili topladığımız bilgilerin analizi ve karşılaştırılması; ayrıca XIX-XX yüzyılın başlarında bölgede olmuş ve gördüklerini kaleme almış Rus ve diğer yazarların verdiği bilgilerin araştırılması ve diğer verilerle kıyaslanması gibi yöntemleri kullanmaya çalışacağız. Bu verilerden başka bir takım oyunlarla ilgili bilgiler hakkında ise XIX-XX. yy'ın başlarına ait Rus tarihçi ve seyyahların eserlerinden istifade edilmiştir. Bunların içerisinde özellikle A. Fon-Plotto, Q. Paradov, M. Canaşvili, N. Veydenbaum gibi yazarların kendi gözlemleri temelinde yazdıkları eserleri geçmişte burada yaygın oynanan halk oyunlarını incelemek için çok değerlidir.

Araştırmamızda yerel yazarların verdikleri bilgiler de etnoloji biliminin ilkelerine uygun olarak kaynak gibi geniş şekilde yer almıştır. Bu amaçla incelenen bölgede yürüttüğümüz çalışmalarda yerli yaşlı sakinlerin konuyla ilgili verdikleri bilgileri de yazarak analiz ettik.

Azerbaycan halk oyunları hakkında farklı yazarlar tarafından bazı eserler kaleme alınmıştır. Bu yazarlar, Azerbaycan halk oyunlarının çeşitli prensiplere dayalı olarak sınıflandırılmalarını da yapmışlardır. Örneğin, M. Arif, oyun ve törenleri dört gruba ayırmaktadır:

- 1) Düğün-aile törenleri;
- 2) Takvim törenleri;
- 3) Oyun ve eğlenceler;
- 4) Halk tiyatrosu [3, s. 11].

R. Tahirov ise Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesi halkı arasında yayılmış oyunları katılımcılarının hak ve iç yapılarına göre birkaç gruba ayırır [4, s. 219]. Yazara göre katılımcıların bu tür dağılımı, geçmişte mevcut olan sosyal ilişkileri ve toplumun gelişme aşamalarını tespit etmeye yardımcı olur.

Bu çalışmamızda farklı etnik özelliklere sahip Kuzeybatı Azerbaycan halklarının halk oyunlarını ele alacağız.

Bahsedilen oyunların bir bölümü tarafımızdan 1996-2015 yılları arasında saha çalışması yapılan ve bahsi geçen bölgede hem gözlemlenmiş, hem de yerel nüfusun yaşlı temsilcileri ile görüşülerek kaydedilmiştir. Bu verilerden başka bir takım oyunlarla ilgili bilgiler hakkında ise XIX-XX. yy'ın başlarına ait Rus tarihçi ve seyyahların eserlerinden istifade edilmiştir. Bunların içerisinde özellikle A. Fon-Plotto [5, s.1-62], G. Paradov [6, s.25-27], M. Canaşvili [7, s.244-273], N. Veydenbaum [8, s.434] gibi yazarların kendi gözlemleri temelinde yazdıkları eserleri, geçmişte burada yaygın olarak oynanan halk oyunlarını incelemek için çok değerlidir.

Bulgular

Konuyla ilgili olarak gerçekleştirmiş olduğumuz çalışmamızda ulaşabildiğimiz verileri toplayıp sistemleştirdikten sonra vardığımız kanaate göre, araştırılan bölgedeki oyunlar tarafımızdan aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1) Mevsimsel Oyunlar: "*Menekşe*", "*Seyran*", "*Tuğay Melik*" vs.;

2) "*Mezheke*" denilen Tiyatro içerikli oyunlar: "*Han-han*", "*Kuş-kuş*"

vs.;

3) Spor içerikli oyunlar: "*Dire-dövme*", "*Kara kazan*", "*Cıdır*";

4) Çocuk Oyunları: "*Yaşın-bacı*", "*Top-yığın*", "*Çiling-ağaç*", "*Kalakurma*" vs.

Bu çalışmamızda, yukarıdaki gibi gruplandırmış olduğumuz oyunları, kısa da olsa, gözden geçirip analiz edeceğiz.

1. Mevsimsel Oyunlar

«Benevşe» (Menekşe – E.L.), "*Seyran*", "*Tuğay Melik*» oyunları mevsimsel oyun ve eğlencelere dahil edilebilir. Öyle ki, katılımcılar "*Menekşe*" oyununu genellikle yaz geldiğinde, yani menekşeler yetiştiğinde; ve ekseriyetle kız ve gelinlerin dağa geleneksel yaz gezisi («*Seyran*») sırasında oynarlardı. «*Seyran*» oyunu, XVI-XIX. yy'da hüküm sürmüş İlisu Sultanlığı'nın İlisu, Sarıbaş, Ağçay ve diğer dağ ve kırsal yerleşimlerinde özellikle yaygındı [9, s. 258].

Mezkûr oyun, aynı zamanda, Azerbaycan'ın Şeki, Zaqatala, İsmayılı, Gebele, Gazah, Tovuz ve diğer bölgelerinde de yaygındır [4, s. 220]. Bu geleneğin bir önemi daha vardı: şöyle ki, onun katılımcıları hem de erken bahar mevsiminde yeni çıkmış, yenilebilir otlardan da toplayıp (dağ ısırganı, nane, kuzu kulağı vb.) eve getirir ve onlardan lezzetli yemekler hazırlarlardı. Bilgi verenlerin kayıtlarına göre, genellikle ilgili katılımcılar belli dağlara çıkarlardı. Öyle ki, İlisu'nun mezkûr kadınları Yezli dağa, Sahur köyünün kadınları ise Gaşel dağa çıkarlardı (*Seyran* ve *Menekşe* oyunları hakkında bilgi Sahur köy sakini Hacıyev Habibullah Abdullah oğlundan ve İlisu köy sakini Yusifova Nazlı Rahim kızından alınmıştır).

Genellikle *Seyran* katılımcıları eve akşam döndüklerinden kendileri ile yemek rezervi alıyorlardı. Oyun katılımcıları iki gruba ayrılır; ve 6-7 metre mesafede karşılıklı dizilirlerdi. Ve oyun şu sözlerle başlardı:

-Menekşe

- Bentten düşer!

- Bizden size kim düşer?

- Falan kimse düşer (rakip gruptan bir isim çekilirdi).

Adı geçen kendi destesini terk ederek yüz yüze durdukları desteye doğru koşar; onun amacı bu destenin zincirini kırarak bu takımın bir üyesini beraberinde alıp kendi takımına dahil etmekten ibarettir. Eğer bunu yapamazsa, o zaman kendisi rakip takımda kalırdı. Ve oyun destelerden birinde toplam bir oyuncu kalana kadar devam ederek; sonunda tek kalan oyuncu şarkı söyleyip dans ederdi.

Bilgi verenlerin kayıtlarına göre, geçmişte bu oyunu kızlarla birlikte erkek çocuklar da oynuyorlardı. Oyun katılımcılarının cinsinden bağımsız olarak eşitlik ilkesi temelinde oynanır ve katılımcıların gücünü belli ederdi. Kız rakip gruptan istediği oğlanın adını; oğlan ise istediği kızın adını çağırabilirdi. R. A. Tahirov'a göre, bu kural arkaik dönemde mevcut olmuş cinsler arasındaki eşitliği içermektedir [4, s. 220].

«Tuğay Melik» oyununu da genellikle, yazın gelişi ile oynamaya başlıyorlardı. Aynı zamanda bu oyunu düğün törenlerinde ve bayramlarda (örneğin, Nevruz bayramında) da oynuyorlardı. Bu oyuna kızlar da katılabiliyorlardı. Oyun katılımcıları beraber iki gruba ayrılıyor ve belli mesafe aralığında yüz yüze duruyorlardı. Oyunun esas muhteviyatı şer değişmesinden ibaret idi. Yüz yüze durmuş rakip gruplardan her biri, sırayla rakibi yönünde, sonra ise geriye hareket ediyorlardı. Her destenin üyelerinde bir-iki kaval da olurdu. Hareket sırasında grup üyeleri kaval çalıyor, dans ediyor ve Tuğay Melik şarkısından bir bent okuyorlardı. Bu oyun, kelimelerin anlamının ve fikrin sürekliliğinin beklendiği gerçek değişme - şiir yarışması oluyordu. Değişimde çeşitli doğaçlamalara yol veriliyordu ve oyun sırasında katılımcılar çok kez doğrudan konu ile ilgili yeni şiir bentleri uyduruyorlardı. Bu fıkralar daha çok bayatı türünde düzenlenirdi [10, s. 5]. Kaydettiklerimize örnek olarak oyun sırasında katılan ve bugün de yaşlı sakinlerin hafızasında kalan bazı şiir bentlerine dikkat edelim:

Mahallede koç yatıbtır, Tuğay Melik,
Koç boynuza çatıptır, selam aleykum!
Zavallı koçun kolları, Tuğay Melik,
Kuru yerde kalmıştır, selam aleykum!

Gök mahallede Gök çeşme, Tuğay Melik,
Gel gidelim su doldurak, selam aleykum!
Aşkımınla sevdim seni, Tuğay Melik,
Şimdi nasıl ayrılalım, selam aleykum!¹

---

¹ Emircan köy sakini Memmedov Dostu və İlisu köy sakini Ahmədova Laləzarın verilerine görə kaydedilmişdir.

Oyun yarışan taraflardan birinin şiir rezervi, yani yenilerini uydurma imkânları bitinceye kadar devam ediyordu. R. A.Tahirov'un makalesinde bu oyun fazla tetkik edildiğinden, biz onun tüm aşamaları üzerinde durmuyoruz [4, s. 222].

2. "Mezheke" Denilen Tiyatro İçerikli Oyunlar

Geçmişte yerel halk arasında "mezheke» adı ile adlandırılan tiyatro performansları da yaygındı. Bu oyunlarda genellikle halkın yaşamı ile ilgili gösteriler hazırlanır, sosyal eşitsizlik, beylerin bencillikleri ve düşük silkin temsilcilerinin sıkıntılı ağır durumu açık şekilde tarif edilirdi. "Han-han" ve "Kuş-kuş" ifadeleri buna örnek gösterilebilir.

Tiyatro oyunlarından düğün törenlerinde de faydalanılırdı. Böyle oyunlar arasından "Nene can" oyununu özellikle ifade etmek istiyoruz. Bu oyunda katılımcılar, gelin tarafının temsilcileri ve bey tarafının temsilcileri olarak iki gruba ayrılırlardı. Bu iki grup yüz yüze durur ve şarkı bentleri aracılığıyla herkes bir birine kendi tarafının arzu ve isteklerini bildirirdi. Örneğin, gelin tarafı gelin için gereken eşyaları sıralarlar bey tarafı ise şarkı formunda bu istekleri kabul ediyor veya kaçınmaya çalışıyordu. Örnek olarak bu oyundan bir kaç pasaj göstermemizde fayda vardır.

(Gelin tarafı)

Suyum soğuktur, nene can!
Hamamım yok, nene can!
Hamama gitmek isterim
Başörtüm yok, nene can!

(Bey tarafı)

Ne yalvarırsan neneye!
Oğlan gedibtir pazara,
Örtü alıp gönderecek,
Hurcun düşürüp gönderecek!

(Gelin tarafı)

Suyum soğuktur, nene can!
Hamamım yok, nene can!
Hamama gitmek isterim
Arhalığım¹ yok, nene can!

---

¹ Arhalık, geçmişte halk arasında mont benzeri bir kadın giyimine verilen isimdir.

(Bey tarafı)

Ne yalvarırsan neneye!
Oğlan gitmiştir pazara
Arhalığını gönderecek,
Yengeye verip gönderecek.
Hurcun düşürüp gönderecek!

Böylece bir çok gelin eşyasının adı sıralanırdı ve sonunda mutabık kalındıktan sonra onay şarkısı söylenirdi [11, s.74

Değişimde gelin ve beye de tarif veriliyordu. A.Fon-Plotton'un kaydına göre, erkek güzelliğinin ideali hobi kuşu olarak görülüyordu, kadın ise daha çok tavus kuşu, keklik, kuğu, ceylanla, çeşitli çiçeklerle kıyaslanırdı [5, s. 39].

Bu karşılıklı değişme biçimindeki tartışmalar birkaç saat sürebilirdi. "Nene can" oyununda tiyatro gösterileri yeterince geniş yer alıyordu. Bilindiği gibi, bu gösteriler eski dönemde meydana gelmiş; halk tiyatrolarının kökleri ise geleneksel halk sanatı ile yoğun şekilde birbirine bağlıdır [3, s. 4].

3. Spor İçerikli Oyunlar

Azerbaycan'ın diğer bölgeleri için de tipik olan «dire dövme" veya "Karakazan» ise spor oyunları idi.¹ "Dire dövme" oyununda çocuklar iki gruba ayrılıp, bir dairesel çizgi çizerek kura çekiyorlardı. Kura hangi gruba düşse o grup çembere giriyor ve çocuklar birer ayağının altına bir toka (kemer) koyuyordu. Çemberin dışında kalanlar tokayı almaya çalışırlar; dairedekiler ise ayakla vurur ve tokaları almaya izin vermezlerdi. Dairenin içerisinde olanlar kenardakilerden birine ayakla vursa, dairedeki çocuklar daireden çıkar, kenardakiler daireye girerlerdi. Dışarıdaki bir oyuncu içeridekilerden birini eliyle tutup çemberden çıkarabilse, onu bir kişiye havale edip saklar ve sahipsiz kalmış tokayı almaya çalışır. O zaman içeridekiler hem kendi tokalarını, hem de dışarıdaki arkadaşlarının tokasını korurlardı. Veya tam aksine, içeridekiler dışarıkilerden birini tutup daireye çekseler, gruplar yerlerini değiştirlerdi. Dışarıdaki çocuklardan biri tokayı ele geçirirse, dairenin içindeki çocuklara toka ile vurur, ayakları altındaki tokaları çemberden kenara çıkarıp almaya çalışırdı. Hangi grup tokaların

---

¹ Malumat veren: Deymedağlı köy sakini Muradov Cuma Şirin oğlu, 1922 yılında doğdu.

tamamını ele geçirirse o grup oyunu kazanmış sayılırdı. Ve dairedekiler ayaklarından biri çizgiden çıkmamak kaydıyla diğer gruptan birini diğer ayağı ile vurana kadar dışarıdakiler içeridekileri toka ile döverlerdi (Sözlü halk edebiyatı, Çocuk folkloru, 2007, s. 66). Bu oyun sadece Azerbaycan'ın birçok bölgesinde değil, aynı zamanda diğer Türk halklarının yaşadıkları bölgelerde de yaygındır.

Geçmişte yerel halk arasında “cıdır” olarak adlandırılan ve açık alanda düzenlenen at yarışları çok yaygındı. Cıdır yarışları, beyler tarafından tatil ya da herhangi bir olay nedeniyle düzenleniyordu. Böyle yarışlarda galip gelen ödüllendirilirdi [11, s. 260].

4. Çocuk Oyunları

Tetkik edilen arazide yaygın çocuk oyunlarından “Yeşinbacı”, “Topkalak”, “Çiling ağaç”, “Kalakurma” vs. gibi oyunlar örnek olarak gösterilebilir. Yeşinbacı oyununu hem kızlar, hem de erkekler oynardı. Bu oyun, gözü bağlı oyunun bir benzeri oyun idi [11, s. 260]. Topkalak oyununda katılımcılar iki takıma bölünürlerdi. Oyuncular elde yaptıkları küçük topla çubuk kalağını vuracaklardır. Topu rakip takıma vermemek için oyun katılımcılarından beceri ve çeviklik isteniyordu. Topkalak oyunu kendi kurallarına göre bir anlamda Rus lapta oyununu andırıyordu. Yukarıda belirttiğimiz oyunlardan farklı olarak Çiling ağaç veya Kalakurma oyunlarında katılımcılar takımlara bölünürdü, herkes kendi özel yeteneğini göstermekteydi. İlk oyunda katılımcıdan, iki ucu sivri çubuğu, yani Çiling ağacı daha uzak mesafeye atmak isteniyordu. Her atıştan sonra mesafe aynı ağaçla ölçülürdü. Kalakurma oyununda her katılımcı, 4 cevizden (cevizler piramid şekilli 3'ü altta, biri ise onların üstüne konuluyordu) kale kuruyordu. Sonra oyundan önce yapılan kuraya göre oyunculardan biri 2-3 metre mesafeden elindeki «saqqa» adı ile anılan en büyük ve en ağır cevizle kaleleri vurmaya çalışıyordu. Atıcı ceviz kalelerini vurmada başarılı olursa o zaman vurulmuş kalelerdeki cevizler onun olurdu. O, hedefi vuramayınca kadar oyunu sürdürüyordu. Genel olarak ise oyun sadece bir katılımcı kalana kadar devam ediyordu. Son kalan oyuncu kazanan olarak kabul ediliyordu. Dağ köylerinde doğal koşullara bağlı olarak Kalakurma oyununda ceviz yerine taş kullanılırdı.

Sonuç

Araştırmamız gösteriyor ki, bölgenin etnik çeşitliliğine rağmen, halk oyunlarında büyük yakınlık gözlemlenmektedir. Öte yandan, oyunlarda

kullanılan birçok araç gereç, özel söz vs. bu oyunlarla diğer Türk halklarının oyunları arasında büyük ilişki olduğunu göstermektedir. Özellikle mevsimsel halk oyunları derinlemesine incelendiğinde eski Türk katmanlarını gözlemlemeye imkân sunacağı kanaatindeyiz.

Sonuç olarak belirtebiliriz ki, bir yandan yüksek teknolojilerin hızla geliştiği, diğer yandan da küreselleşmenin derinleştiği yüzyılımızda halk oyunlarının araştırılması ve korunarak yaşatılması ile onların taşıyıcıları olan halkların kendine özgü tarihi ve geleneklerinin korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakü, I bölüm, 1988.
2. Teylor, E. Pervobitnaya Kultura. Moskva, Nauka, 1939.
3. Arif, M. Azərbaycan Halk Teatırı. *Trudi İnstitutu Literaturı im.Nizami, t. I*, Bakü, 1954.
4. Tahirov R.A. O Nekotorıx Bitovıx İqrax Severo-Zapadnıx Rayonov Azerbaydjana. *Azerbaycanskiy Etnoqrafiçeskiy Sbornik, vıp.2*, 1965, s.218-227
5. Fon-Plotto, A. Priroda i Lyudi Zakatalskogo Okrugı . SSSKG, vıp.4. Tiflis, 1870.
6. Paradov, Q. Nekotorıye Podrobnosti Puteşestviya Musulma, 1903.
7. Canaşvili M. Kratkiy Oçerk Kaxskogo Uçastka. Trudi KOSX, 3, Tiflis, 1887
8. Azərbaycan Edebiyatı İncileri. Bayatı, Koşma, Tecnis (1988). Bakü, I bölüm
9. Veydenbaum N.G. Putevoditel po Kavkazu. Tiflis, Tipografiya glavnonaçalstvuyuşego grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1888. 434 s.
10. Latifova, E.M. Geçmiş İlisu Sultanlığı Ahalisinin Sözlü Halk Edebiyatı. Bakü Üniversitesi Haberleri, Sayı 4, 2000. s.72-82
11. Latifova, E.M. İlisuyskoye Sultanstvo. Bakü, Şarq-Qarb, 2010. 400 s.
12. Zakatalskogo Okrugı v Mekku. SMOMPK, vıp.32. Tiflis, s.25-27.

Андатпа

Тарихи тұрғыдан алғанда түркі халықтарының ежелгі тамыры Кавказ жерінде де бар. Осы орайда түрік тілі, көп ұлтты Кавказ аймағында орта ғасырдың басынан бері жергілікті халықтар арасында маңызды қарым-қатынас құралы болған. Сонымен қатар түріктердің тілімен бірге ежелгі халықтық дәстүрден бастау алған ұлттық мәдениеті де осы аймақтың халқына әсер еткенін Кавказдың әртүрлі аймақтарының фольклорын зерттеу кезінде байқадық. Мақалада түрлі этникалық топтар мекендейтін Кавказиядағы Солтүстік-Батыс Әзербайжан халқының ұлттық ойындары қарастырылды. Бұл ойындардың кейбірі 1996 - 2015 жж. аралығында аталған аймақта жүргізілген зерттеу барысында егде жастағы кісілермен сұхбат жүргізу барысында жазылып алынды. Біздің зерттеуіміз аймақтың этникалық ерекшелігіне қарамастан, ұлттық ойындарда үлкен ұқсастық байқалатындығын және түрік мәдениеті осы жақындықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Екінші жағынан, ойындарда қолданылатын көптеген құрал-жабдықтар, арнайы сөздер және т.б. ұқсастықтар түрік халықтарының ойындарымен байланысын көрсетеді. Шын

мәнінде, бұл ойындарды терең талдау арқылы ежелгі түріктік қабаттарды байқай аламыз.

Кілт сөздер: Әзербайжан, түрік, фольклор, Кавказ, Туғай Мелик
(Э.Латифова. Әзербайжанның солтүстік-батыс аймағын мекендеген халықтарының дәстүрлі халықтық ойындарындағы көне түрік фольклорының іздері)

Аннотация

Исторически тюркские народы имеют древние корни на Кавказе. С начала средневековья тюркский язык стал важным средством общения между коренными народами в многонациональном Кавказском регионе. В то же время тюрки, наряду с собственным языком, передали свою культуру жителям региона, в том числе и древние народные традиции. Доказательством этому можно наблюдать при исследовании фольклора разных регионов Кавказа.

В данном исследовании мы рассмотрим народные игры народов Северо-Западного Азербайджана, одного из кавказских регионов с различными этническими особенностями.

Некоторые из этих игр были замечены и зафиксированы, со слов пожилых представителей местного населения в регионе, где нами были проведен полевые работы в период с 1996 по 2015 год.

Наши исследования показывают, что, несмотря на этническое разнообразие региона, в народных играх наблюдается большое сходство, и тюркская культура сыграла важную роль в формировании этого родства. С другой стороны, есть много инструментов, используемых в играх – материалы, специальные слова, и т. д. Это показывает, что существует большая связь между этими народными играми и играми других тюркских народов. Более того, глубокое изучение этих игр позволит нам лучше рассмотреть древнетюркские пласты.

Ключевые слова: Азербайджан, тюрк, фольклор, Туғай Мелик, Кавказ
(Э.Латифова Следы древнего тюркского фольклора в традиционных народных играх народов Северо-Западного региона Азербайджана)

Ye.Alashbayev¹, Sh.Usenbayeva², Ye.Dzhasymbekov²

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz)

² Department of Turkish Language and Literature, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (shynar.usenbayeva@ayu.edu.kz yerali.jassinbekov@ayu.edu.kz)

The History of Ancient Kazakh Literature and its Study

Abstract

Literature is a beautiful image of life, and is closely connected with the history of the people and the history of literature. The art of artistic expression is a view of the spiritual life of country and as its significant domain was formed and developed with the history of the country. If we consider the human mind, creative thinking as a historical phenomenon that develops in thousand years, then the literature is undeniable achievement of an idea of art in the history of mankind. The history of the national literature is one of the main issues of periodization. Because before the independence of Kazakhstan, the problem of periodization in two thousand years old Kazakh literature had not been investigated.

That's why this article deals with the revealing of sources of Kazakh literature, dividing the distribution of the periods in the history of Kazakh literature went through a long history. In addition, to investigate its development ways, we divide into periods and promote scientific works to generation. And we will also consider the teaching ways of literature.

Keywords: ancient literature, age, spiritual, literature study, history

Е.Алашбаев¹, Ш.Үсенбаева², Е.Жасымбеков²

¹ PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан (yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz)

² Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (shynar.usenbayeva@ayu.edu.kz yerali.jassinbekov@ayu.edu.kz)

Қазақ әдебиетінің тарихы және оның зерттелуі

Аңдатпа

Әдебиет өмір шындығының көркем бейнесі десек, әдебиет тарихы да халық тарихымен тығыз байланысты. Еліміздің рухани өмірінің жарқын көрінісі, елеулі бір саласы ретінде көркем сөз өнері ел тарихымен бірге қалыптасып дамыды. Адам санасы, ой-өрісі мыңдаған жылдар бойы жетілетін тарихи құбылыс екендігін ескерсек, әдебиет адамзат тарихындағы көркем ой жетістіктерінің бірі екендігі даусыз ақиқат. Сондықтан қолға алып отырған мақаланы жазудағы алға қойған

мақсатымыз - қазақ әдебиетінің бастау бұлақтарын анықтау, тарихын кезендерге бөлу жолындағы ізденістерде қазақ әдебиеттану ғылымының ұзақ жолдардан өткенін баян ету. Сонымен қатар әдебиет тарихының келелі мәселелерін, оның даму жолдарын зерттеп, дәуірлерге бөліп, ғылыми жүйеге түсіруге ұмтылған еңбектерді қазіргі ұрпаққа насихаттау және үйрету жолдарын қарастыру болып табылады.

Кілт сөздер: дәуір, руханият, әдебиеттану, ежелгі әдебиет, әдебиет тарихы.

Introduction

The Kazakhs are one of Turkic nations who have been dwelling lands of Turan from ancient times. Prior to Genghis Khan Invasion Kazakhs, who are related to Qypshaq group, together with other Turkic nations who originated from major Turkic tribes like Oghyz, Qarluq had settled in Turan land. Until then their languages, religion, customs and mentality had been common. It is undubious that the country which was built as Khandom in 15th century as a result of sequence of historical events, had taken its root from that shared era. Together with that shared source there came along literature as well, apparently. However, history as well as literature beginning from Khandom establishment dated back further. In this article there will be made an attempt to analyze research works implemented on early ages of Kazakh literature, and complement our understanding of the subject.

What is the objective of literature history? History of literature, as a result of investigations, singles out eras, periods and identifies spiritual heritage of each nation from emergence of literature to a certain era by deep immersion in history. It even determines what was the sample of each era, what was the cause, which circumstances there were, what historical ties there were with other fields. Taking into account that literature is spiritual wealth of every nation, it is undoubtedly a heritage handed down from senior generation to the following ones. Therefore, literature emerges from beautiful image of real life and is connected to history of the humanity. For that reason one of the essential issues of literature history of each nation is considered to be dating. In this connection, our scholars have repeatedly spoken about insufficient works being done in terms of dating our literature which had two thousand-years history span before gaining independence.

They associated the reason of this matter with the fact that Soviet totalitarian system confined history of other nations only in Soviet history. But, they put forth the ideas that this hypothesis should be re-evaluated according to requirements of the contemporary circumstances of independence, peculiarities of development of Kazakh literature from

ancient times to the present should be taken into account, development stages of literature cannot be studied apart from general historical development path of a nation. At the present, according to results of investigations, it has been clarified that the era of a feudal state on the territory of Kazakhstan encompassed the long period starting from 5th century up to 20th century. Early ages of history of Kazakh literature require probing of the main development periods of this social structure – establishment and strengthening, stagnation and crises, rebounding, coming to its twilight, and requires analysis of peculiarities of those social development processes [2, p.15].

At the present, at the initiative of Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan, line “Classical researches” has been published in 6 volumes and line “History of Kazakh literature” in 10 volumes, thus covering numerous investigations conducted in the field of literature. By making a review on those investigations we familiarize ourselves with ways of investigating our literature. The matter of investigating, dating Kazakh literature overwent long lasting debates, scientific-literary and ideological discussions in 20th century. The controversial policy of Soviet class worldview was opposed to studying of the stems and ancient history of literature of Kazakh nation. In 60-70’s of the 20th century there prevailed a mistaken opinion that history of Kazakh literature dated from Buqar jyrau of the 17th century and Abay of 19-20 century [3, p.95-98].

However, with the time passed by and changes in social life, literature also stepped into the stage of renovation and renewal. Such positive changes took place, particularly, during the “Thaw” period of the Soviet Policy, after literary debates in 1957, 1959. Nonetheless, studying the early eras of our literature started to be dealt with only towards the end of 60’s of the last century. B.Kenjebayev, the professor of literature history can be referred to as the pioneer of investigations on ancient heritage, because he was recognized for supporting the principle of dating Kazakh literature from ancient ages with strong scientific arguments, and for his adamant endeavours to fulfill those ideas [3, p.6-8].

It was not until years of toils passed that the activities aimed at complementing, systematizing, age-classifying and studying of our ancient literature were fulfilled. Research works in this respect were put in order gradually as a result of unswerving endeavors of certain scholars among which there were such figures as N. Sauranbayev, G. Aidarov, I. Kenesbayev, E. Janpeisov, A. Quryshjanov, M. Isayev, A. Ibatov,

M. Tomanov, J. Bekturov, M. Balaqayev, S. Amanjolov, R. Syzdyqova, B. Abilqasymov and other linguists who had made enormous contributions. In this connection, we can underline merits of the academician, writer M. Auezov, S. Muqanov, A. Margulan, prominent investigator of literature and folklore A. Qonyratbayev, etc. [3, p.15]. A long path did the field of Kazakh literature studies go, in a quest to identify the source of Kazakh literature and classify its history stage-wise. Towards the end of 20's there were written the first studies the objective of which was looking into development path of Kazakh literature, classifying it by periods. The work of A. Baitursynov "Guidebook of literature" (1926) was the first piece to consider Kazakh literature from scientific viewpoint and systematize ways of investigation from theoretical and historical perspectives. Therewith, literature as general was divided into two as oral and written, further subdivided into subdivisions and genres. Kazakh literature was divided into such periods as "religious era", "eloquent era", "critical era". Religious age comprised literature of religious content in Arabic and Persian, eloquent era included writings dating from times when Russian literature started exerting its influence whereas critical era refers to the period after Abay [12, p.9-11].

When grouping each historical era of Kazakh literature development throughout all bygone centuries, it is a priority task to identify their characteristic features, peculiar genres, art forms differentiating one from another. In collective monography "Literature in ancient and medieval ages" the period of Kazakh literature from early ages to 11th century was named ancient era while period from 12th century till 15th century, when Kazakh Khandom whad been established, was referred to as medieval era. Turkic scripts belonging to the ancient era comprise literary works of Saq-Ghun era, cultural heritage shared by Turkic and Chinese nations, shared literary pieces of Iranian and Turan communities, literature written at the time of Turkic-Mongol unity, Orhon-Enisey runical scripts which fall into ancient Turkic literature, literary heritage dating from Oghyz-Qypshaq era – "Qorqyt ata's book", Cuman's writing piece Codex Cumanicus, epos "Oghyznama", work "Qutty bilik" of the remarkable representative of literature of Qarahan's era - Jusip Balasaghun, legends and fables, poetic extracts of Mahmud Qashqari's book "Diwani lugat at-turk". All those pieces of writing should be classified as shared spiritual legacy of Turkic nations. Ages 11 and 12 were crucial in emergence and establishment of written literature of Turkic nations, these ages were also a transitional period prior to formation of Kazakh nation as such [5, p.65-68].

According to A.Qyraubayeva, B. Kenjebayev, who put the need to investigate literature of this era comprehensively as a subject matter to be dealt with before the sphere of Kazakh literature studies, dwelled upon lack of special studies in Kazakh which could cover that era of our ancient literature wholly. She underlined that particular monuments of the mentioned eras had been touched upon in the books “Ancient literature samples” of 1967, “Matters of history of Kazakh literature” (1974), in “Stages of establishment of Kazakh literature” (1969), “Poetry of centuries” of H.Suyinshaliev, also said that in works of M.Magawin, N.Kelimbetov, M.Joldasbekov who had studied separate ages of our ancient literature there were shared valuable opinions. That she complemented works of the mentioned scholars with her research works “Heritage of centuries” (1988), “Eposes and narratives of the East”, study guides “Ancient literature” (1996), “Literature of the ancient times” (2001), “Love book” (1985), “Turkic literature” (1988) served as an impetus for her senior advisor, talented teacher, professor B.Kenjebayev to investigate the ancient Turkic literature. Also, having highlighted that he was the successor of her scientific principles, sought to prove it. The Professor B.Kenjebayev, with the view to study early eras of Kazakh literature, trained several talented students. As a result, research work of M.Magawin “Poetry of poets and jyraws of 15-18 centuries” (1967), M. Joldasbekov’s “Artistic value of Orhon scripts” (1969), A.Kyrawbayeva’s “Love book” (1974), writing piece of Qypshaq literature, were issued. M.Magawin’s monograph called “Tune of Qobyz” (1968), N.Kelimbetov’s work “Ancient ages of Kazakh literature” (1968) were published as separate pieces. The reading book “Early Kazakh literature” (1967) composed by several researchers of the mentioned group, was also a remarkable news for its time [4, p.200-203].

The ancient-age literature incorporates different literary heritage and scripts comprising 7th to 4th century BC., 9th and 10-12th centuries. The scholars H.Suyinshaliev, N.Kelimbetov, A.Qyrawbayeva divided literature of ancient era to the following ages:

“Literature of Tengri Age” – writings, scripts, legends, eposes BC (era of Saq, Ghun, Uisin tribes – 7th century BC-4th century); literature of Turkic Qaghanate era (5-8 cent.);

Literature of Oghyz and Qarahan eras (9-10 centuries);

Literature of Mid-Turkic era or literature of Islamic era (10-12 centuries)

Literature of Altyn Orda era (12-15 centuries) [4, p.33].

In the course of dating many pieces of literary heritage have been infiltrated. The pivotal and the most well-known of them is the epos “Alyp yer Tunga” – heritage of 7th century BC. The warrior Alp yer Tunga – chief of Turks who lived in ancient times. When Alyp yer Tunga passed away his nation dedicated a memorial song to him. In the song there was conveyed a deep grieve and lamenting of Turks who had been in despair after his death. Alyp yer Tunga was described as Afrasiyap, king of Turan in the book “Shahnama” of the Iranian poet Firdowsi.

Orhon scripts refer to scripts on stones found near Orhon river of Mongolia where at some time lived Turkic tribes. They include monuments of Bilge Qagan, Kultegin, Tonykok, Ongin, Sudja, Quly-Shora. Those scripts were written at the time of Turk Qaghanate which was influential state among Turkic tribes in 7-8 centuries. Scripts were engraved on gravestones built in devotion to renowned, influential figures like Qaghan Bilge, Kultegin (commander of an army), Tonykok (council, adviser). The Turks referred to gravestones as “bitig tas” that is “scripted stone”. His cousin Yollygh tegin is believed to have composed the epos of Kultegin and had it recorded. Balbal stones were found in 18th century and were scrutinized afterwards. The first person to have understood and read runic symbols on them (similar to Kazakh symbols denoting one’s affiliation to a certain tribe) was the scholar from Denmark Wilgelm Tomsen in 1893. Orhon monuments are akin to Kazakh epos tradition in terms of raised topics and artistic features. They narrate about unity of a nation, heroes who were like shields to their people, rulers who led people. M. Joldasbekov’s work “Asyl arnalar” (Precious streams) can be considered as renewed and translated version into modern Kazakh of balbal stones [5, p.45-48].

The epos “Oghyznama” – shared piece of writing of Turkic nations which was widely spread in Jetisu, Syrdarya areas in 9th century, consisting of more than forty stories. The main character of the epos is Oghyz, his mother Aiqaghan, advisor of Oghyz Ulyq Turk, Oghyz’s sons Son, Moon, Star, Sky, Mountain, Sea. Oghyznama’s version written in Uyghur letters is preserved in Paris library. The focal idea of the epos “Oghyznama” is calling Turks for unity, upholding friendship and humaneness, fighting against external enemies. The Arabic version of the epos is extant nowadays. In 1988 Q.Omiraliev’s work called “Language of the epos Oghyz Qaghan” was published on the basis of its Uyghur version [4, p.105-108].

Qorqyt – preeminent foreteller, witch doctor, grandfather of epos narration, kuysilik (playing dombyra composition) who lived in 8th century

in Jankent town along Syrdarya, native of Turkic Oghyz tribe. The eposes narrated by Qorqyt were written in XY century. There are twelve eposes in the book "Qorqyt ata". They are as follows: "epos about Dersehanuly Buqash", "Alyp Bamsy, son of Baibori", "Erjurek Temiruly, son of Toqa", "Bisat batyr who killed Tobekoz byi", "Epos about invasion of enemies into Qazan bek's village", etc. There are two extant versions of the book "Qorqyt ata": the first one being version of Drezen consisting of twelve eposes; the second is Vatikan version consisting of 6 eposes. The first person to translate the compilation of Qorqyt's sayings and stories in 1986 was A.Qonyratbayev [4, p.55-56].

Ahmet Yassawi was a poet who was born at the end of XI century and died in 1167. He was a native of Turkistan town which had been one of remarkable centers of oriental relations along the Great Silk Way. Yassawi's book of poems 'Diwani Hikmet' – 'Book of wisdom' was written in Sufi poetry style which was widely-spread in Eastern countries. Poems, instructions in the book which advocate humaneness, decency, contentment and gratefulness were conveyed in didactical format and served as an example for poets of Syrdarya area such as Suleimen Baqyrgani, Ahmed Yugineki. The work recounts the necessity of coexistence of people through harmonizing their religious views. Yassawi's 90 disciples spread Sufism over the Central Asia, Turkey. Ahmet Yassawi's life based upon principles of Sufism, edifications in his books preached firm belief in religion, honesty in life and loving mankind. Since he was a spiritual leader not only of Kazakhs, but also of Central Asian Muslims, he was named Azret Sultan Qoja Ahmet Yasawi. People would sing his poems and spread as manuscripts. It was published several times in Qazan, Tashkent before Revolution [9, p.111-117].

Abunasyr al-Farabi – the salient scholar who lived in 870-950 yy., was specialized in the spheres of music, math, logics, philosophy, astronomy, literature studies and was called the "Second Teacher" of the East. Abunasyr al-Farabi wrote treatises and works as "Great book of music", "Viewpoints of residents of a blessed town", "Principles of poetry", etc. Abunasyr al-Farabi was born in Otyrar city, but he went to Baghdad city in search of knowledge. He left behind around 150 scientific works. Abunasyr al-Farabi's heritage falls into literature of Syrdarya area. Abunasyr al-Farabi wrote lyrical poems on subjects like native land, evanescence of life, feelings of people. Al-Farabi's treatises, poems were translated from Arabic in 1974 by A.Nysanalin and published as a book with the title "Abunasyr al-Farabi's treatises and poems" [3, p.90-94].

One of the recognized representatives of literature of Syrdarya area Jusip Balasaghuni – poet, thinker, wise public figure who was born and raised in the town of Balasaghun down Talas, Shu rivers. Balasaguni wrote the epos “Qutadgu Bilig” at the age of 54 within 18 months and gifted it to the ruler of Qarahan State Tabgash Arslan Khan, Bogrategi. He was granted the rank “Has Hajib” - “Minister of Palace” by the Khan for this work of his. There are four characters portrayed in the book: Bek Kuntudy (Justice); Wazir Aitoldy (Happiness); Ogdulmish – son of the Wazir (reflection of mind); Ogdurmysh – sibling of the Wazir (reflection of contentment) [8, p.41].

Another decorated representative of Syrdarya literature, renowned linguist, collector of literary samples Mahmut Qashqari lived in 11th century. Qashqari knew Arabic language, grammar in an advanced level. He finished writing his work “Diwani lugati-t-turk” in 1070. Qashqari made a round map of Turkic lands. Of more than 260 proverbs Mahmut Qashqari compiled travelling around Turkic towns and steppes, more than 60 are in use in modern Kazakh without any changes. Mahmut Qashqari communicated in his poems that one should gain knowledge, perceive the essence of life and live evanescent life with appropriate approach. The work “Diwani lugati-t-turk” of Mahmut Qashqari is contemporarily being kept in Fatih Library in Istanbul. Qashqari’s dictionary became known to Europe at the beginning of 20th century. The work which had been published in 1915-1917 in Istanbul, in 1960-63 in Tashkent, was translated into Kazakh with literary focus by H.Suyinshaliev in 1968 [4, p.81-88].

The book “Qissasul anbia” of Rabguzi who lived in 14 century was written in 1370 in Turkic language. Rabguzi’s “Qissasul anbia” was translated into Kazakh by literary scholar Alma Qyrawbayeva [6, p.55].

Saif Sarai – the decorated poet of Altyn Orda who lived in 1320-1396. His book called “Gulstan bi-t-turki” is a Turkish translated version of the book “Gulstan” of the Persian poet Sagdi. The book consists of eight chapters, introduction and conclusion. The first seven chapters of the book are composed of separate short stories whereas the eighth one is made up of edifications, proverbs and sayings. There is an alternating sequence of prose and poems in the book [11, p.71-73].

Having analyzed historical heritage it can be perceived that the first thinkers and literary scholars of Turkic ethnicities, regardless of their origin, wrote their works in the language of the shared literary language of that time, in the language used by all Turkic tribes in ancient symbolic styles. That is why it has become a basic principle for Kazakh scholars that some

writings and old scripts, literary pieces belonging to the ancient era shall be considered as a shared legacy of the Central Asian countries including Kazakhstan (Suwinshaliev, 1967). According to the latest research works the history of literature has deepened further. I.Nurahmet expresses completely new viewpoints based upon the latest investigations on history of Kazakh literature. He proposes that history of Kazakh literature be started far beyond the age of Orhon-Enisey scripts. Nurahmet endorses the notion that data on literature pertaining to the age of Saq, Ghun, Uysin-Qangly, Turk Qaghanates encountered in Chinese writings and literary pieces written in other nations' languages must be regarded as one of sources of the shared literature of Turkic nations [10, p.145].

Method

In the study of investigating history of literature it is a must to observe the principle of historical sequence. When a prominent figure in literature or era are assessed, there are applied several methods taking into account characteristic features of the time and persons. Those methods can disclose many features of a literary piece:

Identifying interconnection between a literary work and life led by the author of the piece;

Considering cultural-historical conditions of the era whose literature is under scrutiny;

Comparing literature with other literary works of that era (literature has close ties with social-cultural life of that time, consequently similiarity with each other implies similiarity of the environment where they lived);

Paying attention to social perspectives, ideas of literature;

Studying bases, reasons of emergence of literature through historical genetics;

Regarding literature as artwork in a certain form, the main objective of literature studies is to identify new forms of artistic development;

Considering literature in accordance with the role it plays in society (approaching literature from theoretical viewpoint, reflection of historically established fine art forms in a historical consciousness shall be studied);

Studying reflection of legends transferred from one nation to another in a new environment with a new form;

Not getting caught in previous opinions, not denying right opinions and sharing hypotheses attained relatively recently (defining by propping up with viewpoints, research) [12, p.9-58].

It is not a complete range of methods of investigating literature, its history. As life is complicated, so literature which depicts its beautiful colours is compound as well. Indeed numerous sciences study society, nature, but studying literature in which they are described, takes a plenty of effort. Belle-lettres should not be confined with only one approach, even methods of literature studies. It shall be defined in interaction with other fields of science. The researcher applies only those convenient methods that help him reveal those points of belle-lettres that bear importance according to his understanding.

Findings

It is a fact that Kazakhs were in the same historical stage with other Turkic nations. Therefore, Kazakh literature must take its roots from the ancient Turkic era. It should be considered as ancient Kazakh literature, separate studies should be conducted on language and literature used at times. In this regard, we need to source from history of literature of neighbouring, relative nations as roots of Kazakh language and literature stem from them. After obtaining independence, Kazakhstan started studying heritage of the shared era in collaboration with other Turkic nations.

Therewith, Isqaquly presents the main points of his opinion as to how history of shared literature of Turkic nations shall be made, as follows:

Making the shared history of Turkic nations' literature is an issue which is on agenda for its academic, social and political value, necessity arisen as a natural result;

Involving in writing history of the shared literature experts of this sphere from Turkic nations together with globally recognized Turkologists, building terminology, methodology basis of writing it in close cooperation;

Concerning which age history of literature shall begin from, we need to put emphasis on data about Turks mentioned in early Chinese writings dated to A.D., which have been found recently, and other new sources regarding this matter;

Dating history of literature is chronological identification of eras when substantial changes occurred in literature and quality shifts took place in its development as art.

Turkic shared literature encompasses the era during which no Turkic nation identified themselves as a separate nation and established their own state. For instance, history of literature of nations like Qazaq, Qyrghyz, Uzbek, Turkmen, Qaraqalpaq takes its roots from 15th century while

beginning of literature history of Turkish, Azerbaijani, Shuvash peoples dates back further.

Ensure that history of the shared literature of Turkic nations will be not only subtle streak of literary facts, but also a scientific research work written from historical-theoretical perspective on the basis of latest achievements of literature studies and social sciences;

While writing history of the shared literature it must be taken into consideration that development path, culture of Turkic nations are usually not compatible with European perception, science standards, and special attention shall be paid on revealing peculiar national colours of the art of discourse;

Making attempts to disclose main development trends of literary life while identifying inner and outer factors that had an impact on eras of literature;

As the focal point is history of literature, finding out if there have been given answers to the question how much contribution a certain era or representatives of that era made to development of literature [12, p.100].

Conclusion

Literature has two perspectives. The first and main one is its inner perspective, fine features which makes literature the art, the second is influence of society which facilitates creation, existence of belles-letters, and determines its fate. When creating a history of literature it is of great importance to consider those two perspectives. Undoubtedly, the resolution of this complicated issue while maintaining balance is not an easy task for creators of Kazakh literature history as well. Therefore, attempts to tackle the shared issues of shared literature by each nation individually have been the main problem of most Turkic nations in the sphere of literature after gaining independence. Those hurdles are about which eras should be included in the shared history of Turkic literature, and considering prominent figures of literature that are common to all Turkic nations within the frame of one nation's literature. Apparently, the time has come for scholars to start collaborating and finding the solution together rather than trying to solve them individually. By resolving these issues and creating a shared history of Turkic nations we will attain our own ancient literature. Also, other Turkic nations' literature will come to light like early ages of Kazakh literature. This approach will facilitate elimination of obstacles that everyone faces.

REFERENCES

1. Alpysbaev, K. Kazakh adabietini tarihin dawirlewde Beissenbay Kenzhebaev ustanymy [Beissenbay Kenzhebaev's Position in the Chronological Periodization of Kazakh Literature], June 19, 2014, from [p. 0](#).
2. Auezov, M. Adabiet tarihi [History of Literature]. Almaty: Ana tili, 1991.
3. Klassikalyk zertewler [Classical Studies]. Kone turki adabiyeti turaly zertewler [The Studies of Ancient Turkic Culture]. Almaty: Adabiet alemi, V.6., 2012.
4. Kazakh adabietinin tarihi [The history of ancient Kazakh Literature]. *Ezhelgi dawir zhane orta gasyrlardagy adabiet [Ancient and Mid-Century in Kazakh Literature]*. Almaty: Adabiet alemi, V.2. 2006.
5. Kyrawbaeva, A. Ezhelgi dawir adabietini [Ancient literature] (2nd ed.). Almaty: Ana tili, 1991.
6. Kyrawbaeva, A. Gasyrlar murasy [Ancient Heritage]. V.1. Almaty: Oner, 2008.
7. Kenzhebaev, B. Kazakh adabietini tarihinyn maseleleri [Historical Problems in Kazakh Literature]. Almaty: Ana tili, 1974.
8. Kelimbetov, N. Kazakh adabietinin ezhelgi dawiri [Ancient in Kazakh literature]. Astana: Foliant, 2002.
9. Kelimbetov, N. Ezhelgi adabi zhadigerlikter [Pearls of ancient literature]. Astana: Foliant, 2004.
10. Nurahmetuly, I. Kazakh adabietinin torkini men tarihin dawirlew [Historical Periodization of Kazakh Literary], (from 10th century BC to 18th century AD. Author's abstract. P.20), 2005.
11. Suwinshaliev, H. Kazakh adabietinin kalypasuw kezenderi [The Periods of Formation of the Kazakh Literature]. Almaty, 1967.
12. Yskakuly, D. Adabiet tarihin zerdelewdi ozekti maseleleri [The Actual Problems of Literature History], January 04, 2012, from <http://www.writers.kz/journals>, 2012.

Аннотация

Литература - это прекрасный образ жизни, а история литературы тесно связана с историей народа. Самое яркое проявление духовной жизни страны сложилось вместе с историей страны как важнейшей ветви искусства. Учитывая, что человеческое сознание является историческим явлением, датируемым тысячелетиями, то литература считается одним из самых замечательных достижений в истории человечества.

Данная статья посвящена описанию происхождения казахской литературы, и объяснению того, что она прошла долгий путь в стремлении отделить историю казахской литературной науки. В то же время, в статье исследуются пути развития литературы, разделение ее на периоды и передача работ, включенных в научную систему, нынешнему поколению. А также рассматривает способы преподавания литературы.

Ключевые слова: эпоха, духовность, литература, древняя литература, история литературы.

(Е.Алашбаев, Ш.Усенбаева, Е.Жасымбеков. История казахской литературы и ее изучение)

Özet

Edebiyat, yaşam gerçeğinin bir görüntüsüdür ve edebiyat tarihi de halkın tarihi ile yakından ilişkilidir. Ülkenin manevi hayatının en parlak tezahürü ve sanatın en önemli dalı olarak ülkenin tarihi ile birlikte gelişmiştir. İnsan bilincinin binlerce yıl öncesine dayanan tarihi bir olgu olduğu düşünüldüğünde, edebiyat insanlık tarihinin en dikkat çekici başarılarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Makalemiz, Kazak Edebiyatının referans kaynaklarını ortaya koyarak Kazak Edebiyatı biliminin gelişim safhalarını bölümlere ayırma arayışında katedilen yolu açıklamaktadır. Aynı zamanda edebiyatın gelişimini dönemlere ayırma ve bilimsel sisteme dahil etme çalışmalarını da bugünkü nesle aktarmaktadır.

Anahtar kelimeler: edebiyat, dönem, manevi, edebiyat bilimi, edebiyat tarihi
(Alashbayev Ye. Usenbayeva Sh. Dzhasymbekov Ye. Kazak Edebiyatı Tarihi ve Araştırılması)

Қ.Е.Ералин¹, Ғ.Қ.Ералина²

¹п.ғ.д., проф., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан (e-mail: kuandyk.yeralin@ayu.edu.kz)

²п.ғ.к., Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан
(e-mail: aika_eraly@mail.ru)

**Зергерлік өнер шебері Қ.Тасов шығармашылығының
өнертанымдық қырлары**

Түйіндемe

Мақалада зергерлікпен айналысатын қолөнер шебері Қ.Тасовтың өмірі мен шығармашылығының өнертанымдық қырлары қарастырылған. Зергердің Түркістан қаласында Қолөнер орталығында көне зергерлік өнерді зерттеуі, осы орталықтағы қолөнер мектебінде зергерлік өнер сыныбында дәріс берудегі педагогикалық қызметі талданған. «Қазақстан Республикасы Қолөнер шеберлері одағының» мүшесі Қ.Тасов туындыларының көркемдік ерекшеліктері ашып көрсетілген. Халықаралық Республикалық көрмелерге қатысып, шығармалары өнер конкурстарында жүлделі орын алған еңбектерінің көркемдік ерекшеліктері ашылған. Таңдаулы зергерлік бұйымдарының дәстүр жалғастығы, форма құрауы, эргономикасы, мақсат бағдарлығы, жеке даралығы өнертанымдық көркемдік өлшем ретінде алынып, зергерлік өнер технологиясы бойынша көркем бұйымдардың дәстүрлі үлгілерін жасау үдерісіндегі тұрмыстық қажеттілік, әсемдік сұраныс, жеке даралық тұрғысынан қарастырылған. Қ.Тасовтың шәкірттерге көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие беру ісінің мазмұны, әдіс-тәсілдері айқындалып, материал таңдаудағы оның сұраныс пен формаға сәйкестігін табу әдістері сипатталған.

Кілт сөздер: форманы зерттеу, ұлттық дәстүр, өнердегі даралық, өнердегі дәстүр, өнертанымдық ойлар, көркемдік білім, эстетикалық тәрбие

K.Yeralin¹, G.Yeralina²

¹Doctor of pedagogical sciences, professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: kuandyk.yeralin@ayu.edu.kz)

²Candidate of pedagogical sciences, International University, Shymkent, Kazakhstan
(e-mail: aika_eraly@mail.ru)

Art Products of Jewelry Artist Kalmyrza Tasov

Abstract

The article reveals different aspects of K.Tasov's life and work. It analyzes the results of the study of the ancient jewelry in the center of arts and crafts in Turkistan, its pedagogical teaching activities jewelry classes. The article reveals the artistic features of the work of a member of the Union of masters of applied art. The product's artistic feature of the artist who exhibited and received a prize in international, national, exhibitions is described. The succession tradition, form ergonomics, appropriateness, originality selected

jewelry art is defined as artistic dimension. In the process of product design in technology of processing of metal at the ancient technology jewelry is considered as domestic demand to cresote, the study of the original products.

The content and methods of artistic education and aesthetic education of the famous master is described. The methods of work like the choice of the material, the definition of compliance to the needs and forms of the product of the jewelry artist are characterized.

Key words: research of form, national tradition, originality in art, traditional art, history of art, history activity of art, criticism thoughts of art, art education, aesthetic education

Түркі әлемінің мәдениетінде қазақ халқының зергерлік өнері маңызды орын алады. Қазақ халқында зергерлік өнермен айналысқан шеберлер көп болған. Бірақ, олар туралы өнертанымдық материалдар бізге жетпеген. Қазіргі кезде Ұлы дала елінде ата-бабамыздың ежелгі дәстүрлі зергерлік өнерін зерттеп, заманауи сұраныстарға лайық жаңа технологияларды пайдаланып, этнобұйымдар жасайтын шеберлер қатары көбеюде. Солардың ішінде түркістандық зергер, қолөнер шебері Қалмырза Тасовтың шығармашылығы ерекше орын алады. Бабалар дәстүрін жалғастырып келе жатқан шебердің шығармашылық ерекшелігі ежелгі зергерлік дәстүр мен қазіргі заманауи зергерлік өнерді ұштастыру болып табылады. Шебердің тағы да бір ерекшелігі - оның шығармашылық шеңберінің ауқымдылығы, металдан әртүрлі өңдеу технологияларын қолдануы және қазіргі заманауи сұраныс талаптарына сай этнодизайнерлік жобалар жасауы [1, 2, 3]. Зергер, шебер Қ.Тасовтың шығармашылығын өнертанымдық зерттеу, оның этнодизайнерлік жұмыстарын мынадай бағыттарға бөліп көрсетуге мүмкіндік берді: әйелдерге арналған әшекейлер (сырға, білезік, тұмар, сақина, оймақ), киімге арналған заттар (қапсырма, түйме, шашбау, белгілер), дене тазалығының жабдықтары (күміс құман, қалайы леген, темір табак, алтын қасық т.б.), ас құралдары (ожау, күміс қасық, құман, сүзгі т.б.), киіз үйдің ағаш бөлшектерін сәндеуге арналған белгілер (сандық, қоржын, күбі т.б.), ағашты, былғарыны безендіру әшекейлері (қамшы, ер-тұрман, жүген, өмілдірік, құйысқан т.б.), қару-жарақтар (қылыш, садақ, найза, оқ, дулыға, қалқан т.б.), ат-әбзелдерін безендіру (қамшы, ер-тұрман, жүген, өмілдірік, құйысқан т.б.) [5, 6, 7].

Қазақтың бейнелеу өнерінің құрамындағы сәндік қолөнерін мәдениеттану тұрғысынан зерттеуге Ә.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, Х.Арғынбаев, Ә.Тәжімұратов, М.Мұханов, Қ.Әміргазин, С.Қасиманов ауқымды үлес қосқан. Сәндік қолданбалы өнер үлгілерін пайдалану арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мәселелері мен болашақ

мұғалімдерді кәсіптік шеберлікке баулу жолдары Е.Асылханов, Ұ.Әбдіғаппарова, К.Ералин, Б.Ижанов еңбектерінде қарастырылған [2, 3, 4].

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнерін мектептегі бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың бейнелеу іс-әрекеттері мен шығармашылық қабілеттерін дамытудағы мүмкіндіктері Ө.Қамақовтың, Ж.Балкеновтың, С.Жолдасбекованың, Ұ.Әбдіғаппарованың зерттеулерінде ашып көрсетілген. Эстетикалық тәрбие мәселелері республикамыздың бейнелеу өнерін оқыту саласындағы ғалымдар Қ.Әмірғазин, С.Аманжолов, Б.Әлмұханбетов, Д.А.Кемешов А.Қамақов, Ж.Балкенов, Б.Оспанов, М.Абдрасилов еңбектерінде негізделген. Ғылыми әдебиеттер мен өнердегі практиканы талдау жеке қолөнер шеберлерінің шығармашылығын өнер мен педагогика теориясында, практикасында жеткілікті көрініс таппағандығы айқындалды. Бұл мәселе, халықтың ұлттық өнерді тануға деген сұраныс пен ондай ақпараттардың өнертанымдық ғылыми айналымдар мен республика баспасөзінде жеткіліксіздігі арасында, ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығын танудың қажеттілігі мен бұл үдерісті танудың критерилерінің болмауы арасында орын алған қайшылықтардан көрінеді.

Қазақстанның өркениет әлемінен орын алып, дамыған елдер қатарына қосылуға ықпал ететін, бірден бір шарт – білімді ұрпақ өсіру мен тәрбиелеу болмақ. Сондықтан қазіргі еліміздің алдында біртұтас білім кеңістігін қалыптастыру міндетімен қатар, жеткіншектер санасында туған халқының мәдениетіне деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру, тарихы мен өнерін қастерлеуге тәрбиелеу қажеттігі көрінуде. Жас ұрпақтың қолөнерді тануы жеткіліксіз болуы мен олардың ұлттық мәдени мұраларды қолдану арқылы мектеп оқушыларының білім алуында мәдени мұраларды қолдануға деген баға беру бағдарының жеткілікті дәрежеде қалыптаспағандығынан, сонымен қатар ұлттық қолөнерді жарнамалау жеткіліксіздігінен көрінеді.

Зергерлік ұғымына деген ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын талдау нәтижелері зергерлік түсінігінің мынандай негізгі құрамдаушылар болатындығын көрсетті: қолөнер білімдерінің бір саласы; алда тұрған металдан бұйым жасау іс-әрекеттің нәтижелі атқару үшін қажетті практикалық іскерліктер мен дағдылар нәтижелері; металл өңдеу шеберінің кәсіптік және жеке тұлғалық

сапасы. Металл өңдеу өзіндік бейнелік тілі, көркемдік ойы бар халық мәдениетінің бір саласы болып табылады. Зергерлік өнердің бейнелік тілін меңгертуде, халқымыздың бай мұрасын игерудегі құнды ой-пікірлер мен татымды түйіндердің негізін қазақ ағартушыларының ой пікірлері мен көзқарастарынан байқаймыз. Олар қазақ халқының өткен өмірі мен болашағы жайлы ой-арманын, тілегін көрсетіп, ұлттық қолөнерге көңіл аудару қажеттігін ескерткен.

Қазақтың зергерлік өнері атадан-балаға үйретілетін өзіндік көркемдік ұстаздық дәстүрі бар халықтық мектеп болған. Бұл халықтық дәстүрдегі мектеп қазірге дейін жалғасып келеді. Қазіргі кезде қандай ауыл, қала болмасын халық шеберлері көптеп саналады. Солардың бірі – зергер Қалмырза Тасов. Зергер шығармашылығының ерекшелігі ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығымен анықталады. Зергерлік өнер – сән өнерінің және қолөнердің ежелгі түрлерінің бірі. Металды асыл немесе жартылай асыл тастармен әшекейлеуге негізделген. Зергерлік өнерге әсемдік бұйымдар мен ыдыс-аяқ жасау, қару-жарақ пен ат әбзелдерін әшекейлеу де жатады. Зергерлік өнерде шыңдау, құйма, тегістеу, біліктеу, көркем шекіме, канфарень (өтпейтін бізбен шекіме жасау арқылы металдың үстіне бүршіктік және күңгірт әсер беру), бастырма, оймыштау, нақыштау, оброн (сурет айналасын ойып тастау техникасы), сымкәптау (филигрань), бүршік, қарала, тыныке (финифть), инкрустация, қырнау, жылтырату және т.б. тәсілдер қолданылады. «Зергерлік өнер» ұғымының негізгі мазмұны қоршаған өмір шындығын түрлі іс-әрекеттер мүмкіндіктерін қолдану мен көру арқылы қабылдауға құралатындықтан осы саланы зерттеген еңбектерге жасалған талдау оның мазмұндық ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Қалмырза Тасовтың зергерлік өнерінің мазмұндық ерекшеліктерін тану мынадай бағыттарды қамтиды: 1. Өзіндік жасалу тәсілдеріне, жасалатын материалдарына, шеберлерлік іс-әрекеттеріне байланысты; 2. Зергерлік бұйымының өмірде қолданылуына байланысты көрмелік-станоктық, тұрмыста қолдану бұйымдарына бөлінуі; 3. Бұйымының көркемдік ерекшелігіне байланысты: идеялық мазмұнына, композициялық құрылымына, колоритіне, ою-өрнектеріне орындау техникасына жіктелуі; 4. Орындау дәстүрлеріне байланысты ұлттық дәстүрді жалғастыру және оны жаңа технологиямен толықтыру арқылы жасалған бұйымдар болып бөлінуі.

Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығының ерекшелігі ұлттық көркемдік дәстүр жалғастығының мазмұндық ерекшеліктеріне

жасаған талдау бізге оның туындыларының атқаратын қызметін анықтауға мүмкіндік береді: 1. Практикалық: тұрмысқа қажетті көркем бұйымдарды жасау және практикалық қолданыста пайдалануға; 2. Эстетикалық: сұлулықты қабылдауға, қуанышқа бөлеуге, жақсы эмоциялық, көңілді күй туғызуға; 3. Ақпараттық: адам ойын, арман-тілегін, көзқарасын бейнелі түрде жеткізуге; 4. Танымдық: бұйым табиғат сұлулығын көрсетуге, адамның наным-сенімдерін тұрмыс-тіршілігін бейнелеуге мүмкіндік береді.

Тасов Қалмырза Әлібекұлы 1956 жылы 1 шілдеде Түркістан қаласында дүниеге келеді. 1963-1973 жылдары аралығында орта білім алды. 1974- 1978 жылдары аралығында Шымкент педагогикалық институтының көркемсурет-графика факультетін бітірген. Бозбала шағында көрген сол түсі өмір бойы жүрек төріне мызғымастай орнап қалыпты. Күні бүгінге шейін көз алдына елестейді. Сол түсін есіне алса болды елегізіп, бір нәрсесін жоғалтқан жандай беймаза күй кешеді. Иә, түсінде үстіне әппақ шапан киген ақ сақалды қарияны көрген. Көрік басып тұр екен дейді. Бұл төсте тұрған қып-қызыл темірді балғамен солқылдата ұрып жатыр. Қызған темірден ұшқын шашырайды... Жаны рахаттанып, тер саулап барады. Жан сарайы ашылған. Еңсесін езе беретін ауыр салмақтың қайда кеткенін білмейді... Сол күннен бастап Қалмырзадан тыныштық кетті. Ағаштан, темірден әртүрлі бұйымдар жасауға деген әуестігі арта берді. Сол құштарлық Қалмырзаны Шымкент педагогикалық институтының сурет-графика факультетіне жетелеген. Барды. Түсті. Жақсы бітіріп шықты. Институттан соң Түркістанға оралып мектепте сабақ беріп жүрген күндердің бірінде Қалмырза Тасов Қызылорданың облыстық газетінен Мизам ұстаның зергерлік өнері жайлы мақаламен танысады. Мизам ұста Қызылорда облысының Абай савхозында тұрады екен. «Жанымды қинайтыны - ата-аналарымнан үйренген асыл өнерімді, жылдар бойы тірнектеп жинаған тәжірибемді үйретіп кетер адам таппай жүрмін», - депті Мизам ұста тілшімен әңгімелескенде. Бұл зергердің көңіліне тағы да алаң кіргізді. Етекпен тартқан ұсақ-түйек жүз шаруаны ысырып салып, Қызылордадағы Мизам ұстаға баруға көңілі ауды. Тіпті жеткенше асықты. Көре алмай қалам ба деген күдікті ой қариямен бетпе-бет жүздескенге шейін көңілінен сейілмей қойғанды. Мизам ұста алғашында тосырқай қарсы алған. Мән-жайды білген соң қатты қуанады. Дүкенін ашты, дүниелерін көрсетті. Ұзын бойлы, кең жауырынды қарт ұста өмір бойы жинақтаған бай тәжірибесін Қалмырзаға үйретуден жалыққан жоқ. Қалмырзаны

жанына ертіп ауыл ақсақалдарының үйін де аралап шыққан. Қай үйге барса да Қалмырза мені сонау Түркістаннан іздеп келіпті. Өнерімді үйреніп калсам дейді, менің де құдайдан тілерім осы емес пе? - дейді кәдімгідей мақтаныш сезіммен. Қалмырза табандатқан бір ай жатып Мизам ұстадан темірден түйін түюдің қыр-сырын үйреніп қайтқан. Содан бері зергерлік өнерден қол үзбей, ұмыт бола бастаған әшекейлік бұйымдарды қайта жандандырумен келеді. Жүзік, сырға, алқа, білезік сияқты әйелдердің әшекейлік бұйымдарын өзіндік өрнекпен жасауды меңгерді. Қазір өнерді бағалай білетін жерлестері Қалмырзаның қолынан шыққан әшекейлік бұйымдарды баспай таниды. Ол кезінде Арыстан бабтың мұражайынан ғана көрген жұмыр білезікті соғудың кілтін тауып, құпиясын ашты. Кейінгі кезде сувенир тайқазан жасап, жұртты тағы бір елең еткізді. Бұл сувенирдің Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде тұрған қасиетті тайқазаннан еш өзгешелігі жоқ десе де болғандай. Әрбір өрнегіне шейін, әрбір емшегіне шейін айна қатесіз жасай білген. Бұл сувенир тайқазандар ұлы тойға келген қонақтарға таратылған сыйдың ең алды болды. Қалмырза Тасовтың ендігі арманы - соңымнан шәкірт ертсем, ұмыт бола бастаған ұлттық зергерлік өнерді қайта жандандырсам дейді. Зергердің кәсіптегі мақсаты – көне, ұмыт болған зергерлік бұйымдарды қазіргі заман талабына сай қайта жанғырту.

Қолөнер шебері көптеген халықаралық және республикалық көрмелерге қатысқаны үшін мақтау қағаздарымен құнды сыйлықтарға ие болды. Түркістанның 1500 жылдығы қарсаңында тойдың барынша мәнді де мазмұнды өтуіне белсене қатысты, ерекше еңбек сіңіргені үшін Қазақстан Республикасы ұлттық комиссиясының ЮНЕСКО бойынша өкілдері мақтау қағазымен марапаттады. Халықаралық аумақтық қол өнерді дамыту мақсатында өткен "Атырау-2001" көрмесінен шеберге сертификат берілді. Шағын және орта бизнес саласындағы 2003 жылғы «Жылдың үздік қолөнер шебері» номинациясының жүлдегері. Қолөнершілердің ІІ-ші халықаралық "Жібек жолы" фестивалінің дипломын иемденуші. Қазіргі таңда осы өнерді дамыту мақсатында шәкірттеріне тәлім беруде.

Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығының ерекшелігі – оның ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы шашбау, алқа, сырға, білезік, қапсырма, ер тұрман безендіру әшекейлерін жасауы, сонымен бірге тұрмыс заттарының форма, түс, тұтыну қажеттігі, техникасы мен технологиясын жаңа материалдармен, жаңа жеке дара өзіндік ою өрнектермен ұштастыру, дәстүрлі зергерлікті жалғастыру болып

табылады. Шебер зергерлік бұйым пішінін құрамдауда шеңбер, шар, үшбұрыш, төртбұрыш, трапеция көріністерін тұтастықта алып көркем жоба жасаумен мен дараланады, бұйымды безендіруде өсімдік және геометриялық көріністер тектес өрнектерін қолдануға басымдық береді. Қолөнер шебері Қалмырза Тасов шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері – оның жасап шығарған бұйымдарының бабалардың ұсталық қызметтегі көркемдік дәстүрін жалғастыруға, атап айтқанда пішін құрамдауға, материалтануға, ұлттық өрнектерді безендіру мүмкіндігі ретінде қолдануға, инновациялық технологияның барлығын жинақтай келе тұтастықта қолдануға негізделген. Қалмырза Тасов ұлы дала көшпенділерінің алтын мен күмістен зергерлік бұйым жасау дәстүрін жалғастырушы. Оның өмір бойы жасаған бұйымдары «Ұлы дала рухы» атты тақырыпқа бірігеді. Шебер шығармашылық пен ұстаздықты қатар ұштастырған тұлға. Оның қызметі көркемдік білім беруде - әлемдік бейнелеу нұсқаларын қолданумен сипатталса, ал әсемдік тәрбие беруде ұлттық мәдени құндылықтарды тәрбие мазмұны ретінде қолданумен ерекшеленеді. Шебер қазіргі кезде Түркістан балалар қолөнер мектебінде зергерлік класында сабақ береді. Зергердің жастармен жұмыс жүргізудің негізгі бір формасы – шеберлік класын өткізу. Оның негізгі тыңдаушылары - мектеп оқушыларымен қатар мектеп мұғалімдері, университет студенттері мен тәлімгерлері, өнертанушылар мен әуесқой суретшілер. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы - шебер жасаған көркем зергерлік бұйымдарға деген тұтынушылардың сұранысының артуымен, дәстүрлі пішін құрауды, безендіру әдістерін шебердің қатаң сақтауы мен оны жаңа мазмұнмен байыта түсуімен ерекшеленеді.

Зергер шығармашылығының өнертанымдық-педагогикалық мәні – зергерлікті көркемдік білімі көзі ретінде тануы мен этнопедагогикалық тәрбие бастауы ретінде қабылдаумен сипатталады. Зергер өнер бұйымдарын жасау алдында болашақ бұйымның пішінқұрауын, құрылым композициясын, безендірілуін, материалда орындау техникасын жобалау әдістерін ұтымды қолданады. Шебердің шығармашылығындағы басты назар аударатын негізгі ерекшелік – ұлттық көркемдік дәстүрдің жаңа заманауи технологиялар көмегімен орындалу бағытындағы жалғастығы. Зергер шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы, жастардың қызығушылығын тудыратын, көркемдік білім берудің мүмкіндігі екендігі көрсетеді. Сонымен қатар зергердің шығармалары білім беру мен тәрбие беру

Функциясын қатар атқаратын мүмкіндік екенін көз жеткізеді. Шебер әр уақытта халықтың зергерлік бұйымға деген сұранысын ескеріп, оны үнемі зерттеп отырады. Қалмырза Тасовтың шығармашылығы жастардың зергерлікке деген қызығушылығын тудырып, оң көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Оның шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығын насихаттау бағдарламасы жасалса; оның ұлттық көркемдік дәстүрдің оқытудың әдістемелік нұсқаулары практикаға ендірілсе, зергер туралы зерттеу жұмысының нәтижелері өнертанымдық айналымға енсе, ұлттық зергерлік өнерді ұлттық құндылық ретінде тану мен тәрбие жұмыстары ұтымды болары сөзсіз.

Елімізде қолөнер шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы проблемасын зерттеу күрделі болғандықтан, оның көптеген салаларын бірден қамту мүмкін емес. Қалмырза Тасовтың шығармашылығы, шәкірттерді зергерлік шеберлік дәстүріне үйретуімен және ол ұлттық тәрбиемен ұштасқандықтан ұстаздық қызметі өміршең бола түсуде. Бала тәрбиесі – қоғам тәрбиесін, мәдениетті, тілді, дәстүрлі сақтау, біздің қасиетті борышымыз, біздің иығымызбен көтеретін жүк. Зергерлік өнер мәңгілік. Қандай жағдай болса да ұлттық қолөнердің дамуын тоқтатпау қажет. Зергерлік өнер ең алдымен рухани мұра. Сондықтан зергер Қалмырза Тасов қазақтың ұлттық бұйымдарының әлемдік брендке айналуына өз үлесін қосуда. Қазақ халқының зергерлік өнер тәжірибесі мен бабалар өнері ұрпақтан ұрпаққа беріліп жалғасып отыруы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акышев П. Древнее золото Казахстана. Алматы 1983. – С. 194.
2. Тоқтабаева Ш., Бронислав З. Жизнь казахских степей. Алматы, 1989. -С. 156.
3. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. Алматы, 1998. –198 б.
4. Ералин К. Қазақстан бейнелеу өнері шеберлері. Алматы. РОӘК. 1998. –100 б.
5. Марғұлан Ә. Қазақтың сәндік қолданбалы өнері. -Алматы: Өнер, 1989. – 409 б.
6. Мұханов М. Қазақтың үй шаруашылығындағы көркем қолөнері. –Алматы: Ғылым, 1978. – 88 б.
7. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері, А., 1995. – 265 б.
8. Ергалиева Р. Феномен степи в живописи. Алматы, Нац.Акад.наук НИИ литературы и искусства. 2002. –С.132.
9. Ковалев А. Введение в современное искусство. – М.: Три квадрата. 2002. – С.335.
10. Мамбеткадыров Ғ.А. Формирование и развитие скульптуры Каракалпақстана (60 г. XX–нач. XXIв.). 17.00.04-изобразительное и декоративно-прикладное искусство. Автореф.дисс.док. философии (PhD) по искусствоведению. Ташкент. НИИ искусствознаний. 2018. –С.51.

REFERENCE

1. Akyshev P. Drevnee zoloto Kazahstana. –Almaty 1983. –S. 194.
2. Toqtabaeva. Sh. Bronislav Z. Jzn kazahskih stepei. –Almaty,1989. –S. 156.

3. Ámirgázin Q. Qazaq qolóneri. –Almaty, 1998. -198b.
4. Eralin K. Qazaqstan beineleý óneri sheberleri. –Almaty. ROÁK. 1998. –100 b.
5. Marǵulan Á. Qazaqtyń sándik qoldanbaly óneri. –Almaty: Óner, 1989. – 409 b.
6. Muhanov M. Qazaqtyń úi sharýashylyǵyndaǵy kórkem qolóneri. –Almaty: Gylym, 1978. –88b.
7. Qasimanov S. Qazaq halqynyń qolóneri, –A., 1995. – 265 b.
8. Ergalieva R. The phenomenon of the steppe in painting. – Almaty. NAT.Acad.Science Institute of literature and art. 2002. –P. 132.
9. Kovalev A. Introduction to contemporary art. – M: Three squares. 2002. – S. 335.
10. Mambetkadirov G. A. Formation and development of sculpture of Karakalpakstan (60 years of XX - early XXI century). 17.00.04-fine and decorative arts. Abstract. Diss. dock. philosophy (PhD) in art history. Tashkent. Research Institute of art. 2018. –S. 51.

Аннотация

В статье раскрывается жизнь и некоторые творчества мастера прикладного искусства К. Тасова. В центре ремесленников г. Туркестан проанализированы исследования древнего ювелирного искусства, педагогическая деятельность ювелира в Школе ремесел этого центра по преподаванию в классе ювелирного искусства. Описаны художественные особенности произведений «члена Союза мастеров прикладного искусства Республики Казахстан» К. Тасова. Раскрыты художественные особенности произведений, которые были выставлены на международных республиканских выставках и занявшие призовые места в конкурсах искусств. Взяв в качестве художественного критерия искусствоведческого размера преемственность традиций, формообразование, эргономику, целеустремленность, индивидуальность лучших ювелирных изделий, в процессе изготовления традиционных образцов художественных изделий по технологии ювелирного искусства рассматриваются бытовые потребности, декоративный спрос, индивидуальность. Определив методы и приемы, содержание художественного образования и эстетического воспитания учеников К. Тасова, охарактеризованы методы работы по выбору материала.

Ключевые слова: исследование формы, национальная традиция, оригинальность в искусстве, традиция в искусстве, эстетическое воспитание
(К.Е. Ералин, Г.К. Ералина. Художественные аспекты мастера ювелирного искусства К. Тасова)

Özet

Makalede, K. Tasov'un hayatı ve edebi kişiliğinin sanatsal yönü ele alınmıştır. Tasov'un Türkistan'daki uygulamalı Sanat Merkezi'nde antik mücevher sanatı araştırmalarının sonuçları ile kuyumculuk sanatında eğitim faaliyetleri de analiz edilmiştir. Ulusal ve uluslararası sergilerde yer alan ve ödül alan sanatçının eserlerinin sanatsal özelliği ortaya konulmuştur. Gelenek, şekil verme, ergonomi, odaklılık, seçilen mücevherlerin orijinalliği ve sanat eleştirisi sanatsal bir boyut olarak tanımlanır. Antik takı ve metal işleme teknolojisi ürünleri tasarımı süreci; ev ihtiyacı, estetik talebi ve ürünlerin orijinalliğini incelemek şeklinde üç aşamada değerlendirilir.

K. Tasov'un estetik eğitim içeriği ve yöntemleri üzerinde durulan bu çalışmanın amacı sonuçları bakımından gelecekteki eğitimcilere, sanatçılara, yüksek lisans ve doktora öğrencilerine yöneliktir.

Anahtar kelimeler: çalışma şekli, milli gelenek, sanatta orijinallik, sanatta gelenek, sanat tarihi düşünceleri, sanat eğitimi, estetik eğitim
(K.Eralin, G.Eralina. Sanat Ustası Kalmirza Tasov'un Yaratıcılığı)

Р. Бейсетаев

б.ғ.к. Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулар орталығы
Қарағанды, Қазақстан (e-mail: beisetayev@mail.ru)

**Ұлттық тұтастық және Ахмет Ясауи іліміндегі жастарға рухани
тәрбие мен білім беру мәселесі**

Андатпа

Мақалада Ахмет Ясауидің сопылық ілімі және оның негізінде Түрік қоғамында ұлттық тұтастықтың қалыптасуы мәселесі қарастырылды. Сопылық мәдениетке сай, қазақ елінде ұлттық тұтастық ұғымы исламдық сыйпатта қалыптасты. Осыған орай, Түрік елінде рухани бірлік пен ұлттық тұтастықтың жергілікті халықтардың дәстүрлі Тәңірлік дүниетанымының, наным-сенімінің, салт-дәстүрінің, рухани-материалдық құндылықтарының Исламдық сәйкес ұғымдармен үйлесіммен құрылуы баяндалды. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі көшпелі түрік қауымын білім мен имандылыққа шақыру арқылы түрік халықтары мәдениетіне үлкен өзгеріс енгізді. Ғұламаның сопылық ілімі мен мәдениеті арқылы көп ұлтты Түрік қоғамында діни-рухани бірлік пен ұлттық тұтастық қалыптасты. Автор мақалада жоғарыда айтқанымыздай, жастарға Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің түрік жұртында рухани бірлік пен ұлттық тұтастықты қалыптастыруы туралы ақпарат беруді мақсат еткен.

Кілт сөздер: ислам діні, Қожа Ахмет Ясауи, сопылық ілім, Тәңірлік дүниетаным, ұлттық дәстүр, рухани біртектілік, ұлттық тұтастық

R. Beisetayev

Candidate of Biological Sciences, Center for Occupational Health and Occupational Diseases, Karagandy, Kazakhstan (e-mail: beisetayev@mail.ru)

**National Integrity and the Problem of Education and Youth Education
in the Teaching of Ahmet Yasawi**

Abstract

The article considers the teachings of Ahmet Yasawi and the problem of the establishment of national integrity in the Turkic society on the basis of his teachings of Sufism. In accordance with the culture of Sufism, the concept of the national integrity of the Islamic sense was formed in the country. In this regard, the work describes the creation in the Turkic country of spiritual unity and national integrity through the harmony of the Tengrian worldview, national traditions, as well as spiritual and material values of local peoples with the corresponding Islamic concepts. The Sufi teachings of Khoja Ahmet Yasawi made significant changes in the culture of the Turkic people thanks to the invitation of the Turkic community of nomads to education and morality. Thanks to the Sufi teachings and culture of Gulama, a multi-ethnic Turkic society has formed a religious and spiritual unity and national unity. As mentioned above, the author seeks to inform youth about the teachings of Sufism of Ahmet Yasawi about the formation of spiritual unity and national unity in Turkic society.

Keywords: islam, Khoja Ahmet Yasawi, the teachings of sufism, tengrian worldview, national traditions, spiritual homogeneity, national integrity

Қазақстанда әрбір дін – ислам, православие, католицизм, протестанттық діни ілім, иудаизм, буддизм, т.б. – жоғары рухани құндылық. Ал, кез келген дінді ұстанатын қазақстандық – ол тең құқылы азамат, біртұтас азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі. Елімізде этносаралық және дінаралық келісімнің тұрақты әрі оңтайлы моделі қалыптасты. Нәтижесінде, Қазақстанды отаным деп санайтын, қандай дінге немесе этномәдениетке жататынына қарамастан, түрлі діни сенімдегі халықтар еліміздің жалпыұлттық бірлігі мен келісін – біртұтас «Қазақстан халқын» қалыптастырды. Бұл – тарихи шындық, және бұл – тәуелсіздік алғаннан бері қол жеткізген басты жетістігіміз.

Кез келген елде адам ақыл иесі ретінде белгілі бір қоғамда өмір сүруге, саналы тәрбие мен сапалы білім алуға құқылы. Кеңес заманында ауылдық жерде «отбасы мен мектеп» бір-бірімен байланыссыз әрі бала тәрбиесіндегі қызметтері дараланған ұғым ретінде қаралды. Мысалы, «Жас баланы жеті жасқа дейін ата-ана, ал одан кейін мектеп тәрбиелейді» деген ұғым толық қалыптасты. Нәтижесінде, бала тәрбиесіндегі кемшілікті ата-ана мектептен көріп, ал мектеп – отбасы тәрбиесінің олқылығы деп түсінді.

Сол кеңес заманында қалалық жерде балаларға тәрбие мен білім беруді толығымен «балабақша мен мектеп» атқарды. Ал, олар социалистік идеологияға сай мақсатты түрде біртекті коммунистік тәрбие берді. Бұл жерде «бұратана» халықтың ұлттық дүниетанымы мен менталитеті мүлде ескерілмеді. Ата-ана мен бала көзқарасында алшақтық пайда болды, кей кезде бір-бірін ұқпады. Нәтижесі – «бұратана» ұлт азаматтарының көпшілігі өзінің ана тілінде дұрыс сөйлей алмады, ал бір бөлігі таза мәңгүрттенді.

Бүгінгі күні Қазақстанның болашағы, Елдің ертеңі, ұлт ұрпағының алдағы уақытта саналы ғұмыр кешуі, мемлекеттің тыныштығы мен қауіпсіздігі, қоғамның рухани тұтастығы сондай-ақ жеке азаматтардың ұлтжандылығы мәселесі ешкімді бей-жай қалдырмайды. Бұлар туралы зиялы азаматтарымыздың сан бағытта әрі сан түрлі идеологиялық тұрғыдан айтып, аянбай жазып жүрген ұлттық мәселелерін оқығанда, оларға баса көңіл бөлмесек болмайтындығы түсінікті болады. Олай дейтініміз, біздің қоғам өтпелі кезеңде өмір сүріп отыр. Бұл – болашағымыз туралы толғаныс. Өткеніміз бен болашақтың арасын қандай рухани күшпен жалғаймыз, болмысымызды қалай сақтап қаламыз?! Осының бәрі – мызғымас «рухани бірлік пен ұлттық тұтастық» мәселесі.

Қазақстан Республикасының дамуы барысында білім беру саласының басты міндеті – дүниетанымы кең, ұлттық менталитеті мен көзқарасы толық қалыптасқан, ғылым мен білім, техникалық жаңалық саласындағы әрекетке бейім жас мамандар дайындау. Бабаларымыздың сөйлеу тіл байлығы, оның дыбысталу заңдылығы, ұлттық мәдениет пен дүниетанымның ерекшеліктері халық жадында толық сақталған.

Осыны ескере отырып, елімізде тарихи демократиялық жаңа қоғам құру барысында жоғарыда аталған әлеуметтік қарама-қайшылықтарды ұлттық рухани құндылықтарымызды жаңғырту және қолдану нәтижесінде түбегейлі шешуге болатынына көзіміз жетті. Кез келген қоғамда «ұлттық тәрбие» – жас ұрпаққа саналы тәрбие мен сапалы білім беру – әр заманда өзекті мәселе.

Сондықтан, біздің осы еңбекті жазудағы басты мақсатымыз жастарға Ахмет Ясауидің өзінің сопылық ілімінде түрік жұртында рухани бірлік пен ұлттық тұтастықты қалыптастыруы туралы ақпарат беру.

Қазақ философиясында көне Түріктердің ғарыштық түсінігі бойынша әлемді жаратқан, жер бетіндегі барлық жанды мен жансыздың тағдырына иелік ететін құдай – Тәңір. Көк Тәңірі ұғымының терең философиялық және рухани-әлеуметтік мәні бар. Жастар Жаратылысты тануға, өз халқының тарихын терең білу мен сыйлауға, ата-бабаны құрмет тұтуға тәрбиеленді. Түріктердің түсінігіне сай, ұлы абыз бабаларымыз халықты Көк Тәңірімен жалғастырушы деп саналды және олар ел құрметіне ие болды.

Исламның негізгі ақиқаты – бір «Құдайға» ғана табыну. Ислам дінінің басты мақсаты – татулыққа, бірлікке үндеу. Жеке адамның өмір сүруі мен саналылығы да Ислам дінінің басты назарында болды. Отандық (түріктік) діни-сопылық ғылымның бастауында, дамуында және қазақтың ислам дінін қабылдау барысында ұлттың көнеден басталатын материалдық және рухани мәдениетін, отбасы ғұрпын дәстүрлі түріктік негізде сақтап қалыптастыруда басты тұлға – ғұлама Қожа Ахмет Ясауи [1; 2]. Ясауи туралы қазақ энциклопедиялары жазды [3; 4]. Қожа Ахмет Ясауидің философиясы туралы Ө. Нысанбаев [5], Д.Кенжетев [6; 7; 8, 47-53-б.; 9, 179-184-б.], З. Жандарбек [10], Ж.Алтаев [11], Б.М.Аташ, Н.Б.Маханова [12, 93-99-б.] жан-жақты зерттеу жүргізді. Ахмет Ясауи мұрасындағы рухани ұғымдар туралы А.Мейрманов [13, 34-43-б.], М.Мырзабеков [14, 36-40-б.] жазды. Қожа

Ахмет Ясауидің сопылық мәдениетінің ұлт тұтастығы, ұлттық тәрбие мен білім берудегі ролі туралы М.С.Орынбеков [15], Ж.Б.Ошақбаева [16, 79-87-б.], Р.Бейсетаев, А.Жакин [17, 140-152-б.] зерттеу жүргізді. Ахмет Ясауиге арналған мәдени мұралар туралы Ә.Қ.Муминов, Б.Қорғанбек, т.б. [18], Д.Мұстапаева [19] және Р.Насыров [20] ғылыми еңбек жазды.

Қожа Ахмет Ясауи барша ғұмырын түрік жұртының тұтастығы мен имандылығына сарп еткен ұстаз – рухани көсем. Ол – түрік/қазақ халқының байырғы рухани мәдениетін сақтап байытуға айрықша еңбек еткен, барша түрік әлемін бір рухани арнаға тоғыстырған көсем, кеменгер философ.

Ахмет Ясауи 1102 (жаңаша 1103) мешін жылы Түркістан өңіріндегі Сайрам (Исфиджаб) кентінде өмірге келіп, – 1186 мешін жылы Түркістан (Ясы) қаласында 84 мүшелі жастан аса өмірден озған.

Қожа Ахмет Ясауидің ата-тегі - қожа әулеті. Әкесі Әзірет Әлінің ұрпағы Шейх Ибраһим, Исфиджаб жерінде құрметке бөленген әулие адам болған. Анасы – Мұса шейхтың қызы Айша (Қарашаш ана).

Ахмет Ясауи Түркістан қаласында жерленіп, Хазірет Сұлтан аталып, басына XIV ғасырдың аяғында атақты Әмір Темір көреген күмбез орнатты. Бұл туралы жергілікті халықта мынадай аңыз бар: «Қожа Ахмет Ясауи мазарын тұрғыза бастағанда қара дауыл қабырғаларын ұшырып әкетеді. Сонда Әмір Темірдің түсіне Қызыр баба еніп, ол алдымен Ахметтің ұстазы Арыстанбабқа мазар тұрғызу туралы аян беріпті. Әмір Темір Қызыр бабаның айтқанын орындап, содан кейін өзі ойлаған жұмысына кірісіпті».

Сол заманда Исфиджаб кентінде исламдық фикһ (кұқық) мектебі ханафи мазхабының өкілдері өмір сүріпті. Ясауи ілімі осы саяси-әлеуметтік, тарихи шарттарға байланысты қалыптасты. Жас Ахметтің ұстаздарының басы – Арыстан баб, әкесі Шейх Ибраһимнің жақын ағасы. Кашифи "Рашахат-ул айн-ил хайат" атты еңбегінде Қожа Ахмет Ясауидің Арыстан бабтың шәкірті болғандығы, одан заһир және батин ілімінің сыры мен мәнін үйренгендігі әрі оған 16 жасқа толғанша оған қызмет еткендігі туралы мәлімет береді.

Ахмет Ясауидің бізге жеткен басты шығармасы – сопылық мәдениетін жыр еткен «Диуани хикмет» (хикмет – жинақ, кітап) [1; 2]. Аталмыш шығарма көне түрік тілінде жазылып, алғаш рет 1878 жылы жеке кітап болып басылып шығады. Кейін Ыстанбұл, Қазан, Ташкент қалаларында қайыра басылды. Солардың бірі Тыныштықұлының 1901 жылы Қазанда қазаққа арналып шығарған нұсқасы. Ұстаз қазақша

төрт тармақты өлеңмен жазылған шығармасында өзінің бала күнінен бастап, пайғамбар жасына келгенге дейінгі өмір жолын, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын баяндайды. Бұхара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшілігін, жасаған қиянатын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын түсіндіреді. Қазақтың (жалпы, түріктердің) ертедегі дәстүрлі көне мәдениетіне, тарихы мен әдебиетіне, этнографиясы мен экономикасына қатысты көптеген бағалы дерек берген. Ахмет Ясауи хикметі түрік-мұсылман әлеміне кең таралып, Ахмет Ясауише хикмет жазу дәстүрге айналды. Айтулы шәкірттері Қажы Бекташ, Жүніс Әмре және Сүлеймен Бақырғани жазған хикметтерінен Қожа Ахмет Ясауи үлгісі анық байқалды.

Ахмет Ясауи Құран Кәрімдегі тылсым сырды ұқты. Қазақтың рухани жандүниесін, рухын Ислам нұрымен байытты. Өзінің саналы ғұмырын сол тылсым сырды түрік әлеміне уағыздауға, жастарды тәрбиелеуге арнады. Қожа Ахмет Ясауи ілімінде жастар тәрбиесінде бірінші орында "Білім" тұр. Ол өз хикметінде "Білімнің – шырақ, халің – пілте, көз жасың – жағатын май" болсын дейді. Ол адам баласы шындықтан бейхабар болса, ол өз негізінен алшақтай бастайтындығын айтады. Адам баласына осы ақиқатты ескертіп, тікелей еске салып отыратын таным көзі – Құран деп білді. Алланы танудың негізгі сыры адамның өзінде екендігін тура айтады. «Өмірдің қуанышынан қайғы-қасіреті көбірек, сол себепті ол Құдайға деген сенімін кемітпей, қайта оның шарапатына, кешірімділігіне нық сенгені дұрыс» [1, 272-б.]. Сонымен қатар, Ұлы ұстаз жастар тәрбиесінде: адам – шағын ғарыш болса, ал рух, бүкіл әлем, болмыс – тұтас ғарыш, деп түсіндірді.

Ахмет Ясауидің атқарған басты рухани қызметі – түріктің көне Тәңірлік наным-сенім жүйесі мен жаңа Ислам діні арасында үйлесім тауып, оларды он екі таспа қамшы өріміндей кіріктіру болды. Қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, дүниетанымы исламдық қағидамен біте қайнады. Нәтижесінде, түрік әлемі үшін Тәңір мен Алла егіз ұғымға айналды. Ахмет Ясауи сопылық ілімнің негізін қалаушының басы болып, оны түрік халықтары пір тұтты.

Ислам дінінде «сопылық» деп Алланың дидарына ғашық болуды, Оны «жаннан тәтті» сүю айтылады. Сопылық – адам кемелденуінің сатылары.

Сопылық (тасаууф, араб. – التصوف) ілім – қазақтың діні мен дәстүрінде қастерлі саналатын ортағасырлық діни-рухани ұғым. Ол діни термин ретінде Жаратушыны тану әрі Оған жақын болу

мақсатында нәпсіні тәрбиелейтін, мінез-құлықты көркейтетін, адамның ішкі жандүниесін рухани кемелденуге бастайтын жол немесе методология. Сопылық – ислам дінінің үш ұстынының бірі – ихсан мәселесімен айналысатын ілім. Ихсан – сопылық дүниетанымда ең жоғары құлдық мақам. Алланы көрмесең де көріп тұрғандай құлдық ету.

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикметте» «Аллаға жақындай түсу үшін» әрбір адам өзінің өмір жолында төрт арнайы басқыштан өтуі керек дейді: олар – шариғат, тариқат, мағрифат, хақиқат.

Біріншісі – шариғат. Шариғат – ислам діні ілімінің қағидалары мен шарттарының жинағы. Діни терминологияда шариғат – дін, сол діннің өзі. Бұл саты оларды терең меңгеріп және тақуалықпен мүлтіксіз орындауды әрі құдайға құлшылық жасауды талап етеді.

Екіншісі – тариқат. Тариқат – Исламда ақиқатқа жетудің мистикалық, танымдық жолы. Тариқаттың терминдік мағынасы – жол, Жаратушының мағрифатына жеткізуге ниеттенген адамның парасатты-рухани кемелдену жолы. Бұл басқыш сопылық ілімнің моральдық-этикалық жүйесін, идеясын, мұрат-мақсатын тануға, толық меңгеруге жетелейтін жол әрі методология. Тариқат, негізінен, белгілі бір мықты сопылық ілімнің негізінде құрылады.

Үшіншісі – мағрифат. Мағрифат – негізінен дін жолын танып және оқып білу. Бұл сатының негізгі талабы – күллі дүниедегі болмыс-тіршіліктің негізі «бір Алла» екенін танып-білу, түсіну.

Төртіншісі – хақиқат. Хақиқат (ақиқат) – Алланы танып білу және оған жақындау. Бұл - Алланы танудағы ең жоғарғы басқыш.

Ясауи іліміне сай, Исламда шариғат үлкен жол, ал Тариқат жалғыз аяқ жол дегенді білдіреді. Тариқат – хақ пен ақиқатқа жету жолындағы діндегі арнаулы жол, түсінік деген сөз. Сопылықты ұстанатын адам әуелі шариғат ілімін жақсы меңгеруі тиіс. Түркі әлемі шейхы Ахмет Ясауидің хикметтері адамды тазалыққа, адалдыққа, қанағатқа, қиянат жасамауға, кісі ақысын жемеуге үндейді. Қожа Ахмет «Мир’ат ул-қулуб» (Жүректердің айнасы) атты еңбегінде алдымен шариғатты, одан кейін ғана тариқат, мағрифат және ақиқат деп сопылық жолының мәртебелерін сатылап көрсетті.

Әрбір басқыштың өз тұғыры бар. Ол туралы Ахмет Ясауи 32 хикметінде былай айтқан:

Өтті ғұмырым, шариғатқа жете алмадым,
Шариғатсыз тарихатқа өте алмадым.

Ақиқатсыз мағрипатқа бата алмадым,
Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар.

Қожа Ахмет Ясауи тағы бір хикметінде (66 хикметте) былай дейді:

Шариғаттың шапанын кимейінше,
Тариқаттың пырағына мінбейінше,
Ой әлеміне беріліп батпайынша,
Хақиқаттың майданына кіріп болмас.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық іліміне сай: «шариғатсыз → тариқат», «тариқатсыз→мағрифат», «мағрифатсыз→хақиқат» болуы мүмкін емес. Демек, олардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш. Аллаға жақындау және оны тану сопылық дүниетанымның «шариғат», «тариқат», «мағрифат», «хақиқат» категорияларының ретті тізбегі нәтижесінде жүзеге асады.

Ортағасырлық Қожа Ахмет Ясауи ілімінде сопылық жолға түскен адам сөзі мен ісінде шариғаттың әмірін орындайтын әрі тыйымымен тыйылатын, Жаратушының тағдырына бойұсынған жан. Шынайы сопы – шариғатта ұнамсыз және тыйым салынған істерден бойын алшақ ұстайтын тақуа адам. Сондықтан сопы адам шариғатты, фикһ ілімдерін жете меңгеріп, исламдағы әдеп нормаларын бұлжытпай орындайтын әрі тақуа адам.

Қожа Ахмет Ясауи Аллаға (Хаққа) жету жолында міндетті түрде осы төрт асудан мүдірмей өтуі керек, деп пікір айтады. Ғалымның айтуына сай, Хаққа жету жолындағы әрбір асудың он-оннан мақамы (тоқтамы) бар. Демек, осы төрт асудың қырық мақамын игерген пенде ғана «жабарут» (адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік), «мәләкут» (өмірдің мән-мағынасына қанық болу), «лахут» (бұл жалғаннан безіп, о дүниенің рухани әлемін меңгеру), «насут» (жоғарыда аталған үш өлшемнің басын қосып тұрған күш) деп аталатын рухани дүниенің сырын ұғуға мүмкіндік алады.

«Диуани хикмет» әрбір адамды имандылыққа, ізгілікке, жоғары адами қасиеттерге жетелейтін күдіретті күш, айқын бағдарлама деуімізге болады. Қожа Ахмет Ясауи әрбір адамның қадір-қасиетін, өмірде алатын орнын оның «ішкі жандүниесінің тазалығымен» өлшейді. Адамның өз бойындағы ізгі адамгершілік қасиетін ұдайы жетілдіріп отыруы немесе бүкіл адамгершілік қасиетінен жұрдай болуы, сол кісінің имандылығына байланысты деген түйін жасайды.

Ал, имандылық дегеніміз Алланың құлына ғана тән, адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеп, оны құдай жолына салып отыратын киелі күш деп түсіндіреді. Қожа Ахмет Ясауидің айтуы бойынша, имандылықтың ең басты көрінісі – мейірімді, кешірімді болу, және өзгелерге жанашырлықпен қарау. Диуани хикметте адамға қажетті қанағат-ынсап сезіміне ерекше мән беріліп, нәпсіні тыя білу мұсылмандықтың басты шартының бірі екенін оқырманға қайта-қайта ескертіп отырады. «Ақыл кітабы» адамның ішкі жан-дүниесінің саналуан теріс ой-пиғылдан, жаман ниеттен таза болуын талдап, адамды Алла алдында пәк, кіршіксіз болуға шақырады [1; 2].

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі көшпелі түрік қауымын білім мен имандылыққа шақыру арқылы түрік халықтары мәдениетіне үлкен өзгеріс енгізді. Дәстүрлі түрік дүниетанымының негізі сыршылдық (мистика) дін болса, сопылық танымның түрік мұсылмандығының ең басты ерекшелігін қалыптастыруда өзіндік тәсілі бар. Кез келген жаңа діннің таралуы табиғи құбылыс: ескі ұстындар толық жойылмайды, ал жаңалары халық санасында бұрынғы түсінік, ұғым, құндылық негізінде өз орнын алады. Екінші сөзбен айтқанда, мистикалық діни құндылықтар сәйкес жаңа ұғымдармен тұтасып, "халық діндарлығы" болып өмірін жалғастырды. Рухани дәстүр сабақтастығы сақталды. Бұл табиғи құбылысты Ахмет Ясауидің сопылық ілімі көрсетті.

«Құранда жақсы мен жаман, арам мен адал жолдың негізгі ұстанымдары мен этикалық негіздері қамтылған. Суфи өзінің бойында осы моральдық құндылықтарды сомдау, хәлін өзгерту, жақсыға ұмтылу, ізгіліктің өзіне оралу мақсатында өзінің рухын үнемі бақылап отырады. Ал оны бақылаудың өлшемі де Құран. Өйткені, өзінді-өзін бақылау және "сырттан бақылау" екеуі бірінсіз бірі болмайтын шарттың екі компоненті. Жүрек өзінің ақыл, жан және мен сыйпаттары арқылы әлемдегі болып жатқан өзгерістер мен үндестік құра алатын дәрежеге жетуге ұмтылады. Бұл әрекет толығымен моральдық-практикалық жаттығу арқылы мүмкін болатын нәрсе» [6, 97-б.].

Қожа Ахмет Ясауидің баса мән беріп, қатты әшкерелеген тақырыбы – надандық. Оның ұғымында, надандық - бүкіл жауыздық, зұлымдықтың қайнар көзі. Арсыздық пен бәлеқорлық, өтірік-өсек пен әділетсіздік содан табылады, деп түсіндіреді. Ол өз хикметінде надандыққа тәрбие-білім мен даналықты қарсы қойып отырады. Содан наданның көзін ашып, Құдайдың сара жолына түсіруге бар ынтасы мен ықыласын жұмсайды. Тіпті өз ойын жинақтай келе: «Наданмен бірге

өткізген уақыттың өзі дозақпен тең» [1], – деп, олармен бірге жүруге де, жолға шығуға да қарсы тұрады. Ясауи «жалған молда» залымдарды сынап, «Хал ілімін» үйренуге шақырады.

Құранда имандылық адамгершіліктің негізгі көзі әрі тұтқасы ретінде түсіндірілген. Иmandылықтан туатын құндылықтарды ар-ұят, намыс, әділдік, турашылдық, сабыр, төзімділік, жомарттық, шыншылдық, ата-анаға құрмет, мейірімділік, отансүйгіштік, қанағатшылдық, тазалық махаббат, адамды сүю, деп тізіп, жалпы парасат (фазилат) құндылықтарына, ал имансыздықтан туатын зұлымдық, жалғандық, екіжүзділік, опасыздық, менмендік, риякерлік, қорқақтық сияқты барлық жаман қылықты масқаралық (разилат) сыйпатына жатқызып, адамның бұлардан аулақ болуын қатты ескертеді.

Ахмет Ясауи бір Аллаға деген қалтқысыз сенім-нанымның ақыры оған жан-тәнімен берілген шын сүйіспендікке, ғашықтыққа ұласуын қалайды. Ол: «Егер адам тек сырттан ғана құдайшыл болып, іштен басқа пейілде болса, ол екіжүзділікке, опасыздыққа ұрынады», деп түсіндіреді. «Мұндай алдамшы, аяр жандар сабырсыз, төзімсіз келеді, оның соңы надандыққа (жәһілдікке) ұрындырады», деп тұжырым жасайды.

Ахмет Ясауи Құдайға беріліп құлшылық етушілерді «жалған ғашықтар», «шын ғашықтар» деп жүйелейді. Жалған ғашықтары, жоғарыда айтылғандай, екі жүзді аярлар, надандар делінсе, шын ғашықтар Алла жолына жан-тәнімен берілген даналар деп сипатталады. Ахмет Ясауи осының бәрін екі әлемнің (ол дүние мен бұл дүниенің) сыр-сыйпаты тұрғысынан түсіндіреді.

Құранда адам ең жоғарғы мақамда жаратылғаны айтылған. Ол нәпсінің зынданына түсіп, төрдегі басын есікке сүйреп, «ең төменгі дәрежеге дейін құлдилап, моральдық азғындауға берілсе, онда залым, жоюшы, қан төгуші, қиянатшыл, ашкөз, арамтамақ, сараң, надан» екендігі сыналып, олардан қашуға, жиіркенуге үндейді. Құдайдың адамға қояр талабы – оның көркем құлықты, жамандыққа қарсы, жақсылыққа жаршы болуы. Жаратушының шынайы құлы болу үшін, адам ең алдымен өз болмысымен тұтастықта болып, содан кейін қоршаған әлеммен үйлесім құруы тиіс. Осы үйлесімді адам бойында қамтамасыз ету үшін құдай Құран арқылы оған құндылықтар жүйесін ұсынады. Бұл құндылықтар адамгершілік пен парасаттылықты қалыптастырудың негізгі қалыбы – тезі.

Ахмет Ясауи адамның өмірде алатын орнын оның ішкі жандүниесінің тазалығымен өлшейді. Ол рухани тазалық пен кемелдікті мақсат етіп, жан тазалығы, ар тазалығы, жүрек тазалығы қағидаларын бірінші орынға қойды. Ясауи өз ілімін қоғамды тәрбиелеуші, түзетуші ар ілімі ретінде түсіндірді. Қазақ халқы да «Жаным – арымның садағасы», «Жарлы болсаң да арлы бол» деп бұл ғылымды жан-жүрегімен қабылдаған. Сондықтан, ғұлама Ахмет Ясауи хикметі – қазақ (жалпы, түрік) әлемінің тәрбиелік құралы.

Ахмет Ясауи ілімі жергілікті халықтың наным-сеніміне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне қайшы келмейтін діни-мистикалық мектептің негізін қалап, сопылық ағымның түріктік дәстүріне даңғыл жол салды. "Ислам дінін тек араб тілі арқылы ғана тануға болады", делінген түсінікті теріске шығарып, сопылық әдебиет ұстанымдарын түріктің әдеби тілінде сөйлетті [2].

Ахмет Ясауи түрік қауымына Қасиетті кітаптың арабша мағынасын толықтай түсіндіру, шарифаттың қыр-сырын, дін қағидаларын ана тілінде терең таныту мақсатында хикметін жергілікті халықтың жандүниесіне жақын айшықты өлең жолымен жазды. Түрік тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың бір үлгісін жасап, бұл тілдің көркем шығарма тудыру мүмкіндігінің мол екендігін әлемге дәлелдеп берді.

Қожа Ахмет Ясауи ілімі ағартушылыққа, ғылым-білімге шақырады. «Адамды ақиқатқа жеткізетін бірден-бір жол – ғылым жолы» деп жазған. Ясауи еңбектерінде ғылымға ұмтылу, надандықтан қашу мәселелері жиі көтеріледі, шынайы ғалымдар ерекше құрметтеледі. «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар», «Ақыл – азбайтын тон, білім – таусылмайтын кен», «Жақсының аты өлмейді, Ғалымның хаты өлмейді», деп мақалдаған ұлтымыздың ұстанымдары да Ясауи мәдениетінің жемісі.

Ахмет Ясауи көшпелі түрік халқының ағайындық, бауырмалдық – тұтастық сезімдерін басты орынға қоятын ізгі дүниетанымын, туыстық қатынастарға негізделген рулық-тайпалық құрылымын аса құрмет тұтқан. «Өзіңді өзің сыйласаң, жат жанынан түңіледі» де осыдан болса керек. Қожа Ахмет Ясауи сопылық ілімінің осындай ерекшеліктері жеті атаға дейін қыз алыспайтын қазақ қауымындағы әйел мен қыздарды хиджаб пен пәренжі киюден қорғауға себеп болды.

Ахмет Ясауи өз ілімінде қазақы «қонақжайлық дәстүр» адамды рухани кемелдікке бастайтын ерекше дәстүр, деп санады. Ясауи ілімін таратушылар барған жерінде «суфра тұту», қонаққа «дастарқан жаю»

дәстүрін ұстаған. Көпшілікке, келімді-кетімді жолаушыларға арнап жайылған дастарқан басындағы сұхбатқа рухани ілім иесі – Қызыр келіп қатысады деп саналған. Қазақ халқының «Қонақ келсе, Қыдыр келеді», «Қырықтың бірі – Қыдыр» деген мақалдары осы дәстүрден туындаған.

Ясауи ілімінде «Халыққа қызмет ету – Хаққа қызмет ету» деген ұғым бар. Бұл қағида қоғамға адал қызмет етуді насихаттайды, ұлтжандылыққа, елді сүйуге, бауырмалдық пен жанашырлыққа, өзара құрмет пен сыйластыққа тәрбиелейді. Осы бір ұлағатты қағида туысқа қол ұшын беруге қашанда құлшынып тұратын біздің халқымыздың болмысына сіңген деуге болады.

Осындай қағидалар арқылы Ясауи ілімі халықтың болмысына сіңіп, қазақ дүниетанымының, ұлт менталитетінің негізіне айналды. Дұрысы, Ясауи өз ілімі арқылы тарих тереңінен бастау алатын ұлт құндылықтарын ислами сүзгіден өткізіп берді. Біз Ясауи ілімін ұлтымыздың рухани тарихының тағылымды тәжірибесі ретінде қабылдауға тиіспіз. Қазақ халқы ислам діні аясында мұсылман болып қалыптасса, қазақы исламның бітім-болмысы, қазақ мұсылмандығы Ясауи ілімі арқылы қалыптасты.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және ондағы жәдігерлер адамзат қолынан шыққан ортағасырлық сәулет және бейнелеу өнерінің ғажайып туындысы. Мазар ертеден келе жатқан жергілікті құрылыс дәстүрін сол заманның озық жетістіктерімен үндестіре салынған. Көнеден жеткен материалдық-рухани жергілікті құндылықтарды исламдық мән-мазмұнмен байытып, барша әлемге паш етіп тұрған нысанға айналды. Нәтижесінде рухани дәстүр сабақтастығы тарихи құрылыс ескерткіштерінде айқын сақталды.

Әмір Темір көрегеннің шеберлерді жаулап алған елдерден алып келгені және Әмір Темірдің кесене жобасына өзі тікелей қатысқаны белгілі. Көптеген елдің шеберлері Әмір Темірдің қоластында жиналып, ұлтына қарамастан жасаған туындылары түріктік жергілікті құндылықтарға, рәміздік белгілерге, архетиптерге негізделген. Ахмет Ясауи рухани ілімнің құдіреті сонда, ол сан ғасырлық рухани құндылықтарды жаңғыртып, жаңа Исламдық мәнге толтырып, шеберлерді де осы ортақ мақсатқа жұмылдырды. Ұсталар түрлі ұлттың өкілдері болса да, өздерінің кәсіби шеберліктерін сопылық іліммен байытып, жалпыадамзаттық рухани мәні бар туынды жасап шығарды.

Ахмет Ясауи кесенесіндегі «Қолхат» грамотада жаңа біткен ғимарат туралы Әмір Темір көрегендікпен: «Ешқашан да, қандай

болған жағдайда да сатуға, жекеменшік секілді ұрпақтан-ұрпаққа уақытша немесе түбегейлі біреуге беруге болмайтынын қатты ескерткен», деп жазылған.

Барша түрік халқының діни-рухани өмірінде есімі ең жиі еске алынатын, ілімі ең көп зерттеу нысанына алынатын оқымысты – Қожа Ахмет Ясауи. Бұлай деп айтуымызда философиялық-танымдық негіз бар: Ахмет Ясауи түріктің көрнекті ақынының бірі ғана емес, ол – түріктің сопылық тариқатын қалыптастырушы әрі түріктің сопылық поэзиясының негізін салушы.

Кез келген ұлттың немесе мемлекеттің болашағы өзін-өзі қорғай білуіне байланысты. Бұл туралы Ә. Бөкейхановтың: «Бөтен кісі қазаққа ешқандай жақсылық артып әкеліп бермейді. Өз күшіне, өз қуатына сенбеген адам да, халық та ғұмыр жүзінде бәйге алмайды», деген сөзі шындық. Ал мұның өзі сол тілде ғасырлар бойы жасалынған ұлттық рухани құндылықтар бойына сіңген адамның ғана қолынан келетін ұлттық патриотизмге байланысты. Ұлттық тілде ұлттық тәрбие алмаған адам өз ұлтына қызмет ете алмайды: қиын-қыстау кездерде ұлтына қорған болып, ол үшін отқа күйіп, суға түсетін патриот бола алмайды. Демек, ұлт атаулының тағдыры тіл мен дін мәселесіне және соған сүйенген рухани құндылықтарына тікелей байланысты.

Қазіргі жаһандану заманында кез келген қоғамда әлеуметтік құрылым айтарлықтай өзгеріске түсті. Ұлттар мен этностар өзара саяси-экономикалық қарым-қатынас барысында бір-біріне рухани ықпал ету арқылы дамып отыр. Осыған байланысты этнос пен ұлт, таным мен дін, ұлттық тәрбие мен білім мәселелері этнология, этнография, әлеуметтану және философия ғылымының өзекті зерттеу тақырыбына айналып отыр.

Ахмет Ясауи туралы оның атақты шәкіртінің бірі Сүлеймен Бақырғани:

Қараса Қағба көрінген,
Жүзіне нұры төгілген.
Дүние ілімі үйірілген,
Шейхым Ахмет Ясауи, – деп жырлады.

Дәстүрлі түрік дүниетанымының негізі сыршылдық (мистика – жұмбақ) екенін ескеріп, сопылық танымның түрік мұсылмандығының ең маңызды ерекшелігін қалыптастыру тәсілін ұғамыз. Қай заманда болмасын, адамзат баласының алдына қойған басты мақсатының бірі – ұлттық дәстүрді сақтау, рухани-материалдық құндылықтарды қадірлеу. Ясауидің сопылық іліміне сай, қазақтың Ислам дінін қабылдауы

барысында ескі түріктік ұстындар толық жойылмайды, ал ислами жаңа ұстындар сәйкес құндылық, түсінік, ұғымдармен үндесіп, өздерінің үйлесімді орнын тапты.

Түрік халықтары ислам дінін қабылдау барысында Қожа Ахмет Ясауи өзінің сопылық ілімін халқымыздың көнеден бастау алатын дүниетанымын, түсінігін, материалдық-рухани мәдениетін, дәстүрін, отбасы ғұрпын жалпы түріктік негізді сақтап қалыптастыруы шешуші фактор болды. Ахмет Ясауи ілімінің құдіреті сонда, ол санғасырлық мәдени-рухани құндылықтарды толық жоймай, қайта жаңғыртып, Исламдық мән-мағынамен толтырды. Түрік жұрты өзінің дәстүрлі мәдени және рухани тамырының үзілмегеніне көзі жетіп, Ислам дінін толық қабылдады. Қожа Ахмет Ясауи жалпытүріктік дүниетанымдық және мәдени кеңістіктегі ішкі тұтастықты қалыптастырып, исламдық құндылықтарға негізделген философиялық-этикалық сопылық мәдениет – қазақы сопылық философия құрды.

Ахмет Ясауи өзінің сопылық ілімінде «қазақ халқының дүниетанымы, менталитеті, мәдениеті және дәстүрі ұлы Дала табиғатына, ондағы көшпелі түріктің өмір салтына сай қалыптасқанын және дамығанын» негізге алды. Бұл – қазақтың ұлттық тұтастығының негізі болды. Сонымен қоса, Ахмет Ясауи: «Нағыз мұсылман – ол бірге табактас болып отырған адамдардың дініне, тегіне мән бермейтін адам», – деп өшпес ұлағатты анықтама берді. Бұл – түрік қоғамының рухани бірлігінің негізі болды. Сондықтан, Ясауи ілімін ұлттық тұтастығымыздың рухани тағылымы деп түсінуіміз керек.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі мен мәдениеті арқылы көп ұлтты Түрік қоғамында діни-рухани бірлік пен ұлттық тұтастық қалыптасты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық мәдениеті ортағасырлық қазақ жерінде Ислам дінін қабылдау барысында түрік халықтарының талғамы мен уақыт талабына сай келген рухани құбылыс болды. Ұстаз Құран Кәрімдегі тылсым сырды ұқты. Қазақтың рухани жандүниесін, оның рухын Ислам нұрымен байытты. Түрік қоғамында Тәңірлік дүниетаным, наным-сенім, салт-дәстүр және материалдық құндылықтар жойылмады. Олар Исламдық жаңа сыйпат алып, қайта жаңғырды. Нәтижесінде, Қазақ жерінде діни-рухани бірлік пен ұлттық тұтастық қалыптасып, бүгінгі күнге жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Иасауи Қ.А. Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи. – Алматы: Жалын, 2002. – 272 б.
2. Ясауи Қожа Ахмет. Даналық кітабы. /Ауд. Ж.Әбдірашев. – Шымкент, 1993. – 109 б.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 6 том (Қ-Н). /Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: "Аруна Ltd." ЖШС, 2010. – 592 б.
5. Нысанбаев Ә. Қожа Ахмет Иассауидің дүниетанымы мен философиясы /Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғғ.). – Алматы: Ғылым, 1995. – 136 б.
6. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Иасауи дүниетанымы. – Түркістан: [б. и.], 2004. – 341 б.
7. Кенжетасев Д.Т. Қожа Ахмет Иасауи философиясы және оның түркі дүниетанымы тарихындағы орны. //Док. дисс. – Алматы, 2007. – 259 б.
8. Кенжетасев Д. Исламдағы діни таным және оның ерекшеліктері //Ясауи әлемі. Түркістан: – 2011. – № 3-4 (8). – Б. 47-53.
9. Кенжетай Д. Ясауиді танудың кейбір проблемалары. //Ясауи әлемі. Түркістан: – 2009. № 1 (1). – Б. 179-184.
10. Жандарбек З. Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 168 б.
11. Алтаев Ж. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі. Қазақ философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 220 б.
12. Аташ Б.М., Маханова Н.Б. Қазақтың көркемдік-эстетикалық танымы //Ұлттық тәрбие. – 2013. – № 6 (20). – Б. 93-99.
13. Мейірманов А. Қожа Ахмет Ясауи мұрасының көркемдік рәміздік мазмұны. //Адам әлемі. – 2012. – № 4 (54). – Б. 34-43.
14. Мырзабеков М. Суфизмнің моральдік-этикалық философиясы //Ясауи әлемі. Түркістан: 2010, № 1. – Б. 36-40.
15. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. Алматы: «Арқаим», 2001. 252 б. - ISBN 9965-603-02-2.
16. Ошақбаева Ж.Б. Ясауи шығармашылығы дәстүрлі қазақ дүниетанымының негізі. //Ясауи әлемі. Түркістан. – 2011. – № 3-4. – Б. 79-87.
17. Бейсетаев Р., Жакин А. Иман және Ясауи іліміндегі жастарды имандылыққа тәрбиелеу мәселесі. //Ясауи әлемі: – 2009. № 1 (1). – Б. 140-152.
18. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. /Құраст.: Ә.Қ. Муминов, Б. Қорғанбек, С.Моллақанағатұлы және т.б. – Алматы, 2009. – 200 б.
19. Мұстапаева Д. Асыл мұра – қасиетті тайқазан. – Алматы: Арыс, 2008. – 200 б.
20. Түркістан: Фотоальбом /Құраст. Р.Насыров. – Алматы: Өнер, 1993. – 200 б.

REFERENCES

1. Iasaýı Q.A. Hikmet Haziret Sultan Qoja Ahmet Iasaýı. –Almaty: Jalyn, 2002. –272 b.
2. Iasaýı Qoja Ahmet. Danalyq kitaby. /Aýd. J.Ábdirashev. – Shymkent, 1993. – 109 b.
3. Qazaqstan. Ulıtyq entsiklopediya. 6 tom (Q-N). /Bas red. B. Aıaǵan. – Almaty: Qazaq entsiklopediiasy, 2004. – 696 b.
4. Islam. Entsiklopediialyq anyqtamalyq. Almaty: "Arýna Ltd." JShS, 2010. – 592 b.
5. Nysanbaev Ə. Qoja Ahmet Iassaýıdiń dúnietanymy men filosofiasy /Qazaq dalasynyń oishyldary (IH-HII ǵǵ.). – Almaty: Ǵylym, 1995. – 136 b.
6. Kenjetaı D. Qoja Ahmet Iasaýı dúnietanymy. – Túrkiстан: [b. ı.], 2004. – 341 b.
7. Kenjetaev D.T. Qoja Ahmet Iasaýı filosofiasy jáne onyń túrki dúnietanymy tarihyndaǵy orny. //Dok. diss. – Almaty, 2007. – 259 b.
8. Kenjetaev D. Islamdaǵy dini tanym jáne onyń erekshelikleri //Iasaýı álemi. Túrkiстан: – 2011. – № 3-4 (8). – B. 47-53.
9. Kenjetaı D. Iasaýıdi tanýdyń keıbir problemalary. //Iasaýı álemi. Túrkiстан: – 2009. № 1 (1). – B. 179-184.
10. Jandarbek Z. Nasab-nama nusqalary jáne túrki tarihy. – Almaty: Daik-Press, 2002. – 168 b.
11. Altaev J. Qoja Ahmet Iasaýıdiń sopylyq ilimi. Qazaq filosofiasy. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2017. – 220 b.
12. Atash B.M., Mahanova N.B. Qazaqtyń kórkemdik-estetikalıyq tanymy //Ultyq tárbiye. – 2013. – № 6 (20). – B. 93-99.
13. Meirmanov A. Qoja Ahmet Iasaýı murasynyń kórkemdik ráimizdik mazmuny. //Adam álemi. – 2012. – № 4 (54). – B. 34-43.
14. Myrzabekov M. Sýfizmiń moraldik-etikalıyq filosofiasy //Iasaýı álemi. Túrkiстан: 2010, № 1. – B. 36-40.
15. Orynbekov M.S. Dýhovnye osnovy konsolidatsii kazahov. Almaty: «Arkaim», 2001. 252 b. - ISBN 9965-603-02-2.
16. Oshaqbaeva J.B. Iasaýı shyǵarmashylyǵy dástúrli qazaq dúnietanymynyń negizi. //Iasaýı álemi. Túrkiстан. – 2011. – № 3-4. – B. 79-87.
17. Beisetaev R., Jakın A. Iman jáne Iasaýı ilimindegi jastardy imandylyqqa tárbielıy máselesi. //Iasaýı álemi: – 2009. № 1 (1). – B. 140-152.
18. Qoja Ahmet Iasaýı kesenesi. /Qurast.: Ə.Q. Mýminov, B. Qorǵanbek, S.Mollaqanaǵatuly jáne t.b. – Almaty, 2009. – 200 b.
19. Mustapaeva D. Asyl mura – qasietti tarqazan. – Almaty: Arys, 2008. – 200 b.
20. Túrkiстан: Fotoalbum /Qurast. R.Nasyrov. – Almaty: Óner, 1993. – 200 b.

Özet

Bu makalede Hoca Ahmet Yesevi'nin öğretileri ile Türk toplumunda tasavvufi gelenek temelinde ulusal bütünlük oluşumu ele alınmaktadır. Tasavvuf kültürüne uygun olarak Kazak yurdunda İslami anlayışın ulusal bütünlüğü kavramı oluşturuldu. Bu bağlamda çalışma, Tengrian dünya görüşünün uyumu, milli geleneklerin yanı sıra yerel halkların manevi ve maddi değerlerinin ilgili İslami kavramlarla uyumu yoluyla Türk manevi birliği ve ulusal bütünlüğün oluşumu anlatılmaktadır. Hoca Ahmet Yesevi'nin tasavvufi öğretileri, göçebe Türk topluluklarının eğitim ve ahlaka davet edilmesiyle Türk halkının kültüründe önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Tasavvuf öğretileri sayesinde çok etnik gruptan oluşan bir Türk toplumu dini, manevi ve milli birliği oluşturdu. Yukarıda bahsedildiği üzere yazar, gençleri Hoca Ahmet Yesevi'nin tasavvuf öğretilerinin Türk toplumunda milli ve manevi birliğin oluşumunda katkıları hakkında bilgilendirmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hoca Ahmet Yesevi, tasavvuf öğretileri, İslam dünya görüşü, milli ve manevi bütünlük

(R. Beiysetayev, Milli Birlik ve Eğitim Sorunu; Hoca Ahmet Yesevi Öğretilerinde Gençliğin Eğitimi)

Аннотация

В статье рассмотрены учения Ходжи Ахмета Ясави и проблема становления национальной целостности в Тюркском обществе на основе его учения суфизма. В соответствии культуре суфизма, в стране сформировалось понятие национальной целостности Исламского толка. В связи с этим, в работе описаны создание в Тюркской стране духовного единства и национальной целостности путем гармонии Тенгрианского мировоззрения, национальных традиций, а также духовных и материальных ценностей местных народов с соответствующими Исламскими понятиями. Суфийское учение Ходжи Ахмета Ясави внесло значительные изменения в культуру тюркского народа благодаря приглашению тюркской общины кочевников к образованию и нравственности. Благодаря суфийскому учению и культуре ученого, многоэтническое тюркское общество сформировало религиозно-духовное и национальное единство. Как уже упоминалось выше, автор ставит своей целью проинформировать молодежь об учении суфизма Ахмета Ясави, о формировании духовного и национального единства в тюркском обществе.

Ключевые слова: ислам, Ходжа Ахмед Ясави, суфийское учение, исламское мировоззрение, национальные традиции, духовное единство, национальное единство
(Р. Бейсетаев Национальная целостность и проблема воспитания и образования молодежи в учении Ахмета Ясави)

F. Alekberli

Doç., Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü
Bakü, Azərbaycan (e-mail: faikalekperov@mail.ru)

Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar

Özet

Günümüzde Türk Düşünce Sisteminin çekirdeği saydığımız Türk Uygarlığının felsefi bağlamda değerlendirilmesi çok önemlidir. Çünkü tarih denilen ne varsa felsefi anlamda esasen mitoloji ile dini ve milli değerlerin bütünüdür. Bu anlamda Türk Uygarlığının tarihini de ele alırken öncelikle mit, din ve milli değerler dikkate alınmalıdır. Bazı büyük milletler kendi tarihlerinde mitolojik tarihe ya da dini tarihe bol bol yer verdikleri halde, diğerleri aynı şeyi yaptığında bunu kabul etmezler. Buradan da anlaşılıyor ki, dünyada sadece sözü geçen milletlerin, aynı zamanda büyük ulusların bakiyelerinde yer alanların miti de, dini de, ilmi de ve kültürü de hiçbir fark olmadan tarihtir. Bu ise şu anlama gelmektedir ki, mitin tarihe tarih bilimine, dinin tarihe tarih bilimine, milli olayların tarihe tarih bilimine dönüşmesi süreci büyük ulusların ortaya koyduğu güçlü iradesiyle belirgin hale gelir.

Bu anlamda geçmişe bakışta önemli meselelerden biri dini, mitolojik görüşün bilimsel tarihe ve bilimsel tarihin de din ve mitolojik tarihe etkisi ile bağlılığıdır. Son yüzyıllarda Batı'dan örnek alarak bu işe başlayan Türk aydınları tarih yazarken dini ve mitoloji tarihini bilimsel tarihle uzlaştırmakta başarılı olamadılar. Öyle ki, Avrupalılar dini ve mitolojik bilimsel tarihin içinde erittikleri, ona bütünleştirici felsefi anlamda "Avrupa", ya da "Batı" anlamı verdikleri halde, Türk tarihi ise daha çok dinselleşti ve mitleşti. Çünkü Türkler Avrupalılar gibi mitolojik ve dini tarihi bilimsel-felsefi anlamda bütünleştiren "Batı" ve "Avrupa" bütünleştiricisi gibi, "Doğu" ve "Asya" anlamından istifade edemediler. Çünkü Hıristiyanlığı ifade eden "Batı"dan ve "Avrupa"dan farklı olarak "Doğu" ve "Asya" daha geniş bir kavramdır. Bu anlamda Türkler mitolojik ve dini tarihi bilimsel tarih adı altında milli tarih anlamında "Doğu" ve "Asya" çerçevesine yerleştiremediler.

Anahtar kelimeler: Batı uygarlığı, Doğu uygarlığı, Türk felsefesi, din uygarlığı, milli uygarlık, yeni Türk felsefesi, Türk uygarlığı

F. Alekberli

Doç., Dr. Institute of Philosophy Azerbaijan National Academy of Sciences
Baku, Azerbaijan (e-mail: faikalekperov@mail.ru)

Introduction to Turkish Civilization: Current and New Paradigms

Abstract

It is very important to evaluate the Turkish Thought System in terms of the philosophy of Turkish Civilization which we regard as the core. Because what is called history is essentially the generality of mythological, religious and national values in a philosophical sense. In this sense, myth, religion and national values should be taken into

consideration when considering the history of Turkish Civilization. True, some great nations give plenty of space to mythological or religious history in their history, but others do not accept it when they do the same. It is understood that the myth, religion, science, and culture of the mentioned nations in the world, as well as those under the armchairs of these "great" nations, are history without any difference. This means that the process of transforming the myth into history-history science, religion into history-history science, and national events into history-history science is examined by the "great" will of the "great" nations.

In this sense, one of the important issues in the past glance is related to the influence of religion, mythological view on scientific history, or on the impact of scientific history on religion and mythological history. The Turkish intellectuals who started this business by taking examples from the West in the last centuries did not succeed in reconciling the history of religion and mythology with scientific history. So much so that even though Europeans melted in religious and mythological scientific history and gave it the meaning of "Europe" or "West" in a generalizing philosophical sense, Turkish history became more religious and mythical. Because the Turks, like the Europeans, could not benefit from the meaning of "East" and "Asia" like the "West" and "Europe" umbrella, which unified mythological and religious history in a scientific-philosophical sense. Because, unlike "West" and "Europe", which expresses Christianity, "East" and "Asia" are a broader concept. In this sense, Turks could not place mythological and religious history within the framework of "East" and "Asia" in the sense of national history under the name of scientific history.

Keywords: western civilization, Eastern civilization, Turkish philosophy, religious civilization, national cohesion, new Turkish philosophy, Turkish civilization

Giriş

İlk Türk/Turan uygarlığının ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Onun tarihini M.Ö. IV-II binli yıllarda, bazen de daha eski dönemlere dayandıranlar da, aynı zamanda böyle bir uygarlığı milattan önce bin yılında görenler de bulunmaktadır. Türk/Turan uygarlığının varlığına yaklaşımlarda bilim adamlarının çoğunluğunun ilmi objektiflikten çok subjektifliğe değer vermeleri de bunun bir sebebidir. Şüphesiz bu subjektifliğin arkasında da özellikle Batılı ilim adamlarının İranlıların/Farsların kara kaşlarına, kara gözlerine aşık olması değil, daha çok Batıcı, yani antitürk/antiislam görüşleri önemli rol oynamıştır. Bu bakımdan, birkaç Batılı ilim adamını istisna şartıyla çoğu Turan uygarlığını, o cümleden Türklerin tarihini becerebildikleri kadar gençleştirmeye, bu da mümkün olmadığı durumlarda Turanlıları Türklerden ayırıp Hind-Avrupa menşeli İranlıların aşağı kolu ilan etmeye çalışmışlardır.

Türk/Turan medeniyetinin varlığıyla ilgili fikirlerin yeniden gündeme gelmesi de aslında İran/Arya ideasının yeniden canlandırılması ortamında, ister istemez ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan XIX. asırdan itibaren Avrupa ilim adamlarının çoğunluğunun Kaçarlar devletinin

arazisini "Persiya" ya da "İran" olarak adlandırması, günümüzde "İran İmparatorluğunu" kadimleştirmek adına onun Turan Uygarlığı ile eşdeğer gösterilmesi sadece "Avrupa Merkezci" idea ile olmuştur. Çünkü İranlıların/Aryanların en eski tarihinde iki milletle: Turanlılar ve Samilerle büyük savaşları olmuştur. Ancak şu bir gerçektir ki, İranlılar Ön Asya'ya ve Orta Asya'ya geldiğinde ilk büyük karşılaşmaları Samilerle değil, Turanlılarla olmuştur. Bu anlamda Batı ilim adamlarının İran-Sami değil, İran-Turan problemini daha çok gündeme getirmeleri tesadüfi olmamıştır. Çünkü en eski devirlere bakıldığında İranlıların varlığını ortaya koyan hiç şüphesiz Turanlılar olmuştur. Bu, Aryanların en kadim kitabı sayılan Avesta'da, bunun gibi onun Orta asırlarda devamı olan Şahname'lerde de kendini göstermiştir ki, bu kitapların ortaya çıkması İran-Turan probleminin yeniden gündeme gelmesinde önemli rol oynamıştır.

"Turan" ve "İran" Uygarlıkları İle İlgili Çeşitli İddialar

Genellikle, Batı alimleri özellikle XVII. asrın ortalarında Fransız ilim adamı Düpperon tarafından aşikar edilen "Avesta" ("Zend-Avesta") ortaya çıktıktan sonra kasıtlı ya da kasıtsız "Turan" ve "İran" meselesi ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. "Avesta"ya dayanarak en eski dönemlerde "Aryan/İran" ve "Turan" uluslarının olduğunu iddia eden batı ilim adamlarının esas iddialarından birincisi odur ki, "İran/Aryan" ve "Turan/Tur" ezelden birbirine düşman iki ayrı millet olduğu gibi dilleri, dinleri ve medeniyetleri de farklı olmuştur. Doğrudan da, Avesta'da Tur ve Tura adlı kavimden söz edilir ki, Turlar Aryanların düşmanı olarak gösterilir. Öyle ki, Avesta'da Zerdüşün dilinden Devlere ve Kötülük tanrılarına kurban kesen Turanlıların kötülenmesi, Aryanların öğülmesi hakikattir. Yim, Zerdüş, Kersasip, Gava Usan, Hosrava, Paurva, Camasp gibi ari soyundan olanların kurbanını kabul eden Zerdüşti İlahlardan olan Anahit Ardsivur, Turanlı soyundan olan Frankasyan, Arcastp (Efrasyab-Alp Er Tunga), Arcatpın kardeşi Bandaramanış ve diğerlerinin kurbanını ise reddeder: "Ona kurban getirdi aslı Turan olan, Uçurum kenarında ahlaksız Frankasyan" [1, s. 485]. Ancak Anahit Turan ülkesini, Turan Danvalarını [1, s. 490] mağlup etmek, ele geçirmek isteyen Aryanlara uğur dilemektedir. İlginçtir, eski Turan kaynaklarında da gösteriliyor ki, Zerdüş ömrünün son döneminde kendi dinini yaymak uğruna savaşlara katılırken Turanlılarla ya da Hunlarla savaşta öldürülmüştür.

Batı ilim adamlarının "İran" ve "Turan" halklarını farklı uluslar olarak ifade etmesini doğru kabul eden Türk ilim adamı Mehmet Fuat Köprülü de, Arilerle Turların başka başka milletler olduğunu yazmıştır: "İranlılar Tura nispetle bu ülkeye Turan adını veriyorlar ki, bu ad Farsça

Türk kelimesinin çoğul hali olan Tur(k)andan, Tur veya Turaç da Türkten başka bir şey değildir. Turan Hanı Alp Er Tunga, Tur'un torunu olup İran, Hindistan, Yunan, Rus ülkelerini fethetmiştir. Alp Er Tunga'nın döneminde Turan'ın başkenti Merv ya da Belh oluyor ki, burası Ak-Hunlar-Eftalitlerin de başkentiydi [2, s. 470]. "İran" "Turan" kavimlerinin farklılığına delillerden bir diğeri de Turan Hükümdarlarının "Han", İran hükümdarlarının ise "Şah" olarak adlandırılması gösterilir. Hatta, İran-Fars yazarları "Şahname", Turan-Türk alimleri ise "Hanname" yazmışlardır. Ancak zaman zaman "Han" unvanını Türk/Turan toplumlarıyla birlikte Afgan, Pakiler, Farslar ve Çinliler de kullanmışlardır [3, s. 45].

Böylelikle, dünya ilim adamlarının, o cümleden batılıların ileri sürdükleri esas iddialardan biri de şudur ki, Aryanlar Hind-Avrupa menşeli olduğu halde, Turlar Türklerin ecdadıdır ve onun adını Turan toprağının adından ayırmak mümkün değildir. Fransız ilim adamı G. Motandon'a göre de Turan ırkı Ari ırkından farklı olarak mongoloid ve avropoid ırkına ait melez bir ırktır ki, buraya Türkler, Tatarlar, Yakutlar, Altaylılar, Moğollar ve başkaları da dahildir. Alman ilim adamı Max Müller'e göre de Türk, Moğol, Tonguz, Macar, Fin dilleri sadece Turan dillerine aittir. Bir zamanlar Sümer, Japon ve Kafkas dilleri de Turani dillere ait olmuştur [4, s. 40]. L. Rasonyi de Aryan ırkından genellikle uzak olan Turan ırkının mongoloid ırkıyla da ilgisinin az olup daha çok Ön Asya'ya ait olduğunu kabul etmektedir [5, s. 43].

Batı ilim adamlarının ikinci iddiasına göre, İranlılarla/Aryanlarla Turanlılar/Turlar aynı ırkın, yani Hind-Avrupa ırkının yukarı ve aşağı kollarıdır. Bu meseleyle ilgili ise, Avrupa ilim adamlarının bir bölümü, aynı kökten olan Ariler ve Turları birbirinden farklılığının çiftçilik-göçebelik ve din meselesi olduğuna inanmaktadırlar. Bu iddiaya göre, Turlar ya da Turanlılar çiftçi İran boylarına karşı çıkan göçebe İran boyları oluyorlar ki, onlar arasında düşmanlık da sadece dini inançlarla ilgili olmuştur. Bu uydurmanın ortaya çıkmasında Fars şairi Firdevsi'nin de az rolü olmamıştır. O, Şahname'sinde hiçbir dayanak olmadan, İran/Aryan şahı Firudin'in alemleri üç oğlu arasında bölüştürdüğünü yazmıştır [6, s. 87]. Firdevsi'nin bu eserinde böyle görünüyor ki, güya Selm'le İyrec'in kardeşi olan Tur Türklerin yaşadığı ülkenin, İyrec ise İran'ın sahibi olmuştur. Firdevsi'nin Şahname'de Turlarla Arilerin/İranlıların aynı ırktan olduğu şeklinde uydurmaları yol açması birçok yerde aşikar şekilde ortaya çıkıyor. Birincisi, Firdevsi, İran/Fars Şahı'nın "oğlu" Tur'u Türkler yaşayan Turan'a yani Türkistan'a ve Çin'e şah olarak gönderdiğini yazmaktadır. Bu Türkistan'la Çin'e hükümdar giden Tur'un Fars/İranlı olmasının mümkün olmadığı

F. Alekberli. Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar.

anlamına gelir. İkincisi, daha sonra Firdevsi'ye göre, İran/Fars şahlarından Geştasb (Gerşasb) Zerdüştlük dininin yayılması ile meşgul olduğu halde, Turan hükümdarı Afrasiyab/Alp Er Tunga Türkler arasında Zerdüştiliğin yayılmasına engel olmuştur [6, s. 255-257].

Aynı zamanda asıl hakikat odur ki, Firdevsi Turan hükümdarlarının, o cümleden Oğuz Kağanın dünya hakimiyetini kendi oğulları arasında bölüştürmesi gerçekliğini Aryanların adına yazmıştır. Malum olduğu üzere, Oğuz Kağan dünya hakimiyetini oğulları arasında bölüştürmüştür. Hind-Avrupa kökenli bilinen İranlılar da bu gerçekliği Turanlılar'dan benimsemiş ve kendi adlarına yazmaya başlamışlar. Başka bir deyişle, Firdevsi'nin Turanlılar'ı İranlılar'la akraba etmesi, aslında eski Turan hakimiyetine sahip çıkmak iddiası ile ilgilidir. Ön Asya'ya göçen İranlılar'ın Turanlılar'ı kendilerine yakınlaştırmaları da özellikle Turan'ın kadimliği (eskiliği) ve şanlı bir tarihe sahip olmasındandır.

Firdevsi'nin döneminde ve Orta Çağda aryancıların uydurmalarına karşı en iyi cevapları Türk aydınları Hakani, Nizami Genceli, Kul Ali, Mahmut Kaşgarlı, Alishir Nevai ve diğerleri vermişlerdir. Mesela, Hakani, Nizami Genceli Türklerin kadim vatanı olarak Turan ve Hazaran (Hazarlar) adlarını hatırlatmış [7, s. 88], ulu atalarının Türkler olduğunu belirtmişlerdir. Hüsrev ve Şirin manzumesinde Derbent denizinin bir kıyısında, Arrandan başlamış Ermenek kadar hükümdarlık eden Mehin Banu'nun dilinden Nizami Genceli Türklüğümüzün/Turanlığımızın kadimliğini bu şekilde ifade etmektedir: "Eğer o ay ise biz güneşik, O Keyhüsrev, bizse Efrasyabık (Alp Er Tunga - F.E)" [8, s. 119]. N. Genceli "İskendername" adlı manzumesinde de Türk halklarının kadimliğini, onların örf, adet, gelenek, görenek ve ananelerini büyük bir ustalıkla yansıtmıştır [9, s. 314]. Çağdaş devirde Firdevsi'nin, Dekikinin yolunu devam ettiren Batılı ilim adamlarından Kumilyof, Bartold, Tonyntee ve diğerlerinin fikirlerinden şu netice çıkıyor ki, en kadim dönemlerde Avrupa'da ancak Hind Avrupalılar yaşıyorlarmış, M.Ö. II. bin yılın sonlarında onların bir bölümü olan Ariler/İranlılar Ön Asya'da yerleşmişlerdir. Onlardan çok sonra da yalnız erken orta asırlarda hangi yerden geldikleri belli olmayan, yani Orta Asya ve Ön Asya'da önceleri yaşamayan Türkler peyda olmuş ve onlar Hind-Avrupalıların kadim meskenlerini ele geçirerek burasını Türkistan olarak adlandırmış, hatta üstelik Turan adını da Ariler'in aşağı kolu olan halkların adından almışlardır [10, s. 114; 11, s. 16; 12, s. 69]. Bizce Kumilyof, Bartold, Tonyntee gibilerinin hiç de ciddi bir dayanağa sahip olmadan Turanlıları Ariler'e ait aşağı bir halkmış gibi bağlamaları, aynı zamanda sonraları Turan adına sahip çıktığını iddia ettikleri Türkler'in tarihini gençleştirme sırf

"Avrupa merkezilik" ideolojisinin bir tezahürüdür. Herhalde bugün ve hiçbir zaman, hiçbir Fars dilli ve Hind dilliler Turan ve Turanlılar'a sahip çıkmamıştır. Üstelik, Turanlılarla onların arasında milli-dini dünya görüş farkları olmuştur ve bugün de aynı farklar devam etmektedir. "Avesta"daki Turanlılar'a gelince, onların Ariler'e/İranlılar'a hiçbir aidiyeti olmadığı gibi, Türkler medeniyet meselesinde de Hind-Avrupa menşelilerden çok farklı imiş, başka bir ifadeyle, Ariler birçok sosyal-medeni meseleleri Turanlılar'dan öğrenmişlerdir.

Bazı Batı alimleri ikinci iddialarının zaman zaman gerçekçi olmamasının ortaya çıkmasıyla mülahazayı da ortaya atmışlardır. Öyle ki, bazı Batı müellifleri, Turan anlayışının milliyeti, kavmiyeti değil belirli bir coğrafya ve ülkeyi (Turan ülkesi, Turan vatanı) ifade ettiğini yazmaktadırlar. Mesela, Elize Reklü'ye göre, Turan anlayışı altında bir de kadim zamanlarda Asya'dan Kuzey Buz Denizine ve Bering Boğazına kadar araziler dikkate alınır. O zaman İran'ın da Turan gibi milliyet değil, coğrafi arazi, vatan adı olması mülahazalarını ileri sürmek gerekir. Bu mantıktan yola çıkarsak, "İran dilli halklar" anlayışı tamamıyla manasızdır ya da aksi takdirde "Turan dilli, Turan soylu halklar" ıstılahı da aynı ciddiyetle gündeme getirilmelidir. Yani yalnız tek taraflı olarak "Turan" ya coğrafi addır ya da Ariliğin aşağı koludur diye iddia etmek katiyyen doğru değildir. Eski devirlerle birlikte Turan denildiğinde, Turların/Türklerin yaşadığı ülke, devlet, imparatorluk akla gelmelidir.

Turan Uygarlığının İran'dan Kadimliği

Turan-İran problemiyle birlikte üç teze (Arilerle Turanlılar birbirine yabancı halklardır, Arilerle Turanlılar ayn ırktandırlar ve Turan coğrafya, ülke adıdır) dikkat çektikten sonra iki meselenin; 1) Bugünkü coğrafyamızda Turan-İran halklarının karşılaşmadan önce Turan İmparatorluğunun ve Turan medeniyetinin varlığının, aynı zamanda onun Sami ve başka halklara etkisinin 2) Turan/Türk - İran/Ari halklarının karşılaşması ve onun doğurduğu medeniyet değişimleri neticelerinin aydınlatılmasını gerekli görüyoruz.

Herhalde son zamanlarda, milattan önce II. binyılın sonu I. binyılın başlarına kadar, yani Ön Asya ve Orta Asya'da İran/Ari halklarının izi-tozu bile olmadığı dönemlerde, onlardan farklı olarak, Turan/Türk halklarının bu arazilerin ilk yerli sakinleri olması, hatta burada Turan İmparatorluğu kurmalarıyla ilgili mülahazalar geniş bir yer tutmuştur. Turan/Türk uygarlığının varlığı hakkında birçok görüş mevcuttur. Bazı müellifler ilk Büyük Turan İmparatorluğunun Nuh peygamberden önce, Mu kıtasına (bu kıtanın sonraları Pasifik Okyanusunun altında kaldığına inanılmaktadır) ait

F. Alekberli. Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar.

Güneş Uygarlığının yıkılışından sonra var olduğunu ve Tufan neticesinde ortadan kalktığını iddia ediyorlar. Buna örnek olarak da, J. Churchward'un "Kayıp Kıta Mu'nun Çocukları" kitabında Güneş İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, vaktiyle onun sömürgeciliği altında yaşayan Uygurların Büyük Uygur İmparatorluğunu kurmasını açıklamaktadırlar. Bunu ilk Büyük Turan İmparatorluğu olarak gören müelliflere göre, başkenti Xora-Xota (Qor Ata) olan bu imparatorluk tahminen 20-27 bin yıl önce Asya'nın Sarı Deniz kıyısında kurulmuş ve Avrupa'ya kadar genişlemiştir [13, s. 88, 107]. Churchward'un bu nazariyesini savunan Azerbaycan Türk alimi Qara Namazov'a göre, kadim Azerbaycan arazileri de Büyük Uygur İmparatorluğu'nun parçası olmuştur ki, Nuh peygamberin döneminde bu imparatorlukta vuku bulan "Tufan" ın izleri Kuzey Azerbaycan arazisindeki Qobustan ve Gemikaya kaya anıtlarında da tasvir olunmuştur. Qara Namazov yazıyor: "Tufandan kalma tasvirlerle Qobustan ve Orta Asya tasvirleri birbiri ile çok benzeşir ve hatta denilebilir ki, Qobustan tasvirlerinin en kadim numuneleri ile Uygur kaya anıtları tasvirleri aynıdır. Hatta yer adları da birbirlerine benziyorlar. Bu maddi medeniyet abidelerinin benzerliği de bu topraklarda bundan 20 bin yıl evvel Uygurların-Türklerin yaşadıklarını onaylayan gerçeklerdir. Bu benzeşmeler birbirini tamamlıyorsa, denilebilir ki, bizim arkeologlarımızın tahmin ettiği Qobustan abideleri 5-8 bin yıl öncesine, hatta daha eskilere-Uygur İmparatorluğunun yaşadığı devirlere kadar uzanır. Bu yönde Uygurların, yani Türklerin Güney Kafkasya'da 20 bin yıl önce bir İmparatorluk olarak yaşadıkları sonucuna gelinmelidir [14, s. 98-99].

Nuh peygamberin döneminde meydana gelmiş "Tufan"a, yani yer arazisinin büyük bir kısmının su altında kalmasına kadar mevcut olan ilk Turan Uygarlığı hakkında bazı ilmi hakikatlerden malumat vermek çok zor görünse de, bu meselenin ciddiye alınması ve araştırmaların devam ettirilmesi düşüncesindeyiz. Her halde "Tufan"a kadarki halklar ve onlara mahsus devletler hakkında bilgilerin çoğaltılması daha çok Türklerin kadim tarihine ışık tutmakla mümkün olacaktır. Özellikle Türklerin Mu kıtasının Güneş İmparatorluğuyla ondan sonraki Uygur/Turan İmparatorluğu devrinde ortaya koydukları milli-dini değerler (Tanrıçılık inancı, Güneş inancı vb.), devletçilik ananeleri (adaletlilik, sosyal birliktelik, Turan taktikleri vb.), ilmi başarılar tamamıyla mahvolmamış, daima kendi çekirdeğini koruyup saklamıştır. Bu anlamda "Tufan"dan önce ve sonra meydana çıkan devletlerde, onların ortaya koydukları medeniyet abidelerinde Türklerin/Turanlıların mühim rol oynadığı kanaatindeyiz.

Nuh peygamberin devrinde meydana gelmiş "Tufan"dan sonra da

Türkler/Turanlılar'ın Orta Asya ve Ön Asya'da özellikle de Hazar Denizini de kendi içine alan "Turan Ovası"nda yerleşerek ikinci Büyük Turan İmparatorluğunu kurduğunu, aynı zamanda yeni medeniyet ortaya koyarak, onu dünyada yaymaya başladıklarını düşünüyoruz. "Tufan"dan sonra ilk medeniyet merkezinin M.Ö. X-VI. bin yıllarda "Turan Ovası"nda, yani Türkistan'da yaratıldığını iddia eden Azerbaycan Türk aydınlarından Aydın Medetoğlu'nun ulaştığı sonuç, "Tufan"dan sonraki medeniyet tarihi M.Ö. III. bin yılda şehir devletleri yaratmış Sümerlerle değil, M.Ö. X-VI. bin yıllarda Ceyhun ve Seyhun ırmakları etrafında yaşamış Büyük Turan Uygarlığının halefi ve Sümerlerin ulu babaları olan Turanlılarla başladığıdır [15, s. 33]. Aslında bazı Azerbaycan Türk alimleri bununla demek istiyorlar ki, "Tufan"dan sonra dünyada mevcut olan ilk devletçilik ve medeniyet ananeleri ilk olarak M.Ö. X-VI. bin yıllarda esasen Orta Asya ve onun çevresinde Turan'dan başlamış, ikinci defa M.Ö. VII-II. bin yıllarda Büyük Azerbaycan'da da yayılmış ve üçüncü olarak M.Ö. IV-II. bin yıllarda Dicle-Fırat ırmakları arasında Sümerler'le ve başka medeniyetlerle devam etmiştir [16, s. 23-24].

Biz de, bütün hallerde dünya medeniyetinin ya da uygarlığının ilk başlangıcı tarihçilerin ekseriyeti tarafından M.Ö. IV. bin yılın ortalarında Maveraünnehir'e Merkezi Asya'dan göç eden, ancak nerden geldikleri belli olmayan Sümerler değil, onlar üzerinde büyük tesiri olmuş ya da Sümerlere komşu olmuş Prototürkler/Turanlılar olduğunu düşünüyoruz. Herhalde Prototürklerin/Turanlıların Sümerler'le münasebetlerinin olduğunu bütün Türk alimleri kabul ettikleri halde, ancak Sümerler'in Türk olup olmadığı meselesinde fikirler ikiye ayrılır. Mesela, O.N. Tuna, M.T. Zehtabi, R. Reisniya, E. Elçibey, O. Süleymenof, Y. Yusifov, S. Eliyarlı ve diğerleri kesin şekilde Sümerleri Türk saydığı halde [17, s. 158], M. İsmayılov, F.Ağasıoğlu ve diğerleri bu fikre katılmıyor [18, s. 5; 5, s. 172-174], sadece Türklerle Sümerler arasında sosyal-medeni münasebetlerin olduğunu kabul ediyorlar. Ancak Sümerlerin Türk olabileceğini ilk defa yabancı alimlerden J. İpor, F. Hommel ve diğerleri ileri sürmüştür. Hatta, Hommel Sümerleri Ural-Altay dil ailesinden saymıştır. Hommel'in fikrine göre, Orta Asya'dan Ön Asya'ya gelen Türklerden bir bölümü Mezopotamya'da Sümerleri teşkil etmiştir. Bundan yola çıkan Z. V. Togan, O. Süleymenof, M.T. Zehtabi ise daha güvenli şekilde Sümerlerin Türk menşeli olduğunu savunmuştur [19, s. 13-15; 20, s. 46]. Bibilya Ansiklopedi Sözlüğünde de Maveraünnehir ya da Babilistan medeniyetinin en eski kurucuları hiç şüphesiz Türk-Tatarlar olduğu açık bir şekilde yazılmaktadır [21, s. 56-57].

Şüphesiz, şimdiki durumda Batı ideologları için de, dünyada ilk

F. Alekberli. Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar.

uygarlık sayılan Sümerler medeniyetinin sahibinin Hind/Avrupalı, Sami, Turan/Türk ya da bilinmeyen menşeli halkların olduğu gibi muhtelif nazariyeler söylenmesi daha faydalıdır. Yalnız Sümerlerden de önce yeni bir uygarlığın varlığının ortaya çıkması, her durumda alimlerin kadim uygarlıklar hakkında yaptığı araştırmalar sonucunda dünya alimlerinin bugün ortaya çıkardıkları birçok uygarlıklar, o cümleden Sümer medeniyetinin, şehir devletlerinin kendi de başka uygarlıktan kaynaklandığı gibi yeni bir fikri doğurmuştur.

Ancak Batılı alimler Sümerler'den önceki medeniyetin, uygarlığının şekillendiği coğrafi arazinin nerede olduğunu, aynı zamanda bu coğrafi arazilerde yerleşmiş halkların etnik kimliğini daha iyi tanıdıkları için, şimdilik bu meselede susmaya öncelik vermişlerdir. Şüphesiz, Batı alimlerini susmaya mecbur eden Sümer'den önceki medeniyetin şekillendiği coğrafi arazinin daha çok Turan, bu coğrafyanın en kadim halklarının ise Türk menşeli olmasıdır. En önemlisi, Sümerlerin Türk olup olmadığı tartışmalı olduğu halde, ancak Sümerler'e Türkler'in tesirinin olduğu fikrinin daha kuvvetli şekilde ortaya çıkmasıdır.

Elbette böyle olduğu takdirde düne kadar Türk medeniyetini bütün medeniyetlerden “genç” ve “barbar” sayan Avrupa merkezci Batı alimleri için bunu itiraf etmek bir taraftan çok ağır olduğu kadar da diğer taraftan şimdiki Batı Uygarlığı'nın demokratikliği, benzersizliği, mükemmelliği düşüncesini de sarsar. Bütün bunları doğru analiz eden Tatar mütefekkeri Rafael Muhammetdinov da, Sümerlerden önce olan yeni uygarlığın ortaya çıkışının Avrupa merkezci düşüncenin sonu, Türk medeniyetinin ise yeniden dirilişi olacağını kabul etmektedir: “Bu özellikle günümüzde önemlidir, çünkü yakın zamanlara kadar Türk tarihine Avrupa merkezci bakış açısı, Türk halklarını genç, barbar ve özellikle göçebe bir kavim olarak hayal ediyordu. Son zamanlarda bu görüş her ne kadar sarsılmış olsa da tamamen çürütülmesi için daha çok çalışmamız gerekmektedir. Prototürkleri, dünyadaki ilk uygarlık olarak kabul edilen Sümer uygarlığından daha önce oluşan bir uygarlık olarak kabul etmenin zamanı gelmiştir” [22, s. 30].

Bu bakımdan, Batı uygarlığını ilmi cihetten esaslandırmak için onun tarihi köklerini meydana çıkarmak meselesinde Avrupa merkezçilerin çok hilekar bir yol tuttuklarını düşünüyoruz. Onlar bir taraftan Batı uygarlığının çekirdeği olan Yunan-Roma medeniyetinden de eski medeniyetleri (Sümer, Elam vb.) kendine maletmeye gayret ettikleri halde, diğer taraftan bu medeniyetleri Türk-Turan medeniyetinden uzak tutmaya çalışmışlardır. Çünkü Batı uygarlığının Yunan-Roma'dan başladığı fikri bir müddet

inandırıcı görünse de, sonraları kendi ehemmiyetini kaybetmiştir. Böyle olduğu takdirde, Batı alimleri dilde, medeniyette, felsefede daha derinlere, kadimlere gitmek niyetine düşmüşlerdir. Batı alimlerinin bu niyeti Ariliğin ya da Hind Avrupa nazariyesinin temelini atmıştır ki, onun da köklerini Avrupa'da derinleştirmek mümkün olmadığı için Doğuya, daha çok da Asya'ya yüzlerini dönmüşlerdir. Bu zamanda hiçbir ciddi esas olmadan şimdilik, dünyada ilk uygarlık sayılan Sümer medeniyetini ya Hind-Avrupa nazariyesine bağlamaya çalışmış ya da bilinmeyen medeniyet ilan etmekle yetinmişlerdir.

Turan-Sami Halkları Arasında Tarihi ve Dini-Mitoloji Meseleleri

Türklerin en eski tarihi konusunda bilgi veren kaynaklar arasında Sami kaynakları mühim yerlerden birini tutmaktadır. Türk soy ve şahıs adlarını en çok muhafaza eden de şüphesiz Sami dilli kaynaklardır. Kadim Türkler kendilerini Tanrının evlatları saydıkları için Sümer ve Sami dilli Akkad-Asur kaynaklarında (M.Ö. III. bin yılın sonu II. bin yılın başları) daha çok Kut, Subar, Turuk, Turkumit olarak yad edilmişlerdir [5, s. 185-187]. Her halde İranlı/Ari kaynaklarından daha çok Sami dilli kaynaklar (Assur, Yahudi, Arap vs.) Turanın esas merkezi olan Azerbaycan'ın yerli ahalisinin Turanlı/Türk olduğunu defalarca tasdik etmişlerdir. Bu anlamda Orta Asır Arap müelliflerinin Azerbaycan'ın Türk yurdu olduğunu defalarca vurgulamaları mantıklıdır. Eğer Arap müelliflerinden biri olan Taberi M.Ö. XIII. asra ait olaylardan bahsederken “Temir Azerbaycan'a sahip olan Türkler üzerine yürüdü” diye yazıyorsa [23, s. 540], artık her Şey ortadadır. Tarihte bizce bilinen ilk Türk/Turan Sami savaşının M.Ö. III. binlerde Sümerlerle Akkadlar, daha sonra Türk soylu Subarlar, Qutlar, Lulular ile Sami menşeli Akkadlar, Assurlar arasında vuku bulduğunu düşünüyoruz. M.Ö. II-I. bin yıllarda ise Türk, Subar, Manna, Saka, İşquz, Midiya devletleri Sami devletlerine karşı mücadele yürütmüşlerdir. Sami devletleri ya da imparatorlukları tamamıyla ortadan kalktıktan sonra (M.Ö. VII. Asrın sonlarında) onların yerini İran/Ari menşeliler tutmaya başlamışlardır. Böylelikle, gerçek olarak Turan Sami çatışmaları M.Ö. VII. asrın sonlarına doğru bitmiş, bu mücadele yerini Turan-Ari mücadelesine bırakmıştır.

Bu anlamda tarihen Turan/Türk Sami mücadelesinin daha eski olduğu, ancak ortaya İran/Ari kavimleri girince, muayyen bir devirde bu mücadelenin hayli derecede zayıfladığı, amma tamamıyla yok olmadığı düşüncesindeyiz. İran/Ari kavimleri Ön Asya'da güçlendikten sonra, onlara daha çok etki gösterenin Sami halklarının müdrikleri, özellikle de Yahudiler olduğunu düşünüyoruz. Öyle ki, Ön Asya'da Türkleri her zaman kendine

rakip gören Samiler İran/Ari soylarıyla dostluk kurmalarını daha uygun görmüşlerdir. Bu anlamda Ehemenerler imparatorluğu devrinde Farslara güçlü ideolojik tesir gösteren Yahudiler bir çok hallerde Türk devletlerine karşı mücadelede onlara ciddi destek vermişlerdir. Büyük ihtimalle, Manna, İşquz, Midiya gibi Türk devletlerinin yıkılmasında da Samilerin belli bir payı olmuştur. Her halde Midiya devletinin yıkılışında, özellikle de Midiya devletini güçlendirmek isteyen Qam Ata'nın devrilmesinde ve müneccimlere divan tutulmasında Samiler mühim rol oynamışlardır. Böylelikle, Ehemenerlerin varlığında Samiler, o cümleden Yahudiler'in de iştirak ettiğini, Türk-Saka devletinin ortadan kaldırılması yolunda müşterek yol izlediklerini söyleyebiliriz.

Parfiya döneminde de İran-Sami iş birliği devam etmiş, hatta bu imparatorluğun yıkılmasına onların birlikte imza atmış olduklarını hesaba katmalıyız. Çünkü artık devletçilik ananesini yitirmiş Sami halkları çare olarak mecburen İran/Ari soylarıyla bir arada hareket etmişlerdir. Buna sebep olarak da eski devirlerde Türklere olan düşmanlık duygularının mühim rol oynadığı görülür.

Bizce, yalnız Sami menşeli Araplar arasında yeni dinin yaratılması ve onların yeni dinle Sasanlar üzerine yürümeleri bu münasebetleri hayli derece de ateşlendirmiştir. Yalnız Yahudilerin Araplarla komşu ve akraba olmalarına bakmayarak yeni dine karşı çıkmaları İran-Yahudi birliğini güçlendirmiştir. Her halde Farsların, Sasanları yıkıma uğratan Müslüman Araplara karşı mücadelede Yahudilerle iş birliği yapmaları tesadüfi olamaz.

Hiç şüphesiz İran-Yahudi birliğine karşı da müslümanlığı esasen gönüllü kabul eden Türklerle Araplar arasında olumlu ilişkilerin yaratılması dikkat çekicidir. Bir tarafta müslümanlığı zorla kabul etmiş Zerdüşti Farslarla Yahudilerin bir araya gelmişlerdi ki, artık her ikisinin de devletçilik ananelerinden yetim kaldıkları; diğer taraftan Sami menşeli Araplarla Türklerin İslam dini çatısı altında, yeni medeniyetlerde birlikte rol oynadıkları söylenebilir.

Bizce Araplarla Türkleri yakınlaştıran ise yalnız VII. asırda ortaya çıkan İslam dini değil, M.Ö. III. bin yılın sonu, II. bin yılın başlarında yaşamış Türk kökenli İbrahim peygamberin ve neslinin Samilerle yakınlık kurmasının da tesiri olmuştur. Başka bir deyişle, İran/Ari soylarının Ön Asya'da izi tozu bile olmadığı devirde Türklerle bazı Sami soyları arasında hem genetik, hem de düşünce anlamında yakınlaşma olmuştur ki, bunu, Musa'nın "Tora" ya da Töre" kitabında da görürüz [24, s. 29]. Her halde Yahudi ya da Mısırlı-Kıpti olan Musa peygamber Mısır ahalisinin düşüncesine büyük etki göstermiş Türklerden çok şey öğrenmiştir. Çok

muhtemel ki, Tanrının evladı, Tanrının milleti olmayı da Yahudiler Türklerden benimsemişlerdir. Belki, S. Freud'un da iddia ettiği gibi, Musa tek tanrıcılık ideasını doğrudan Mısır'dan ahzetmiş(almış), hatta Musa bir Yahudi değil Mısırlı olmuş, sadece Yahudilere hizmet ettiği için Yahudileştirilmiştir [25, s. 40-42, s. 72-74]. Ancak bütün hallerde ister Mısırlı, isterse de Yahudi Musa'nın dünya görüşüne Türk tanrıcılığının çok tesir gösterdiğine inanıyoruz. Her halde Türkler için Mısır'ın çok da yabancı olmadığı, burada hakimiyet sürmeleri ile ilgili fikirler de yeterlidir [26, s. 34].

Galiba, Musa'nın asil kimliğini ve onun dünya görüşünün teşekkülünde hangi halkın (mesela, Türklerin) etki gösterdiğini iyi bildikleri için, Yahudilikte önemli olan Musa'nın kimliği ve tektanrıcılığı değil, daha çok Yahudi halkının fevkalade üstünlüğü ve seçilmişliğidir. Böyle olduğu halde de, diğer uluslar Yahudilikten uzaklaşmış, bu sebeple de Yahudilik dünya dini olamamıştır. Çünkü Yahudilik aslında Tanrıcılık felsefesinden çok Yahudiciliği, Yahudi halkını ve onun milli hususiyetlerini açıklar. Bu anlamda Musevilik-Yahudilik her ne kadar tektanrıcılık dini olarak adlandırılrsa da, buradaki tektanrıcılık Yahudi milli-dini felsefesi üzerinde kurulmuştur. Yahudiler, Türk'ün tanrısıyla Mısır'ın Amon'undan çok şey ahzederek(alarak) Yehova'ya yeni şekil vermişlerdir. Yani Musa'ya kadar Yahudiler arasında mühim bir rol oynamayan Yahova Musa'nın tek tanrıcılık düşüncesiyle baş Tanrı olmuştur. Her halde Ferud da iddia ediyor ki, Musa'nın Mısır'dan dönüşünden sonra Yahudiler kan içen, vahşi Yahova'yı ba 'Allah ilan ederek ona artık adaletlilik, bağı'layan, 'efkatlilik gibi yeni vasıflar vermişlerdir [25, s. 70-71]. Ancak Yahudilerin Yahovası yeni vasıflarıyla birlikte, eski sıfatlarını da taşımaya devam etmiştir. Şöyle ki, Yehova baş ilah ilan edildikten sonra onun adıyla hak yoluna gelmeyenlere divan kurulacağına, aynı zamanda Museviliğe inanıp ancak sonra yoldan çıkanların dehşetli derecede cezalandırılacağına dair fikirler yayılmıştır [27, s. 375]. Ancak Musa'nın "Tora"sı sonraları önceki mahiyetinden çok uzaklaşmıştır ki, Yahudilerin kom'usu olan Araplar arasında yeni dinin ortaya çıkması zarureti doğmuştur. Bu anlamda Türklerin M.S. VII. asırda ortaya çıkan İslam dinine "sıcak" yaklaşmalarının kökünü de geçmişteki genetik yakınlaşmada ve dini-manevi dünya görüşü yakınlığında aramamız lazımdır. Biz de Türk halklarının ecdadlarının Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyetin yaratılmasında ve yayılmasında önemli rol oynadığı konusunda aynı düşüncededeyiz [26, s. 95].

Turanlılar ve Oğuzlar

Bugün bizim kar'şımızda duran esas mesele Türk uygarlığının dünya

F. Alekberli. Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar.

uygarlıkları arasında hak ettiği yeri almasını, hatta Sümer'den önce yaşamış olduğunu ortaya koymaktır. Aksi takdirde Türk/Turan medeniyetimiz Avrupa, Rus, Çin, Hind, İran/Ari, Sami medeniyetleri içinde daha da eriyecek ve özümüzden tamamıyla uzaklaşacağız. Bunun gerçekleşmemesi için bütün Türk/Turan halklarının Turan/Türk uygarlığı ve Tanrıçılık felsefesine ciddi önem vermesini gerekli görüyoruz. Çünkü Turan uygarlığı hem yakın uzak Türk-Turan halklarını bir araya getirir, hem de medeni, tarihi ve ilmi-felsefi bütünlük yaratır. Bu anlamda, "Tufan"dan sonra ortaya çıkan ikinci Büyük Turan İmparatorluğu devrinde vuku bulan olayları efsanelerden temizleyip ilmi objektifliğe kavuşturmalıyız. Özellikle, bu devletin kurucusu olan Oğuzlar, onların yöneticisi Oğuz Kağan ve onun varisleri hakkındaki bilgilerimizi kuvvetlendirmeliyiz.

Türk-Turan etnografik mitlerine göre de, Azerbaycan'ın en kadim insanları olan Uğuzlar/Oğuzlar çok uzun boyludurlar: "Geçmişte Oğuzlar varmış. Onlar çok uzun boylu imişler. Her biri bir çınar gibi. Bu nedenle günümüzde de bir uzun boylu adam görüldüğünde bu Oğuz'dur diyorlar. Halk arasında Oğuzlar'ın bizim ecdadlarımız olduğu söylenmektedir" [28, s. 219]. Uğuzlar-Oğuzlar Türkler'in ulu ecdadı olup Uğuz ilk defa tektanrılı din olan Gök-Tanrıçılığı yaymıştır. Başka bir etnografik mite göre ise, Türk Nuh peygamberin yedi oğlundan biri olup uzun müddet bir adada tek başına yaşamıştır. Türk'ün adadan kurtulmasında bozkurt mühim rol oynamıştır [29, s. 37-38].

Oğuz Kağanla ilgili yazılmış bütün "Oğuzname"lerde de, o, hem büyük Turan İmparatorluğunun kurucusu, hem de Dünya hakimiyetini kuran ilk hükümdar olarak değerlendirilmiştir. Bazı kaynaklar ise Oğuz Kağan'ı Alp Er Tunga, onu da "Avesta" ve "Şahname"lerde adı geçen Efrasiyab'la özdeşleştirirler. Oğuz Kağan ya da Alp Er Tunga'nın Tufandan sonraki devirde yaşamış Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'ün torunu olduğu hesap edilir [15, s. 34]. Oğuz/Uğuz/Buğuhan Kağan Sami halklarının dini kitaplarında (Zebur, Tevrat vb.) adı geçen İbrahim peygamberin ya kendisi, ya da kardeşi Aran, belki de onların muasırı olarak görülen ve adı Kur'an-ı Kerim'de de geçen İskender Zülkarneyn olabilir. Oğuz Han ya da İskender Zülkarneyn bundan tahminen 5200 yıl önce Türklere Hanif dinini öğretmiştir [30, s. 131-132]. Bu anlamda Oğuz Han'ın İskender Zülkarneyn olması daha çok inandırıcıdır, ancak Alp Er Tunga'nın M.Ö. 13 ile 7. asırlar arasında yaşadığı tahmin edilmektedir [30, s. 136-137]. Sözü geçen Oğuz Kağan oğulları Gök Han, Deniz Han, Gün Han, Ay Han, Yıldız Han ve Dağ Han'la birlikte Büyük Turan İmparatorluğunu kurup dünya hükümdarı olduktan sonra devletini onlar arasında paylaştırmıştır. Bu imparatorluğun

başkenti olarak Merv ya da Belh gösterilmektedir.

M.Ö. IV–II bin yıllarında Büyük Azerbaycan/Hazarbaycan arazilerindeki i kadim devletlerin ekseriyetini (Aratta, Subar, Qut, Turuk, Manna vb.) esasen Oğuz Kağan'ın kurduğunu ve onun varisleri tarafından devam ettirilen Turan İmparatorluğunun (M.Ö. X-V bin yıllar) beylikleri olduğunu veya yarı müstakil şekilde mevcudiyetini koruyup muhafaza ettiklerini düşünüyoruz. Turan İmparatorluğu'nun akabinde de Azerbaycan ve ona sınır olan arazilerdeki bütün Türk soylu halklar, yani Sümerler, Subarlar, Aratta, Kutlar, Turuklar, Kumanlar, Mannalılar, Kimmerler, Sakalar, İskitler, Madaylar, Hunlar, Kıpçaklar, Karqarlar, Hezerler/Azerler, Oğuzlar, Alpanlar/Albanlar ve diğerleri dahil olmuşlardır. Başka bir deyişle, bizim düşüncemize göre, adı sayılan bu Turan/Türk kavimlerinin hepsi Hazar'ın neredeyse bütün çevresinde, yani Kuzeydoğu, Doğu (Orta Asya), Kuzeybatı, Batı (Büyük Azerbaycan) ve Güney sahillerinde yaşayan yerli etnoslar idiler.

Turan Uygarlığının Bir Parçası Azerbaycan Türkleri

Bizce, Turan'ın esas merkezlerinden birinin Azerbaycan olması, aynı zamanda ilk büyük Turan Devletinin kurucusu Alp Er Tunga'nın Azerbaycan'da da bir çok şehri bina ettirmesiyle ilgili efsanelerin olması doğaldır. Bazı tarihçilere göre Gence şehrinin temelini atan da Turan Hakanı Alp Er Tungadır. Firdevsi'ye göre, onu İranlılar Azerbaycan'ın Berde bölgesindeki kalesinde öldürmüşlerdir ki, bunu Taberi de yazmaktadır [23, s. 649, s. 731-745]. Firdevsi Efrasyab'ı daha çok M.Ö. VII. asırda Saklar'ın lideri olan Partatua ile aynileştirse de Taberi, Alp Er Tunga'nın ilk Ari-Türk münasebetleri devrinde M.Ö. 13-12. asırlarda, Musa peygamberin zamanında yaşayabileceğini de istisna etmiyor. Bütün hallerde Alp Er Tunga'nın hangi devirlerde yaşadığından kaynaklı olmayarak Azerbaycan'la ilgisi, hatta Azerbaycan'dan olduğu hakkında bilgiler vardır. Bu, Azerbaycan'ın Turan uygarlığının önemli bir parçası olduğunu söylememize dayanak oluşturmaktadır.

İlginçtir ki, Türkistan'da kurulmuş Karahanlı devleti devrinde yaşayan Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud (XI. Asır) da eserinde Oğuz Kağan'dan değil, yalnız Alp Er Tunga'dan bahseder ki, onun atalarını da Batı tarafta, o cümleden Hazar'ın batısında, yani Azerbaycan'da aramıştır [31, 49]. Hatta, İran milli destanlarında da eski Turan-İran muharebelerinin Orta Asya'dan çok Azerbaycan'da vuku bulduğu nakledilir. Bu anlamda Turan denildiğinde, bazı müelliflerin yanlış olarak sadece Orta Asya'yı, Horasan'ı göstermesi doğru değildir. Ergenekon destanına göre de Türkler'in eski ataları Türkistan'a Hazar denizinin kuzeyinden gelmişlerdir.

Başka bir deyişle, Doğu Türkleri köklerini Batı taraflarda (Hazar'ın kuzeyi ve Batısında, ya da Kafkas ve Büyük Azerbaycan arazilerinde) aradığı gibi, Batı Türkleri de Doğu'da, yani Türkistan'da, Horasan'da, Moğolistan'da aramışlardır. Demek oluyor ki, Türklerin Hazar denizinin bütün çevresinde hakim millet olduğundan şüphe yoktur [32, s. 24-25].

Genellikle, Türklerin Hazar denizinin bütün çevresinde yaşayan yerli, kadim millet olduğu meselesinin kesinleşmesi yalnız Azerbaycan Türkleri değil, bütün Türkler için önemlidir. Zaten, Turan İmparatorluğu'nun çekirdeği olan Türklerden bir bölümünün sonraları daha çok "Azerbaycan Türkleri" olarak tanınması onların umum Türk hazar/azer/kaz/quz/kas adlarını taşımasıyla ilgilidir. Bugüne kadar Hazar denizine onlarca adlar verilmiştir ki, ancak onların arasında Hazar, Türk, Kuz, Kaspi, Kas, Oğuz gibi adları öne çıkmaktadır. Hazar denizine verilen adlarla, onun her iki sahiline verilen yer adları Azerbaycan, Hazar/Hazarbaycan, Kazakistan, Oğuz, Kafkas, Kazbek ve Kepez birbirlerini tamamlamıştır. Bu anlamda Hazar Denizi'nin bütün çevresinde yaşayan Türkler'i dar anlamda birleştiren Azerbaycan/Hazarbaycan, Kazak Eli, Türkmen Eli, Oğuz Eli, Qıpçak Eli geniş anlamda ise Turan uygarlığı olmuştur. Bu anlamda sonraları ve halihazırda Azerbaycan Türkleri'nin Hazarlar'ın devamcısı olarak "Azerbaycan" ya da "Hazarbaycan" kelimeleri ile birlikte Turan ülküsüne sahip çıkmaları doğaldır.

Yakut el-Hemevi de Azerbaycan sözünün kökündeki "Azer" kelimesinin "hezer" sözüyle aynı anlamlılığından bahsetmiştir. Türkmenistan Türkmenleri günümüzde de Hezerbecan, Hezerbaycan ifadelerini kullanmaktadırlar [33, s. 370]. Bütün zamanlarda azer ve hezer/hazar sözleri aynı manayı, Türklüğü ve Turanlılığı ifade etmiştir. Türkmen şairi Andelip "Oğuzname" adlı eserinde Azerbaycan'a Hezerbaycan demiştir [34, s. 44]. Türkmenlerin Köroğlusunu da kendisini Hezerbeycanlı olarak adlandırmaktadır [35, 33]. Bu anlamda, Aynı fikirde olduğumuz değerli alimimiz Firudin Ağasıoğlu'na göre Oğuzlar, Hezerler/Azerler ülkesi anlamına gelen Azerbaycan kelimesinin Strabon'un ileri sürdüğü Atropetana, Aturpatakan adlarıyla hiçbir ilgisi yoktur [5, s. 15, 22]. Başka bir ifadeyle, İranlılar'ın/Ariler'in ateşe sitayişten dolayı bu arazileri "ateşler ülkesi". "ateş tanrısının yeri", "ateş evi", "ateş koruyucusu", "ateşle bayındırlandırılmış ülke" adlandırması bir şey, Turanlıların/Türklerin ise milli kimlikleriyle bağı olan yaşadıkları coğrafyaya "Hezerler/Azerler ülkesi", "Oğuzlar ülkesi", "Türkler/Turanlılar ülkesi", "beylerin yüce yeri" adlandırması başka bir şeydir [36, s. 108, 117].

Azerbaycan Türk alimleri Ön Asya'da, Orta Asya'da, Küçük

Asya'da Türklerin yerli olduğu meselesini ortaya koymakla dar anlamda Azerbaycan Türklüğünü, geniş anlamda ise Turan Türklüğünü savunmuş oluyorlar. Türklerin Ön Asya'ya ve ona sınır komşusu olan arazilere “göç eden” halk olması nazariyesinin esassızlığının ortaya çıkarılması, yalnız Azerbaycan Türkleri değil, onun batısında olan Anadolu Türkleri ve doğusunda bulunan Türkistan Türkleri için de aynı derecede önemlidir. Bu bakımdan, Batı ideologlarının bütün uydurmalarına bakmayarak bunun etkisinden az çok uzak duran Türk ve yabancı alimlerden Rıza Nur, M. E. Resulzade, N. Qrabilis, Hommel, Oppert, Says, M. H. Veliyev, Ziya Bünyadov, Y. Yusifov, O. Tuna, T. Hacıyev, M. Adcı, F. Ağasıoğlu ve diğerlerinin Turanlıların yalnız Ön Asya'da değil, Küçük Asya'ya da göya “göç eden” halk olduğu nazariyesine karşı çıkarak bu arazilerin yerli ahali olduğu iddiasını desteklemelerini çok gerekli görüyoruz.

Henüz, XIX-XX. asırlarda Azerbaycan Türkçülüğü ideası kadar Turan Türkçülüğü ideasını en çok savunanlar Azerbaycan Türk aydınları olmuştur. Azerbaycan Türk aydınları (A.A. Bakıhanov, H.Zerdabi, A. Hüseyinzade, A. Cenneti, R. Nur, A. Müznib, Y.V. Çemenzeminli, M.E. Resulzade vb.) Türkçülükle birlikte Turancılığı da savunurken onun bütün sahalarda dar manada anlaşılmasına önem vermişlerdir. Onların sayesinde de Türkçülük yalnız milliyetçilik olarak dar manadan çıkarak ilmi mahiyet de kazanmıştır. Mesela, Ali Bey Hüseyinzade “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaredir?”(1905) adlı eserinde Türkçülüğten daha çok Turancılığı ön plana çıkarmış, “Turan halkları”, “Turan dilleri” ve “Turan ırkı” nazariyesini savunmuştur [37, s. 210-238]. Hüseyinzade müstakil olarak Turan illerinde yaşayan milletlerin yerli olduğu nazariyesini savunmuş, buna uygun olarak da Türklerin Ariler'den önce Sami halklarıyla münasebetlerine dikkat çekmiştir [37, s. 225].

Ural-Altay Türk Ailesi ya da Turan/Türk Dil Ailesi

Turan'ın İran'dan kadimliği mülahazasını Avrupa merkezciğe darbe sayan batıcı ideologlar bir taraftan Turan'ı Ariya'nın aşağı kolu, diğer taraftan ise Türkler'in çok sonraları Ön Asya'ya göç etmiş olduğunu açıklamakla çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bununla da Avrupa merkezciiler Turan'a ait eski yerli kavimleri ya zorla Hind-Avrupa nazariyesine bağlamaya çalışmış ya da bu gerçekleşmediğinde onları bilinmeyen kavimler ilan etmişlerdir. Başka bir deyişle, İranlılar'la mukayesede Turanlılar'ın yerliliğinin daha inandırıcı olduğunu gören “Avrupa merkezci”ler, buna çözüm olarak iki varsayımın üzerinde durmuşlardır: 1)Turanlılar Ari/İran'ın aşağı koludur, yani Turanlılar İranlılar'la birlikte Ön Asya ve Orta Asya'ya gelmişler, 2) Sadece, çok sonraları Turan adını

benimseyen Türklerin esas vatanları ise Ural-Altay arazisidir (“Ural-Altay Türk ailesi” nazariyesi).

Turan uygarlığının varlığının ispatı için bir taraftan defalarca sahteleştirilmiş dünya tarihini, Avrupa merkezilik görüşünden kurtarmak, diğer taraftan da aynı görüşün parçası olarak Hind-Avrupa nazariyesine uygun şekilde uydurulmuş “Ural-Altay” nazariyesinin asıl mahiyetini ortaya koymak gerekmektedir. Çünkü Hind-Avrupa nazariyesine alternatif olabilecek “Ural-Altay dil ailesi” nazariyesi değil, “Türk-Turan” ya da “Turan dil ailesi” nazariyesidir. “Ural-Altay” nazariyesi hem dil ailesi ve medeniyet, hem de coğrafya bakımından “Hind-Avrupa” nazariyesi karşısında çok cılız ve fakir görünür ki, bunu uyduranların esas maksadı da bu olmalı idi. Başka bir deyişle, “Ural-Altay” nazariyesi “Avrupa merkezilik” görüşünün heveslerine hizmet etmek için ortaya atılmıştır. Türk alimi Olcas Süleymanov’a göre: “Altay dilleri ailesi de Hind-Avrupa dil ‘icmasının’ numunesi esasında yaratıldı. Mevcut nazariyeye göre, muasır Hind-Avrupa ve Türk dilleri İsa’nın zuhurundan az evvel yaratılmıştır!” [38, s. 199].

XIX. asırdan başlayarak “Hind-Avrupa” nazariyesini ortaya atanlar, onu temellendirirken kendilerine asıl rakip olarak “Turan-Türk” medeniyetini görmüşlerdir. “Türk-Turan”ın daha eski ve güçlü bir medeniyet olması “Avrupa merkeziler”in işine yaramadığı, ancak onun varlığını tamamıyla inkar etmek de zor olduğu için, en makbul varyant olarak onu Hind-Avrupa medeniyetinin aşağı katı ilan ettiler. O. Süleymanov şöyle yazmaktadır; “Türk göçebesi resmi ilmin tasavvurunda Çin, İran ve Arap medeniyetlerinin memesinden gizlice süt emmiş Ebedi Vahşi surette kaldı. Türk yazısının çarçabuk, mukayese ve araştırma yapmadan İranlılar’dan alınma olduğunu ilan ettiler” [38, s. 185]. Halbuki Turan medeniyetinden faydalanan Çin, İran, ve Arap medeniyetleri olmuştur. Bu bakımdan Süleymanov’la tamamen aynı fikirdeyiz ki, şimdiye kadar Hind Avrupa’lılar Türk dillerini Hind Avrupa İmparatorluğu’nun uzak eyalet şiveleri olarak görmüşlerdir. Ne var ki, Türkologların kendileri mürebbiyelerinin yardımı olmadan pantolonlarını bedenlerinde tutamayan çocuklar gibi kendi muhterem muallimlerinin alçaltıcı “hakikatlerini” papağan gibi tekrar edip duruyorlar; biz kendi evimizde gözü bağlı olacağız” [89, s. 202].

Böylelikle, uydurma "Ural-Altay" değil, asil Türk-Turan nazariyesi bugüne kadar Avrupa merkezilerin Hind Avrupa medeniyetinin adına ulaşılan ya da bilinmez olarak değerlendirilen medeniyetlerin gün yüzüne çıkmasına imkan verecektir. Özellikle "Ural-Altay nazariyesi"nin

mevcutluğu Türklerin Küçük Asya (Anadolu), Ön Asya (Kafkas, Azerbaycan), Orta Asya (Türkistan, Tataristan), o cümleden Avrupa'nın büyük bir bölümündeki (İtalya, Bulgaristan, Macaristan vb.) tarihi-medeni varlığını göstermesinin esas engelidir. Her durumda Sümer, Kutı, Turukki, Manna, Midiya, İç Oğuz gibi devletlerin tarihini ve medeniyetini ancak "Ural-Altay"la değil "Türk-Turan" nazariyesi ile ilişkilendirmek daha mantıklıdır.

Urnu nazariyesinin, yani Türklerin ilk vatanlarının Güney Azerbaycan oduğunun müellifi F. Ağasıoğlu, "Türk" adının ilk şekli M.Ö. 3-2. bin yıllarda burada meydana çıktığını, ilk büyük Türk Medeniyeti Qut Eli'nde Azerbaycan'da kurulduğunu hesap etmektedir[33, 174]. Bu anlamda ilk Türk devleti ve Türk İmparatorluğu olarak M.Ö. 3. asrın sonu, 2. asrın başlarında kurulmuş Hun devletini göstermek katıyken doğru değildir [36, s. 214]. Onun düşüncesine göre Türklerin ilk atayurdu Ön Asya, o cümleden Güney Azerbaycan ve çevresi, ikinci atayurdu ise Anadolu, Orta Asya, Kuzey Kafkas, Altay ve diğer coğrafyalar olmuştur [36, s. 220]. Bizce de Türklerin ilk atayurdu Ön Asya ve Orta Asya yani Azerbaycan ve Türkistan olmuştur. Özellikle, M.Ö. 6-4. bin yıllarda bu araziler Türk kavimlerinin (Turuklar/Turlar, Qutlar, Lulubiler, Hazarlar, Sakalar/Arsaklar, Oğuzlar/Quzlar, Kaslar/Kazlar, Parflar/Pardlar, Uygurlar, Hunlar) atayurtları olmuş, Turlar/Türkler'in adıyla Turan/Türkistan olarak adlandırılmışlardır.

Sonuç

Türk aydınlarının geçmişten günümüze "Turan" anlayışına sahip çıkmasıyla, Hind-Fars dilli müelliflerin "İran" anlayışını benimsemelerinin tesadüfi olmadığını düşünüyoruz. Üstelik bu meselede "İran"ılara Hind-Avrupalı aydınların da çok yönlü destek vermeleri bir çok meseleye açıklık getirir. Aslında "İran"ı İran eden, onun şimdiki arazisini tanımlayan Fars dillilerden çok, "Avrupa merkezci" siyasetçiler ve alimler olmuştur. "Arilik" nazariyesini ortaya atan Hind-Avrupalı müellifler, "İran"a da sahiplenmekle "Turan"ı gölgede bırakmaya çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak "İran"ıcılar ve "Turan"ıcıların asırlar boyu kâh harp meydanlarında, kâh da düşüncelerde birbirlerine karşı yürüttükleri mücadelenin bu merhalesini birinciler kazanmış, sonuçta "Turan"ın büyük bir bölümü de sonraları "İran"a dahil edilmiştir. Hatta iş o noktaya gelmiştir ki, "İran"ın arazisi somut olarak bilindiği halde "Turan"ın arazisi havada asılı vaziyette kalmıştır. Bu anlamda Turan denildiğinde, Türklerin yaşadığı bütün ülkeleri akla getirmekle teskin oluruz ki, bununla da bir tür "Turan" hayali kurulmuştur.

Bu bakımdan Turan uygarlığının metodoloji anahtarının Turan

alimlerinin kendi ellerinde olduğuna inanıyoruz. Sadece Turan uygarlığı ile ilgili daha çok araştırmalar gerçekleştirmemiz, bununla birlikte milli irade göstermemiz gerekmektedir. Belki de araştırmaları derinleştirmekten de önemli olan milli iradedir. "Milli irade" dediğimiz, "Avrupa merkezci"lerin "Arilik" tabusunu üzerimizden kaldırarak Batı usulü "Turani"liği değil, Türk ruhlu Turancılığı anlamaktır. Elbette, o zaman "Avrupa merkezci"lerin zorla ortaya koyduğu "Ari"liğe benzer bir "Turani"liğin varlığı da manasız olacaktır.

Böylelikle, günümüz dünyasında birçok uygarlıktan medeniyetten bahis olunurken, Türk-Turan medeniyetini görmezden gelmek, ya da onu Arilik, Budizm, İslam, Hristiyan medeniyetlerinin bir parçası olarak takdim etmek kesinlikle doğru değildir. Turan uygarlığını ortaya koymak için, ilk sırada Prototürkler/Turanlılar, Sümerler, Kutiler, Troyalılar, Etruskular, İş Guzlar/Oğuzlar, Aranlar/Albanlar, Kimeriler, Turukkiler, Mannalılar, Midyalılar, Hunlar, Kengerliler, Qarqarlar, Hazarlar/Kaspiler, Selçuklar, Baharlılar, Bayundurlular, Osmanlılar, Safeviler, Avşarlar ve Kaçarların tarihlerini ve medeniyetlerini kendi gözümüzle, kendi bilincimizle, kendi düşüncemizle analiz etmeliyiz. Türk/Turan medeniyeti ya da Turan uygarlığı ilk sırada, özellikle bu eski Türk/Turan halklarının, onların kurdukları devletlerin varlığında kendini ortaya çıkarmıştır. Elbette, belki de bir bir saydığımız bu eski halklardan ve onların kurduğu devletlerden/imparatorluklardan bazılarının doğrudan doğruya Türk-Turan medeniyetiyle direkt bağlantısı olmamıştır. Ancak Turan uygarlığı büyük bir araziye, yani Alaska'dan Atlantik okyanusuna kadarki coğrafyayı ihata ettiği için Türk Turan halklarının ona yabancı olan medeniyetlere ciddi şekilde etki gösterdiği, aynı zamanda kendinin de bundan faydalandığı şüphesizdir.

KAYNAKLAR

1. Qədim Şərq ədəbiyyatı müntəxəbatı. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007
2. Köprülü Mehmet Fuad. Türk edebiyatı tarihi. Ötüken yay, İstanbul 1986
3. Cevizoğlu H. Coğrafiyadan tarihe. Türk tarihi içinde Anadolu. İstanbul, TSAEM,1991
4. Turan O. Türk cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. İstanbul, Boğaziçi yay., 1995
5. Ağasıoğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, "Ağrıdağ", 2014
6. Firdovsi Ə. Şahnamə. Bakı, «Öndər», 2004
7. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider", 2004
8. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider", 2004
9. Gəncəvi N. İskəndərnəmə. Bakı, "Lider", 2004
10. Гумилев Л. География этноса в исторический период. –Л.: 1990. с.236.
11. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində xəzəryanı bölgələrin yeri. B.: Elm, 1999
12. Тойнви А.Дж. Постигание истории. Москва, «Айрис-Прессо», 2003

13. Çörçvörd Ceyms. Batık Kita Munun çocukları. Çevrəni Ercan Arısoy, İzmir, 2008
14. Namazov Qara. C.Çörçvördün tarixi kəşfləri. Bakı, Elm, 2010
15. Mədətoğlu Aydın. Türklər (tarixi oçerk). Bakı, "E.L." NPŞ MMC, 2012
16. Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, "Nurlar", 2004
17. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı, «Çıraq», 2009
18. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993
19. Toğan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul, Enderun, 1981
20. Zəhtabi M.T. İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, "Şəms", 2010
21. Bibileyskiy Ensiklopediçeskiy Slovar. Toronto, 1989
22. Muhametdinov R. Türk Dünyası ve Dünya Görüşü. Türk Yurdu dergisi, nisan 2015, s. 332
23. Taberi. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, II cild. İstanbul, MEB yayınları, 1991
24. Adcı M. Türk və dünya: munis tariximiz. Bakı, «BSU», 2006
25. Freud S. Musa ve Tektanrılı din (üç inceleme). İstanbul, Say yayınları, 2012
26. Cəfərsəy İ. İber və Hay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. Bakı, "Xəzər univer.," 2006
27. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. 3 cildə. II cild. Bakı, «Avrasiya Press, 2005
28. Azərbaycan folkloru. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
29. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
30. Tanrıku Murat. Oğuz Kağan destanında keçən etnonimlər və yer adları/ Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014
31. Kaşğarlı Mahmud. Divanü Luğat-İt Türk. Konya, Eğitim Kitabevi, 2012
32. Karatay Osman. Oğuz Hanın kimliyi ve tarihi kişiliği üzerine// Çağdaş bilimler işığında Oğuz Kağan destanı. Ankara, Kripto, 2014
33. Ağasioğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi. III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, "Ağrıdağ", 2014
34. Əndəlib. Oğuznamə. Bakı, "Ulu", 2010
35. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı, 2000
36. Ağasioğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi. II Bitik: Tarixi coğrafiya. Bakı, "Ağrıdağ", 2014
37. Hüseyinzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, Mütərcim, 1997
38. Süleymenov Oljas. Az-Ya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007

Андатпа

Қазіргі таңда түркі ойлау жүйесінің негізі саналатын түркі өркениетін философиялық тұрғыдан қарастыру өте маңызды. Себебі тарих - философиялық, мифологиялық, діни және ұлттық құндылықтардан құралады. Осы тұрғыда түркі өркениетінің тарихын қарастырғанда миф, дін және ұлттық құндылықтар ескерілуі керек. Рас, кейбір үлкен халықтар өз тарихында мифологиялық және діни деректерге көп орын берсе де, өзге халықтар солай істеген кезде оны қабылдағысы келмейді. Осы тұрғыда әлемде сөзі үстем елдер мен олардың қол астындағы халықтардың мифі, діні, ғылымы және мәдениеті тарих деп қабылданады. Мифті, дінді және ұлттық оқиғаларды - тарих ғылымына айналдыру процесінен «ұлы» халықтардың үстемдік әрекетін байқауға болады.

Бұл тұрғыда бұрынғы көзқарастардағы маңызды мәселелердің бірі – діннің мифологиялық көзқарастың ғылыми тарихқа әсер етуі немесе ғылыми тарихтың дін мен мифологиялық тарихқа әсерімен байланысты. Соңғы кезеңдерде Батыстық

идеологияны басшылыққа алған түрік зиялылары дін мен мифология тарихын ғылыми тарихпен үйлестіре алмады. Еуропалықтар оған жалпылама философиялық мағынада «Еуропа» немесе «Батыс» мағынасын беруге тырысқанымен түрік тарихы оны қабылдай алмады. Себебі, түрік ғалымдары еуропалықтардың мифологиялық және діни тарихты ғылыми-философиялық мағынада біріктіретін «Батыс» пен «Еуропа» мағынасындағы секілді «Шығыс» пен «Азия» деп қолдана алмады. Себебі, «Батыс» пен «Еуропа» ұғымына қарағанда «Шығыс» пен «Азия» ұғымының мағынасы кең. Осы тұрғыда түріктер мифологиялық және діни тарихты ұлттық тарих мағынасында ғылыми тарих атауымен «Шығыс» және «Азия» шеңберіне орналастыра алмады.

Кілт сөздер: батыс өркениеті, шығыс өркениеті, түрік философиясы, діни өркениет, ұлттық келісім, жаңа түрік философиясы, түрік өркениеті
(Ф.Әлекберлі. Түрік мәдениетіне кіріспе: қазіргі және жаңа парадигмалар)

Аннотация

Очень важно оценивать тюркскую мыслительную систему с точки зрения философии тюркской цивилизации, которую мы рассматриваем как ядро. Потому что то, что называется историей, есть по существу общность мифологических, религиозных и национальных ценностей в философском смысле. В этом смысле миф, религия и национальные ценности должны приниматься во внимание при рассмотрении истории тюркской цивилизации. Правда, некоторые великие народы уделяют много места мифологической или религиозной истории в своей истории, но другие не принимают ее, когда они делают то же самое. Понятно, что миф, религия, наука и культура упомянутых народов мира, равно как и тех, что находятся под властью этих "великих" народов, являются историей без всякой разницы. Это означает, что процесс превращения мифа в историю, историческую науку, религии в историю, историческую науку, национальных событий в историю, историческую науку исследуется "великой" волей "великих" народов.

В этом смысле один из важных вопросов прошлого взгляда связан с влиянием религии, мифологического взгляда на научную историю, или с влиянием научной истории на религию и мифологическую историю. Тюркские интеллектуалы, начавшие это дело на примере Запада в последнем тысячелетии, не сумели примирить историю религии и мифологии с историей науки. Настолько, что, хотя европейцы растворились в религиозной и мифологической научной истории и придали ей значение "Европы" или "Запада" в обобщающем философском смысле, тюркская история стала более религиозной и мифической. Потому что турки, как и европейцы, не смогли воспользоваться значением "Восток" и "Азия", как "Запад" и "Европа", которые объединяли мифологическую и религиозную историю в научно-философском смысле. Потому что, в отличие от "Запада" и "Европы", "Восток" и "Азия" - это более широкое понятие. В этом смысле турки не могли поместить мифологическую и религиозную историю в рамки "Востока" и "Азии" в смысле национальной истории под именем научной истории.

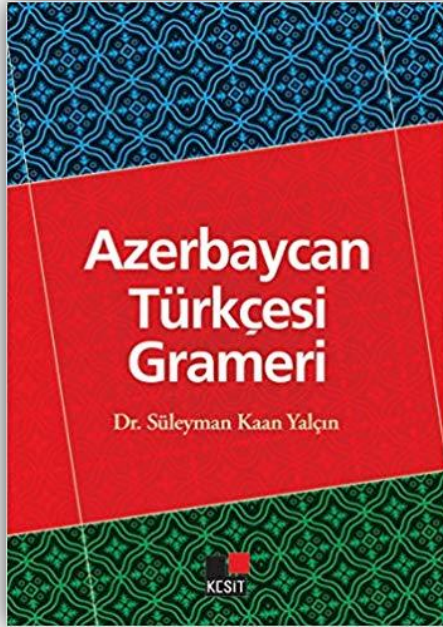
Ключевые слова: западная цивилизация, восточная цивилизация, тюркская философия, религиозная цивилизация, национальная цивилизация
(Алакбарли Ф. Введение в тюркскую цивилизацию: существующие и новые парадигмы)

Kitap Tanıtımı ve Değerlendirme

Ozan GÖKDEMİR

Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü e-posta: ozangokdemirct1@hotmail.com

Dr. Süleyman Kaan Yalçın, Azerbaycan Türkçesi Grameri, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 448 s., ISBN: 978-605-9408-94-3

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinden sonra bağımsızlıklarını kazanan Türkî cumhuriyetler üzerine yapılan dil, gramer, edebiyat, tarih vb. çalışmalar hız kazanmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında birçok projenin yanında öğrenci değişimi ve buna benzer programlar sonucu etkileşim oldukça artmıştır. Türk dünyasında ortak dil ve kültür oluşturma fikri yanında Türk milletinin dili, edebiyatı ve kültürünün öğretilmesi adına makaleler, akademik çeviriler, dil incelemeleri, gramer

kitapları da önemli birer rol üstlenmişlerdir. Bu ve benzeri düşünceler etrafında da gramer kitapları, sözlükler, makaleler, karşılaştırmalı dil ve edebiyat çalışmaları gibi sayısız eser Türk dünyasına kazandırılmıştır.

Bu kapsamda ve bu bilgileri destekler nitelikte çalışmalar yapan Dr. Süleyman Kaan Yalçın da Azerbaycan Türkçesi alanına kazandırdığı eserlerine bir yenisini daha eklemiştir. Ekim 2018'de yayımlanan "Azerbaycan Türkçesi Grameri" adlı eser, alanında kapsamlı ve konularının orijinal kaynaklardan alınan örnekler ile desteklenmesi açısından alanına büyük oranda destek vermektedir.

Süleyman Kaan Yalçın söz konusu eseri hakkında, kitabın arka kapağında şu bilgileri vermiştir: "Oğuz grubunun doğu kolunu temsil eden

ve Oğuz Türkçesinin kimlik kazanmasında son derece önemli bir yer tutan Azerbaycan Türkçesi üzerine hazırlanmış olan bu çalışma, Türkiye’de Azerbaycan Türkçesiyle ilgili yapılmış gramerlerden farklı olarak ses ve şekil bilgisinin ayrıntılı olarak işlendiği, orijinal kaynaklardan alınan örneklerle desteklendiği ve bazı yerlerde tarihî dönemlerle karşılaştırmaların yapıldığı bir eserdir.”

Kitap dört bölümden oluşmaktadır: “Giriş” kısmında Oğuzlar, Oğuz Türkçesi, Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesinin tarihi ve Türk lehçeleri arasındaki yeri hakkında bilgiler verildikten sonra “İnceleme” ana başlığı altında “Ses Bilgisi” ve “Şekil Bilgisi” olmak üzere iki kısımda oluşturulmuştur. “Ses Bilgisi” kısmında sırasıyla ünlüler, ünsüzler, ses özellikleri ve ses olayları; “Şekil Bilgisi” kısmında ise sırasıyla basit sözcükler, türemiş sözcükler, yapım ekleri, isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, edat ve ünlem konuları yer almıştır. Bu bölümlerde ise konunun izahından sonra verilen bolca örnek dikkat çekmektedir. Kaynakçanın ardından verilen son bölümde ise “Azerbaycan Türkçesi Metin Örnekleri” başlığı altında ise Azerbaycan Türkçesinin önde gelen isimleri tarafından kaleme alınmış şiir ve hikâye türünde 13 örnek metin yer almaktadır.

Bu bilgiler ışığında Süleyman Kaan Yalçın, “Azerbaycan Türkçesi Grameri” adlı eserinde Azerbaycan’ın tarihi ile birlikte dilinin de ayrıntılı bir portresini çizmiştir. Eserin “İnceleme” kısmında “Ses Bilgisi” ve “Şekil Bilgisi” olarak ele aldığı Azerbaycan Türkçesi gramerinin her maddesinde açıklayıcı bolca örneklerin yer alması, konunun izahı ve anlaşılabilirliği açısından oldukça önemlidir.

Süleyman Kaan Yalçın, Türklük Biliminin önemli merkezlerinden biri olan “Bakü Devlet Üniversitesi’nin kuruluşunun 100. yılına ithaf ettiği “Azerbaycan Türkçesi Grameri” adlı kitabı 448 sayfadan oluşmaktadır.

Kitabın “Ön Söz” bölümünde, Azerbaycan Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmalarının diğer çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar kadar kapsamlı olmadığını dile getiren Yalçın, diğerlerinden farklı olarak ses ve şekil bilgisinin ayrıntılı olarak işlendiğini, orijinal kaynaklardan alınan örneklerle desteklendiğini ve bazı yerlerde tarihî dönemlerle karşılaştırmaların yapıldığını belirtmiştir.

Dr. Süleyman Kaan Yalçın’ı Azerbaycan sahasına kazandırdığı “Azerbaycan Türkçesi Grameri” adlı eseri sebebiyle tebrik eder, çalışmalarında başarılar dileriz.

МАЗМҰНЫ

Тіл тарихы және құрылымы		
Мансұров Н.Б. (Түркістан)	Діни терминдердің қажеттілігі	9-18
Алиева Н.Я. (Баку)	Нахчыван диалектісінің әзірбайжан тілі диалект жүйесіндегі орны	19-28
Өзгүр Ж. (Ескишехир)	Қыпшақ тіліндегі синоним сөздер	29-34
Сиразитдинов З.А. Бускунбаева Л.А. Ишмухаметова А.Ш. (Уфа)	Башқұрт тілінің диалектологиялық аудиокорпусына қажетті дыбыстық материалдардың талдамасы	35-45
Гөргеч Ж. (Кония)	Анталія аймағы диалектілерінде көне түрік тіліндегі қатаң дауыссыздардың сақталуы және классификациясы	46-67
Әдебиеттану және фольклор		
Әлиев Р.М. (Баку)	Әзербайжан жыраулық өнеріндегі сопылық дәстүр	68-76
Латифова Ә. (Баку)	Әзербайжанның солтүстік-батыс аймағын мекендейтін халықтардың дәстүрлі халықтық ойындарындағы көне түрік фольклорының іздері	77-86
Алашбаев Е. Үсенбаева Ш. Жасымбеков Е. (Түркістан)	Қазақ әдебиетінің тарихы және оның зерттелуі	87-99
Археология және өнер		
Ералин Қ.Е. (Түркістан) Ералина Ғ.Қ. (Шымкент)	Зергерлік өнер шебері Қ.Тасов шығармашылығының өнертанымдық қырлары	100-109
Ясауитану		
Бейсетаев Р. (Қарағанды)	Ұлттық тұтастық және Ахмет Ясауи іліміндегі жастарға рухани тәрбие мен білім беру мәселесі	109-124
Философия және дін		
Әлекберлі Ф. (Баку)	Түрік мәдениетіне кіріспе: қазіргі және жаңа парадигмалар	125-145
Пікір		
Гөкдемир О. (Денизли)	Кітап таныстырылымы	146-147

İÇİNDEKİLER

Dil Tarihi ve Yapısı		
Mansurov N.B. (Türkistan)	Dinî Terimlerin Gerekliliği	9-18
Aliyeva N.Ya. (Bakü)	Nağçivan Diyalektinin Azerbaycan Türkçesi Diyalektleri İçindeki Yeri	19-28
Özgür C. (Eskişehir)	Kıpçak Türkçesi Söz Varlığında Sinonim Kelimeler	29-34
Sirazitdinov Z.A. Buskunbaeva L.A. İşmukhametova A.Ş. (Ufa)	Başkurt Türkçesinin Diyalektolojik Ses Laboratuvarı İçin Gerekli Malzemelerin Araştırılması	35-45
Görgeç C. (Konya)	Antalya Yöresi Ağzlarında Eski Türkçe Ötümstüzlüklerin Korunumu ve Dağılımı	46-67
Edebiyat ve Folklor		
Aliyev R.M. (Bakü)	Azerbaycan Aşıklık Sanatında Tasavvuf	68-76
Latifova E. (Bakü)	Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi Halkının Geleneksel Halk Oyunlarında Kadim Türk Folklorunun İzleri	77-86
Alashbayev Ye. Usenbayeva Sh. Dzhasymbekov Ye. (Türkistan)	Kazak Edebiyatı Tarihi ve Araştırılması	87-99
Arkeoloji ve Sanat		
Eralin K. (Türkistan) Eralina G. (Çimkent)	Sanat Ustası Kalmirza Tasov'un Yaratıcılığı	100-109
Yesevilik Bilgisi		
Beiysetayev R. (Karagandı)	Milli Birlik ve Eğitim Sorunu; Hoca Ahmet Yesevi Öğretilerinde Gençliğin Eğitimi	109-124
Felsefe ve Din		
Alekberli F. (Bakü)	Türk Uygarlığına Giriş: Mevcut ve Yeni Paradigmalar	125-145
Yayın Değerlendirme		
Gökdemir O. (Denizli)	Kitap Tanıtımı ve Değerlendirme	146-147

CONTENTS

History and Structure of Language		
Mansurov N.B. (Turkestan)	Requirement in Religious Terms	9-18
Aliyeva N. Ya. (Baku)	Position of the Nakhchivan Dialect in the Dialect System of Azerbaijan Language	19-28
Ozgur C. (Eskishehir)	Synonyms in the Kipchak language	29-34
Sirazitdinov Z.A. Buskunbaeva L.A. Ishmukhametova A.Sh. (Ufa)	On the Processing of Sound Materials for Dialectological Audio Enclosures of the Bashkir Language	35-45
Gorgec J. (Konya)	Protection and Distribution of Old Turkic Voiceless in the Subdialects of Antalya	46-67
Literature and Folklore		
Aliyev R.M. (Baku)	Tasavvuf in Azerbaijani Ashug Art	68-76
Latifova E. (Baku)	Traces of Ancient Turkish Folklore in the Traditional Folk Dance of the People of the Northwest Region of Azerbaijan	77-86
Alashbayev Ye. Usenbayeva Sh. Dzhasymbekov Ye. (Turkestan)	The History of Ancient Kazakh Literature and its Study	87-99
Archeology and Art		
Eralin K. (Turkestan) Eralina G. (Shymkent)	Art Products of Jewelry Artist Kalmyrza Tasov	100-109
Yesevi's sciences		
Beysetayev R. (Karagandy)	National Integrity and the Problem of Education and Youth Education in the Teaching of Ahmet Yasawi	109-124
Philosophy and Religion		
Alekberli F. (Baku)	Introduction to Turkish Civilization: Current and New Paradigms	125-145
Review		
Gokdemir O. (Denizli)	Book review	146-147

СОДЕРЖАНИЕ

История и структура языка		
Мансуров Н. Б. (Туркестан)	Потребность в религиозных терминах	9-18
Алиева Н. Я. (Баку)	Положение нахчыванского диалекта в диалектной системе азербайджанского языка	19-28
Озгур Ж. (Ескишехир)	Слова-синонимы в лексике кыпчакского языка	29-34
Сиразитдинов З.А. Бускунбаева Л.А. Ишмухаметова А.Ш. (Уфа)	Об обработке звуковых материалов для диалектологического аудиокорпуса башкирского языка	35-45
Гёргеч Ж. (Кония)	Сохранение и распределение древнетюркских глухих звуков в местных говорах Анталии	46-67
Литературоведение и фольклор		
Алиев Р.М. (Баку)	Тасаввуф в азербайджанском ашугском искусстве	68-76
Латифова Э. (Баку)	Следы древнего тюркского фольклора в традиционных народных играх народов Северо-Западного региона Азербайджана	77-86
Алашбаев Е. Усенбаева Ш. Жасымбеков Е. (Туркестан)	История казахской литературы и ее изучение	87-99
Археология и искусство		
Ералин К.Е. (Туркестан) Ералина Г.К. (Шымкент)	Художественные аспекты мастера ювелирного искусства К. Тасова	100-109
Ясавиедение		
Бейсетаев Р. (Караганда)	Национальная целостность и проблема воспитания и образования молодежи в учении Ахмета Ясави	109-124
Философия и религия		
Алакбарли Ф. (Баку)	Введение в тюркскую цивилизацию: существующие и новые парадигмы	125-145
Рецензия		
Гөкдемир О. (Денизли)	Презентация книги	146-147

АВТОРЛАР

- Мансұров Нұрлан Берденұлы Алиева Нурай** – филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Өзгүр Жан** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әзербайжан ғылым академиясы Нахчыван бөлімі
- Сиразитдинов Зиннур Амирович** – профессор, доктор, Әдебиет факультеті, түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Ескішехир Османгази университеті
- Сиразитдинов Зиннур Амирович** – филология ғылымдарының кандидаты, Ресей ғылым академиясы, Уфа федералды зерттеу орталығы, Тарих, тіл және әдебиет институты, Тіл білімі және ақпараттық технологиялар зертханасының меңгерушісі
- Бускунбаева Лилия Айсовна** – филология ғылымдарының кандидаты, Ресей ғылым академиясы, Уфа федералды зерттеу орталығы, Тарих, тіл және әдебиет институты
- Ишмухаметова Анита Шавкатовна Желал Гёргеч Алиев Рамиль** – кіші ғылыми қызметкер, Ресей ғылым академиясы, Уфа федералды зерттеу орталығы, Тарих, тіл және әдебиет институты
- Латифова Эльвира Алашбаев Ерлан** – магистрант, Селжук университеті
- Латифова Эльвира Алашбаев Ерлан** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әзербайжан мемлекеттік педагогика университеті
- Латифова Эльвира Алашбаев Ерлан** – доцент, доктор, Баку мемлекеттік университеті
- Алашбаев Ерлан** – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- Үсенбаева Ш.** – оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Жасымбеков Е.** – оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Ералин Қуандық** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Ералина Ғазиза** – педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық Халықтар достығы университеті
- Бейсетаев Рысбек Әлекберлі Файк** – биология ғылымдарының кандидаты, Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулар орталығы
- Бейсетаев Рысбек Әлекберлі Файк** – доктор, доцент, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Философия институты
- Гөкдемир Озан** ғылыми қызметкер, Памуккале университеті, өнер және ғылымдар факультеті, қазіргі түрік диалектілері мен әдебиеті кафедрасы

YAZARLAR

- Mansurov Nurlan Berdenuly Aliyeva Nuray** – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Özgür Can** – Doç. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Nahçıvan Şubesi
- Sirazitdinov Zinnur** – Prof. Dr., Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Buskunbaeva Liliya** – Dr., Dilbilim ve Bilgi Teknolojileri Laboratuvarı Başkanı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Federal Araştırma Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi
- Ishmukhametova Anita** – Dr., Dilbilim ve Bilgi Teknolojileri Laboratuvarı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Federal Araştırma Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi
- Görgeç Celâl Aliyev Ramil** – Araştırmacı, Dilbilim ve Bilgi Teknolojileri Laboratuvarı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Federal Araştırma Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi
- Latifova Elvira Alashbayev Yerlan Usenbayeva Sh.** – Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi
- Dzhasymbekov Ye.** – Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan ve Dünya Edebiyatı Kürsüsü Profesörü
- Eralin Kuandık** – Doç. Dr. Bakü Devlet Üniversitesi
- Eralina Gaziza Beysetayev Rysbek Elekberli Faik** – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Gökdemir Ozan** – Öğr. Gör., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Eralina Gaziza Beysetayev Rysbek Elekberli Faik** – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Eralina Gaziza Beysetayev Rysbek Elekberli Faik** – Doç. Dr., Uluslararası Halkların Dostluğu Üniversitesi
- Eralina Gaziza Beysetayev Rysbek Elekberli Faik** – Dr. İş Sağlığı ve Meslek Hastalıkları Merkezi
- Gökdemir Ozan** – Doç. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü
- Gökdemir Ozan** – Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

AUTHORS

- Mansurov Nurlan** – Candidate of Philological Sciences, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Aliyeva Nuray** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nakhchivan Branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Ozgur Zhan** – Prof. Dr., Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir Osmangazi University
- Sirazitdinov Zinnur** – Candidate of Philological Sciences, Head of the Laboratory of Linguistics and Information Technology, Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Center, Russian Academy of Sciences
- Buskunbaeva Liliya** – Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher, Laboratory of Linguistics and Information Technology, Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Center, Russian Academy of Sciences
- Ishmukhametova Anita** – Junior Researcher, Laboratory of Linguistics and Information Technology, Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Center, Russian Academy of Sciences
- Celâl Görgeç Aliyev Ramil** – MA Student, Selcuk University
– Doctor of Philological sciences, professor. Azerbaijan State Pedagogical University, Professor of Azerbaijan and World Literature
- Latifova Elvira Alashbayev Yerlan** – Assoc. Prof. Baku State University
– PhD, Department of Turkish Language and Literature, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Usenbayeva Sh.** – Department of Turkish Language and Literature, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Dzhasymbekov Ye.** – Department of Turkish Language and Literature, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Eralin Quandyk** – Doctor of pedagogical sciences, professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Eralina Gaziza** – Candidate of pedagogical sciences, International University
- Beisetayev Rysbek** – Candidate of biological sciences, National Center for Labour
- Alekberli Faiq** – Assoc. Prof. Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.
- Gökdemir Ozan** – Research Assistant, Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures

АВТОРЫ

- Мансуров Нурлан Берденович Алиева Нурай** – Кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
- Озгур Жан** – Кандидат филологических наук, доцент, Нахчыванского Отделения Национальной Академии Наук Азербайджана.
- Сиразитдинов Зиннур Амирович** – Профессор, доктор, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы, университет Эскишехир Османгази
- Сиразитдинов Зиннур Амирович** – Кандидат филологических наук, заведующий лаборатории лингвистики и информационных технологий Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН
- Бускунбаева Лилия Айсовна** – Кандидат филологических наук, старший научный сотрудник лаборатории лингвистики и информационных технологий Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН
- Ишмухаметова Анита Шавкатовна** – Младший научный сотрудник лаборатории лингвистики и информационных технологий Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН
- Желал Гёргеч Алиев Рамиль** – Магистрант, университет Селжук
– Доктор филологических наук, профессор, Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті
- Латифова Эльвира Алашбаев Ерлан** – Доцент, доктор, Бакинский государственный университет
– Доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
- Үсенбаева Ш.** – Преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
- Жасымбеков Е.** – Преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
- Ералин Куандык** – доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.
- Ералина Газиза** – кандидат педагогических наук, Международный университет Дружбы Народов.
- Бейсетаев Рысбек** – кандидат биологических наук, Национальный центр гигиены труда и профзаболеваний.
- Алекберли Файк** – доктор, доцент, член института Философии национальной академии наук Азербайджана.
- Гокдемир Озан** – научный сотрудник, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы, университет Памуккале.

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 6 рет жарық көреді.

Ақылдастар алқасы мына мәселелерге назар аударуларыңызды сұрайды:

- мақалада міндетті түрде отандық авторлардың жұмыстарына сілтеме болу керек;
- «Түркология» журналының алдыңғы сандарына сілтеме құпталады;
- мақаланы жазғанда жаңадан шығып жатқан дереккөздер, қайнаркөздің 50% соңғы 5 жылда жарық көрген болуы тиіс (тарихи тақырыптардан басқа).

Сонымен қатар ғылыми дәрежесі мен атағына қарамастан мақалаға 2 сын пікір (сыртқы және ішкі) және кафедра (бөлім, құрылым) мәжілісі хаттамасының көшірмесі болуы шарт, автор туралы толық мәлімет «Авторлар» бөліміне және «Мазмұнына» төрт тілде беріледі.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі және Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы (ГТАМР).

2. Авторлардың аты-жөні мәтіннің жоғарғы жағына беріледі және автордың жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі.

2.1 Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, түрік, орыс және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекен-жайы, ұялы телефоны, электронды поштасы) қосымша бетте көрсетіледі.

2.2 Автордың аты-жөні 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

4. Андатпа 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 7-8 сөйлем).

5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек).

6. Мақала мәтіні.

7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады.

8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 8 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2,0; төменгі жағы – 2,0; оң жағы – 2,0; сол жағы – 2,0 болуы тиіс. Шрифт – 14, Times New Roman, андатпа, кілт сөздер шрифт – 12, Times New Roman.

9. Мақаланың аты мазмұнын ашып тұратын ұтымды болуы керек.

10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалған беттер тік жақшамен [1, 20 б.] көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың (мерзімді басылымның аты//екі бөлшекпен) жазылады) атауы, қаланың аты, баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі.

11. Мақаланың мәтінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс.

12. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.

13. Журналға жариялау үшін мақалалар отандық және шетелдік барлық ұйымдардан қабылданады.

Журналда жарияланған мақалалардың дұрыс-бұрыстығына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар сараптау комиссиясының шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda altı kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. **Başlık: Makalelerin başlığı dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere içerikle uyumlu ve **koyu** puntolarla yazılmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve e-posta(lar)ı:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu ve dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) verilmeli, e-posta ise normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir. Yazarlar hakkında detaylı bilgi dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta) ek bir sayfada gösterilmelidir.

3. **Özet:** Makalelerin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 150 en fazla 200 kelimeden oluşan özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi bulunmalıdır. Özet ve anahtar kelimeler MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

4. **Metin:** MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 14 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmamalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil en az 9-10 sayfadan oluşmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *italik* puntolarla yazılmalıdır.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalelerde, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere *italik* yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası *italik* yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı normal puntolarla yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda makalenin yazıldığı dilde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır.** Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Metnin sonunda, kullanıldığı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynaklar, aşağıda verilen örnekteki gibi yazılmalıdır:

Örnek: Develi H., Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, *Kesit Yayınları*, 2000, 440 s. *İstanbul*

Örnek: Tomar C., "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, s. 209-224

9. Makaleler yayın kurulunun kararından sonra yayınlanabilir ve makale içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

WRITING RULES

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

Articles must be written in accordance with the following rules:

1. **Title:** Titles of articles should be written in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) and should be coherent with the theme and written in bold type.
2. **Author name (s) and e-mail (s):** Name (s) and surname (s) of the author (s) in bold and four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) should be given, e-mail should be written with normal fonts and on the top of the text; the institution(s), communication and e-mail address(s) of the author (s) should be indicated. Detailed information about the authors should be provided on an additional page in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian, name and surname, academic title, office, address, mobile phone, e-mail).
3. **Summary:** At the beginning of the article, an abstract of at least 150 and 250 words should be given. The abstract should not refer to the sources, figures and tables. Keywords with at least 5 words should be given in one line below the summary. Keywords must be comprehensive and compatible with the content. At the end of the article; the title, abstract and key words should be in English. Abstract and keywords should be written in MS Word program with Times New Roman font with 12 font size and 1 line spacing.
4. **Text:** Text should be written in MS Word program, Times New Roman font with 14 font, 1 line spacing. 2.0 cm margins should be left on the page edges and pages should not be numbered. Manuscripts should be at least eight pages including abstract and bibliography. The sections that should be highlighted in the text should be written in italics not bold.
5. **Section Headings:** In Articles, main, intermediate and sub-headings can be used in order to provide a regular information transfer. Main headings (main chapters, references and attachments) in capital letters; intermediate and sub-headings' first letters only should be written with capital letters and in bold.
6. **Tables and Figures:** Tables must have the number and title. The table number should be written on the top, left to right; the name of the table, the initial letters of each word should be written in uppercase and italics. Tables ,in the text, should be located where they should be . Figures should be prepared for black and white printing. Figure numbers and their names should be written in the middle just below the figure. The figure number should be written in italics and end with a dot. The figure name should be written with normal characters and initial letters capitilized only just next to the figure.
7. **Pictures:** High resolution, scanned in print quality should be sent in addition to the article. In the image designation, the rules in the figures and tables must be followed. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one third of the manuscript). Authors with technical means may place the figures, tables and pictures in their place within the text provided that they can be printed exactly.
8. **References:** References are written in the language of the article at the end of the text and Latin transliteration is done. References should be written in square brackets: [1, p. 20]. At the end of the text, it should be arranged in the order it was used. References should be written as follows:

Example: Develi H. Ottoman Turkish Guide. Istanbul, Kesit Publications. 2000. 440 pages.

Example: Tomar C. A Turkish State in Yemen: Resuliis and Sultans of the Wise . // Ottoman Studies. 2000. p. 209-224.

9. Articles can be published after the decision of the editorial board and article authors are responsible for the contents of the article.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

Наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии на казахском, турецком, английском и русском языках публикуются в журнале «Тюркология». Кроме того, публикуются рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» публикуется 6 раз в год.

Редколлегия просит вас обратить внимание на следующие вопросы:

- *в статье обязательно должны быть ссылки на работы отечественных ученых;*
- *приветствуются ссылки на предыдущие номера журнала «Тюркология»;*
- *при написании статьи должны быть использованы новые источники, 50% источников должны быть опубликованы за последние 5 лет (за исключением исторических тем);*

Кроме того, независимо от ученой степени и звания, должна быть копия протокола заседания кафедры и 2 рецензии (внешняя и внутренняя); подробная информация об авторе в разделе «Авторы» и в разделе «Содержание» на четырех языках.

1. УДК – Универсальный десятичный классификационный индекс и государственный рубрикатор научно-технической информации (ГРНТИ).

2. ФИО автора (ов) указывается перед текстом, а место работы автора выражено в виде аффилиации.

2.1. Подробная информация об авторах дается на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский): ФИО, научная степень, место работы, адрес, мобильный телефон, электронная почта) на дополнительной странице.

2.2. ФИО автора на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

3. Название статьи на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

4. Аннотация на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 100-150 слов).

5. Ключевые слова на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 5 слов).

6. Текст статьи.

7. Список литературы составляется на языке статьи и в виде транслитерации латинским алфавитом.

8. Оптимальный объем научных статей должен составлять не менее 10 страниц. Текст должен набираться одиночным интервалом, при параметрах: сверху - 2,0; снизу - 2,0; справа - 2,0; слева - 2,0. Шрифт – 14, Times New Roman. Аннотация и ключевые слова набираются шрифтом – 12, Times New Roman.

9. Название статьи должно быть рациональным и как можно точнее раскрывать содержание.

10. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы [1, с. 20]. В списке использованной литературы указывается ФИО автора, название монографии, сборника (название журнала пишется при помощи двойного слэша //), название города, название издательства, год, том, номер, общее количество страниц.

11. Иллюстрации обязательно должны быть упомянуты в тексте. Они размещаются в соответствии с авторскими пожеланиями. Место их расположения в тексте должно быть отмечено с авторской точки зрения (сноски на полях: рис. 1. и т.д.), они выполняются на компьютере с обозначением всех необходимых букв и символов.

12. Таблицы должны быть с заголовком и пронумерованы. Они обязательно должны быть упомянуты в тексте.

13. Статьи для публикации в журнале принимаются от всех отечественных и зарубежных организаций.

Редакция не отвечает за содержание публикуемого материала. Научные статьи публикуются после принятия решения экспертной комиссией, состоящей из ученых университета.

В редакции статьи обрабатываются и не возвращаются авторам.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan / KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house "Turan"

Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға
болмайды.

Басуға 27.08.2019 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan-KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
КАЗАХСТАН / Туркестан
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet
Yesevi Üniversitesi «Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme A.Evler
Rusça Tercüme M.Moldasheva
Kazakça Tercüme E.Zhiyenbaev